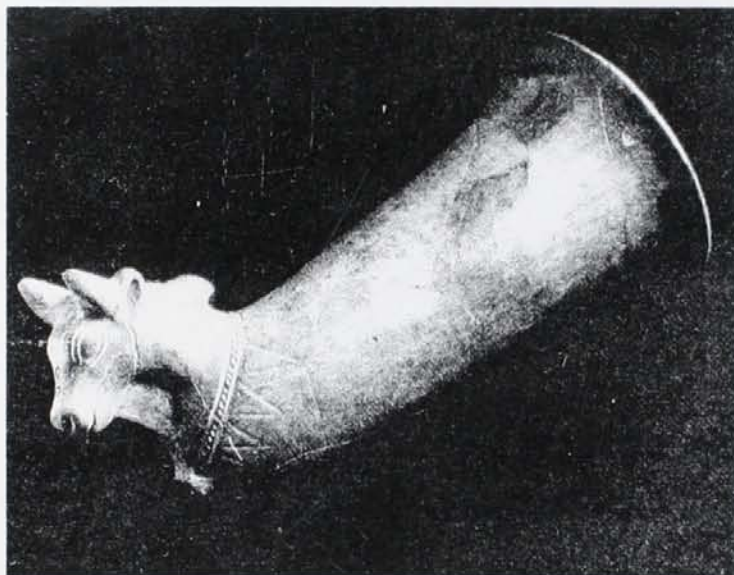
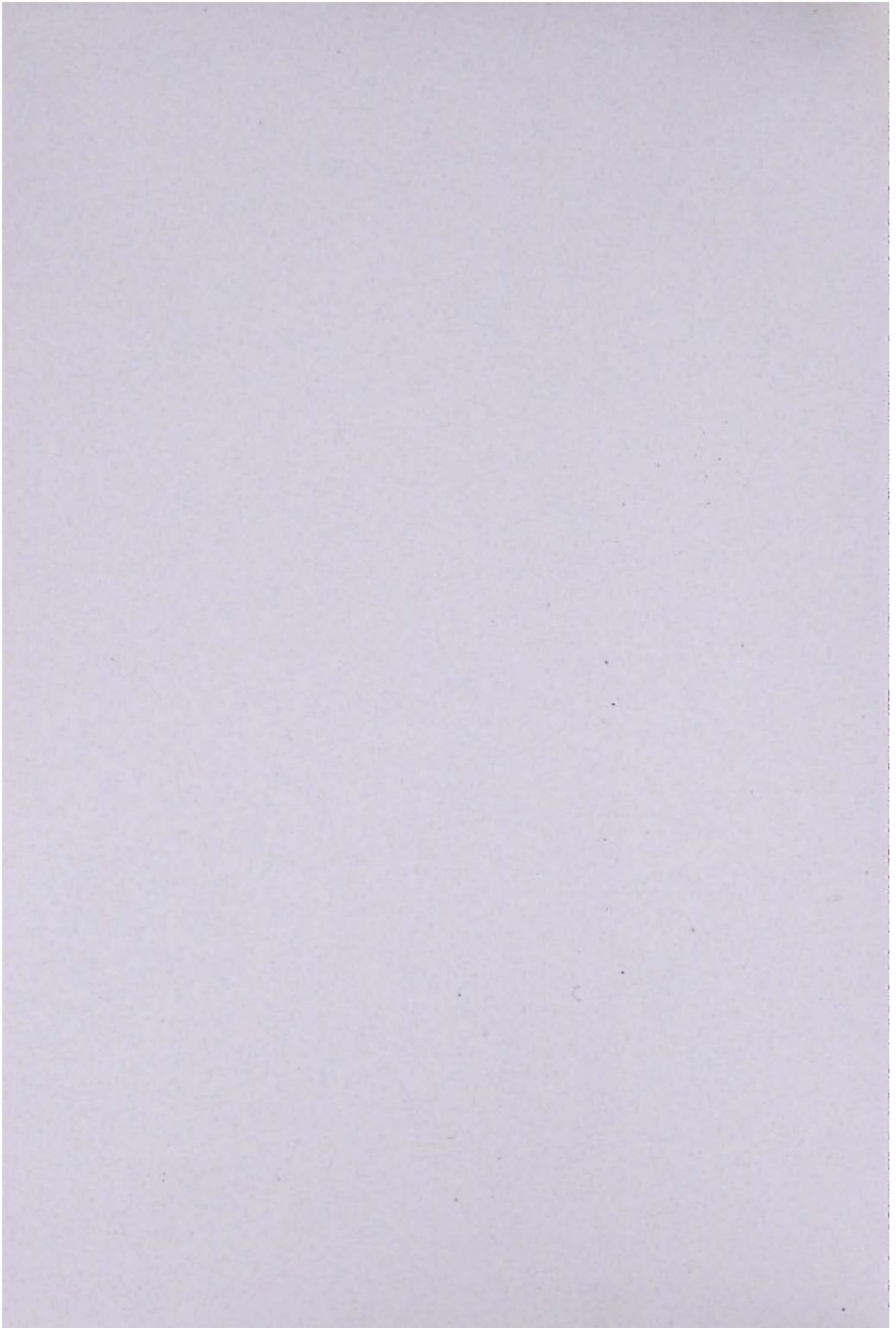

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ի.Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
մ.թ.ա. VI-IV դդ.

*Տպագրվում է «Ֆլորա ֆամիլի»
հիմնադրամի հովանավորությամբ
և «Հայաստան» համահայկական
հիմնադրամի օժանդակությամբ*

*This survey is published
by financial assistance
of the "Flora Family" fund and under sponsorship
of the "Hajastan" All Armenian fund*

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ
АРМЕНИИ**

19

И.А. КАРАПЕТЯН

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА АРМЕНИИ

VI-IV вв. до н.э.

**(по материалам раскопок
на территории Республики Армении)**

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ТИТУТЮН" НАН РА

Е Р Е В А Н 2003

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
19**

Ի.Ա.ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

մ.թ.ա. VI-IV դդ.

**(Ըստ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում
կատարված հնագիտական պեղումների)**

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2003

ՀՏԴ 008 (479.25)
ԳՄԴ 71 (2Հ)
Կ 294

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ՝**

**Պատասխանատու խմբագիր
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Բ.Ն.ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ**

**Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել՝
պատմական գիտությունների դոկտոր
Ա. Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆԸ
պատմական գիտությունների թեկնածու
Ֆ.Ի. ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՎԸ**

Կարապետյան Ի.Ա., Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. VI-IV դդ.
(ըստ ՀՀ տարածքում կատարված հնագիտական պեղումների). / Պատ.
Խմբ. Բ.Ն. Առաքելյան: – Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2003, 114 էջ,
աղյուսակ 55:

Աշխատությունը նվիրված է Հայաստանի հետադարձական-միջհիշել ենիստական
ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը: Գրքում փորձ է արվում
վերջին տարիների պեղումներով, հայտնաբերված, թանգարաններում կուտակված
նյութերի վերլուծության և գրավոր աղբյուրների ընդգրկմամբ վերստեղծել Հայաստանի
մ.թ.ա. VI-IV դդ. նյութական մշակույթի պատկերը, տալ նրա ակունքները, որոշել կապը
հարևան երկրների մշակույթների հետ:

Նախատեսված է հնագետների, պատմաբանների, ինչպես նաև հին
Հայաստանի մշակույթի հարցերով հետաքրքրվող լայն շրջանների համար:

Կ $\frac{4401000000}{703 (02) - 2003}$ 2003թ.

ԳՄԴ 71 (2Հ)

ISBN 5 – 8080 – 0516 – 7

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2003թ.
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա աշխատությունը նվիրված է Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IVդդ. նյութական մշակույթի ձևավորման, նրա ակունքների, զարգացման միտումների, Առաջավորասիական երկրների համակարգում ունեցած նրա տեղի ու դերի, ինչպես նաև Անդրկովկասի հարևան մշակույթների հետ ունեցած առնչությունների վերլուծությանը:

Մ.թ.ա. VI-IV դարերը Հայաստանի պատմության ամենակնճռոտ և հետաքրքիր ժամանակաշրջաններից մեկն են, երբ սկսվում է Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական զարգացման նոր շրջափուլ, որը համապատասխանում է Աքեմենյան դարաշրջանին: Հայկական լեռնաշխարհում կործանվում է հինարևելյան տիպի Ուրարտական պետությունը և բարձրանում հայկական թագավորությունը՝ ժառանգելով երկրի թե տարածքը, թե էթնիկ կազմը: Այս դարաշրջանում է, որ ավարտվում է հայ ժողովրդի կազմավորումը, ստեղծվում է միասնական պետություն և միասնական անհամեմատ միատարր մշակույթ:

Քննության առարկա դարաշրջանի Հայաստանի պատմությունն ու մշակույթն իրենց արտացոլումն են գտել թե հայրենական, թե օտար գրավոր աղբյուրներում: Սակայն միայն գրավոր աղբյուրները բավարար հիմք չեն ամբողջությամբ վերականգնելու Հայաստանի այդ դարերի պատմության և հատկապես մշակույթի պատկերը: Ներկա աշխատանքի համար աղբյուր են ծառայել հիմնականում հնագիտական նյութերը, որոնք իրենց առավել մասսայականությամբ հնարավորություն են ընձեռում վերակերտելու հասարակության կյանքի այն կողմերը, որ գրավոր աղբյուրներում չեն արտացոլվում: Այս դարաշրջանի մշակույթին վերաբերող նյութեր հայտնաբերվել են դեռևս Հայաստանի հուշարձանների պեղման և ուսումնասիրման սկզբնավորումից ի վեր, առանց պատշաճ ընկալման ու գնահատման կուտակվել թանգարաններում: Դրանց մի չնչին մասը միայն, մ.թ.ա. VII-VIդդ. մշակույթի ուսումնասիրության առիթով, գիտական շրջանառության մեջ դրեց Հ.Ա.Մարտիրոսյանը (151, էջ 10, 15):

Սկսած ետպատերազմյան տարիներից, երբ Հայաստանում լայն թափ ու ընդգրկում ստա-

ցան հնագիտական նպատակային պեղումները և համակարգված ուսումնասիրությունները, հնարավորություն ստեղծվեց ոչ միայն հատուկ ուշադրություն դարձնելու հետևորարտական և նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա VIդ.-մ.թ.ա. IIIդ) մշակույթի վրա, պարբերացման ենթարկել այն, այլև առանձնացնել մ.թ.ա. VI - IV դդ. նյութական մշակույթը՝ որպես ուսումնասիրության առանձին խնդիր: Այս դարաշրջանի նյութական մշակույթի բնորոշ գծերը և առանձնահատկությունները արդարացում են երեքդարյա հատվածի առանձնացումը, որն ընդունված է բոլոր ուսումնասիրողների կողմից՝ Բ.Բ.Պիոտրովսկի, Բ.Ն.Առաքելյան, Հ.Ա. Արտիրոսյան, Գ.Ա.Տիրացյան, Ա.Ա.Եսայան, Ժ.Դ.Խաչատրյան և այլք: Գիտական խնդրի հիմնավորումը՝ Հայաստանի մ.թ.ա. VI - IVդդ. նյութական մշակույթի առանձնահատուկ ուսումնասիրությունը, առաջ քաշվեց 50-ական թվականներին, երբ պեղվեցին Արին բերդը, Ջրառատի, Աթարբեկյանի, Կարմիր բլուրի և Իջևանի մ.թ.ա. VI - IVդդ. դամբարանները և այլ հուշարձաններ:

Այդ թվականներին սկիզբ առած և մինչև օրս շարունակվող պեղումների նյութերը նախնական հետազոտման, հրապարակման և հատուկ ուսումնասիրման իմաստով, ենթակա են որոշակի պարբերացման:

Պարբերացման մեջ արդեն ի հայտ են գալիս և խնդրառու ժամանակահատվածի առանձնացման նախնական միտումները, և ապացուցված հիմնադրույթները:

Հետևենք գիտական խնդրի հասունացմանը նախ պեղումների ժամանակագրության, ապա և ուսումնասիրության մակարդակներում:

1951 թվականին սկսած ուրարտական ռազմական և վարչատնտեսական կենտրոն էրեբունիի (Արին բերդի) պարբերական պեղումները պարզեցին, որ ամրոցում կյանքը շարունակվել է նաև հետևորարտական շրջանում: Ժամանակահատվածի ճարտարապետությունը, նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառները ներկայացնող բացառիկ նյութերը վեր հանեցին ուրարտա-հայկական ճարտարապետական առնչությունների (173), սատրապական կենտրոնների (57, էջ 99-114), նյութական մշակույթը,

առևտրական կապերը՝ բնորոշող բազմաթիվ խնդիրներ (15, էջ 94; 16, էջ 104-115): Դ.Յ.Մնացականյանը նույն թվականին պեղեց Ստեփանավանի Ղաչաղան, Զրազդսնի Ջրառատ և Աթարբեկյան գյուղերի հարևանությամբ տարածված դամբարանադաշտերը: Աթարբեկյանի դամբարանադաշտը հրատարակելիս նա (1954թ.) առանձնացրեց դաշտի աջակողմյան դամբարանները, թվագրելով դրանք VI-IVդդ. (166, էջ 31): Մինչ այդ (1952թ.) Դ.Ա.Մարտիրոսյանը Ղաչաղանի ուսումնասիրության ժամանակ արդեն առանձնացրել էր ¹ 4 դամբարանը և վերագրել այն քննարկվող դարերին (151, էջ 69):

Հրապարակի վրա եղած հնագիտական նյութերն առանձնապես առատ չէին, այնուամենայնիվ Գ.Ա.Տիրացյանը 1957թ. փորձեց պարբերացնել մ.թ.ա. VI- մ.թ. III դարերի հայկական մշակույթը: Դա պարբերացման առաջին կարևոր քայլն էր: Ուրարտուի անկումից մինչև վաղ միջնադար ընկած իննը դարյա պատմությունը բաժանելով երեք ժամանակահատվածի, նա առանձնացրեց մ.թ.ա. VI-IVդդ. մշակույթը, բացահայտելով դրա բնորոշ և հիմնական գծերը (200, էջ 77-82): 1961թ. Դ.Յ.Մնացականյանը և Գ.Ա.Տիրացյանը հրատարակեցին Ջրառատի դամբարանի նյութերը, գիտականորեն հիմնավորեցին դրանց թվագրումը: Հետևելով թաղման ծեսի, խեցեղենի և զենքի ձևերի կապին նախորդ դարաշրջանների մշակույթի հետ, ընդգծեցին տեղական տարրերի գերակշռումը դամբարանում (169, էջ 69-83):

Դ.Ա.Մարտիրոսյանը 1964 թվականին հրատարակած իր «Հայաստանը բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանում» հիմնաքարային մենագրության մեջ իրավագիտորեն տարբերակեց 1955 թվին պեղված Ստեփանավանի շրջանի Կուրթանի և Կիրովականի Մակարաշենի դամբարանների համալիրները մ.թ.ա. VII-VIդդ. մշակույթից (154, էջ 286-291): Իսկ 1956-58 թթ. Թեյշեբահի քաղաքային թաղամասերի պեղումների ժամանակ բացված մ.թ.ա. VI-IVդդ. երեք դամբարանների նյութերի հրապարակման առիթով Մարտիրոսյանն այդ դարերի համար գիտական շրջանառության մեջ դրեց «վաղ հայկական» տերմինը, լուրջ դիտարկումներ անելով այդ դարերի մշակույթի տարբեր ճյուղերի, դամբարանների կառուցվածքի, խեցեղենի ձևերի, դրանց ծագման և այլ հարցերի վերաբերյալ (153, էջ 137-150): Է.Վ.Խանգադյանը Կիրովականում շինարարական աշխատանքների ժամանակ պատահաբար հայտնաբերված Զյուսիճոթեր բնակավայրը պեղելիս և ուսումնասիրե-

լիս վերին շերտի նյութերը վերագրեց վաղ հայկական մշակույթին (21, էջ 75-78):

Այս խառը կամ ուղեկից հայտնաբերումներին հաջորդեց առանձնացված՝ ռեգիոնալ բնույթի պեղումների շրջանը:

Այսպես. Հին Հայաստանի մշակույթի ուսումնասիրության համար բացառիկ տեղ ունեն 1962 թվին սկսած և մինչև օրս շարունակվող Արգիշտիիխինիլի-Արմավիր քաղաքի պեղումները, որոնք հնարավորություն տվեցին բարձրացնելու բազմաթիվ հարցադրումներ, այդ թվում և Արմավիրի մ.թ.ա. VI-IVդդ. մշակույթի խնդիրը (70, էջ 157-174): Ս.Ա.Եսայանը (1969թ.) պեղեց գիտությանը քաջ հայտնի Կարմիր բերդ (Թազաքենդ) դամբարանադաշտին կից բնակատեղին, որի վերին շերտի նյութերը վերաբերում են անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջաններին: Այս նյութերի մեջ որոշակիորեն առանձնանում է նաև մ.թ.ա. VI-IVդդ. մշակույթի հատկանիշները կրող մի խումբ (106, էջ 40):

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջաններում հնագիտական հետախուզական աշխատանքների միջոցին Ս.Ա.Եսայանը 1956-70-ական թթ. պեղեց և ուսումնասիրեց տարբեր դարաշրջանների բազմաթիվ հուշարձաններ: Պեղումներն ուղեկցվում էին առանձին հուշարձաններին նվիրված հրապարակումներով և հոդվածներով: Երկար տարիների արժեքավոր ուսումնասիրությունների արդյունքներն ամփոփվեցին «Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ցեղերի հնագույն մշակույթը (մ.թ.ա. III-I հազարամյակ) մեծածավալ մենագրության մեջ: Հետախուզական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվեցին և պեղվեցին նաև մ.թ.ա. VI-IVդդ. երեք տասնյակի հասնող հուշարձաններ, որոնք կարևոր դեր խաղացին այդ դարերի մշակույթի ուսումնասիրության գործում: Ի տարբերություն արդեն հայտնի դամբարանադաշտերի, առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան նրա հայտնաբերած տասնյակ ամրոց-բնակավայրերն իրենց պաշտպանական համակարգերով, ճարտարապետական ու շինարարական պատկերով, նյութական մշակույթի հարուստ մնացորդներով (109, էջ 44-98, 148-156): Գավառագիտական ուսումնասիրությունների միջոցին, այս նույն տարիներին, մ.թ.ա. VI-IVդդ. երկու հուշարձան պեղեց և հրատարակեց Ա.Չիլինգարյանը (53, էջ 69-73; 54, էջ 259-264):

Առանի շրջանի կիկլոպյան ամրոցների չափագրմամբ և մասնակի ուսումնասիրությամբ զբաղվեց Գ.Յ.Միքայելյանը (1960-1965թթ.): Արդյունքներն ամփոփվեցին «Առանի շրջանի

կիկլոպյան ամրոցները» աշխատության մեջ: Այս ամրոցների մի մասը ուրարտացիների կողմից նվաճվելուց հետո վերակառուցվել և դարձել էին նրանց հետագա նվաճումների հենարան և կառավարման կենտրոններ՝ Բերդի գլուխ (Խալդ աստծո քաղաք), Վարդաձոր (Թուլիխու), Ծովինար (Թեյշեբա աստծո քաղաք) և այլն (50, էջ 18-19, 331-332): Այս ամրոց-բնակավայրերի մ.թ.ա. VI–IV դդ. վերաբերող նյութերի ուսումնասիրություններն հանգեցրին այն եզրակացության, որ կյանքն այստեղ շարունակվել է նաև հետուրարտական շրջանում: Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններում Ժ.Դ.Խաչատրյանի և Ա.Ա.Քալանթարյանի հետախուզական աշխատանքները (1970թ.) հաստատեցին այդ կարծիքը (32, էջ 58):

Մ.թ.ա. VI–IV դարերի բնակավայրերի ուսումնասիրման հատուկ նպատակով տողերիս հեղինակը պեղեց Իջևանի շրջանի Աջաջուր գյուղի ծայրամասում տեղադրված Թմբաղի հնավայրը (1973թ.) և Վարդենիսի շրջանի Կարճաղբյուր գյուղից արևմուտք ընկած բնակավայրն իր դամբարանադաշտով (1975–1991թթ.) (127, էջ 500; 128, էջ 523; 42, էջ 268-277):

Գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին նաև թանգարաններում կուտակված նյութերը: Մ.Ա.Եսայանի հրատարակած Երևան քաղաքի պատմության (9, էջ 115; 10, էջ 172) և Դիլիջանի երկրագիտական (11, էջ 174) թանգարաններում հանգրվանած հնագիտական նյութերին վերաբերող ժողովածուներում ընդգրկվեցին նաև քննության առարկա դարաշրջանի նյութեր: Գ.Ա.Տիրացյանը հրապարակեց Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող խեցեղենի մի խումբ, որոնց մի մասը թվագրվեց մ.թ.ա. VI–IV դարերով (60, էջ 66): Տողերիս հեղինակն անդրադառնալով այդ խմբի խեցեղենին, պարզեց, որ այն ձեռք է բերվել Երվանդ Լալայանի կողմից, 1904թ. Կարմիր վանքում (Աստապատում) կատարված հետախուզական աշխատանքների ընթացքում: Այդ նյութերը հանձնվել էին էջմիածնի թանգարանին, ապա բերվել Հայաստանի պատմության պետական թանգարան: Պրպտումները շարունակվեցին, և շրջանառության մեջ դրվեցին նաև Աուխանաթ թափայի խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի, Նոյեմբերյանի Ջուջեվան (նախկին Չիչվական) գյուղում Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի պեղած (ՀՊՊԹ, գույքահամարը՝ 1577-1582), 1936թ. Շամլուղում պատահականորեն հայտնաբերված (ՀՊՊԹ, գույքահամարը՝ 1354-1348) և Աթուրբեկյանի վարելահողերի մեջ քանդված դամբարանների նյութերը

(ՀՊՊԹ, գույքահամարը՝ 1942/135): Մ.Ա.Եսայանը պատմական ակնարկի ձևով ի մի բերեց և հրատարակեց Երևան քաղաքի տարածքում հայտնաբերված և ուսումնասիրված, III հազարամյակից մինչև մ.թ. I դարերի մշակույթին վերաբերող բոլոր հուշարձանները, անդրադառնալով նաև մ.թ.ա. VI – IV դդ. նյութերին (106, էջ 40, 103-109):

Ուսումնասիրությունները տարվում էին նաև մ.թ.ա. VI–IV դդ. մշակույթի տարբեր խմբիկների ուղղությամբ: Գ.Ա.Տիրացյանը պարբերաբար առաջադրեց և զարգացրեց ուրարտական և հայկական նյութական մշակույթների ժառանգականության հարցը, հենվելով խեցեղածական նյութի վրա (204, էջ 17-30): Ավելի ուշ, ներառելով նյութական մշակույթի այլ բնագավառներ, ընդլայնեց ուրարտա-հայկական մշակույթին առնչությունների այլ շրջանակները (57, էջ 147-156, 62, էջ 43-60):

Քննության առարկա դարձավ նաև Արմավիրի շերտագրության հարցը: Ֆ.Ի.Տեր-Աարտիրոսովը փորձեց Արմավիրի արևմտյան լանջի սյունազարդ շենքը վերագրել հետուրարտական-աքեմենյան ժամանակաշրջանին (195, 15 57-67):

Մ.թ.ա. VI – IV դդ. Հայաստանի գումազարդ խեցեղենի խնդիրը ևս շարունակաբար գտնվել է մասնագետների ուշադրության կենտրոնում: Թեյշեբաի մի վաղ հայկական դամբարանում գտնված գումազարդ հարակից անոթը առիթ տվեց Հ.Ա.Մարտիրոսյանին արտահայտվելու հոգևոր հայ-իրանական կապերի (153, էջ 137-150): Իսկ «Արգիշտիխիլի» աշխատության մեջ նա զարգացրեց փռուզիական, հայկական և իրանական մշակույթների, հատկապես գումազարդ խեցեղենի տարրերի փոխներթափանցման միտքը (156, էջ 55-67): Այս հարցին անդրադարձել են նաև Գ.Ա.Տիրացյանը (202, էջ 265-266), Ժ.Դ.Խաչատրյանը (28, էջ 253-260) և Ֆ.Ի.Տեր-Մարտիրոսովը: Հայաստանի և հարևան տարածքներից հայտնի խեցեղենի զարդանոթիվների էության, և Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. II-I հազարամյակների պատմական իրադրության տեսադաշտի վրա Ֆ.Ի. Տեր-Մարտիրոսովը, ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, գումազարդ խեցեղենը վերագրեց տեղական խուրիական ցեղերին (196, էջ 53-71):

Գրավոր աղբյուրների և հնագիտական տվյալների լայն օգտագործմամբ Գ.Ա.Տիրացյանը պարբերաբար անդրադարձել է նաև մ.թ.ա. VI–IV դդ. Հայաստանում քաղաքների առաջացման սոցիալ-տնտեսական նախադրյալներին (207, էջ 87-98, 209, էջ 160-175):

Հետազոտությունները տարվում էին նաև նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառների առանձին տեսակների ձևա-տիպաբանական համեմատական ուսումնասիրման եղանակով: Գ.Ա.Տիրացյանը հրատարակեց Հայաստանի մ.թ.ա. VI–IVդդ. գեղարվեստական մետաղագործությանը վերաբերող նյութերը (205, էջ 87–105), Ժ.Դ.Խաչատրյանը քննարկեց հին հայկական խեցեգործության ամենաբնորոշ նմուշներից մեկի՝ ըմպանակ-փիալաների տիպաբանական զարգացումը՝ ուրարտական նմուշներից մինչև ուշ հելենիստականները (30, էջ 269–278): Տողերիս հեղինակն Արմավիրի թաս-քրեղաններից նմանությամբ հոդվածում ելնելով դրանց շերտագրական և տիպաբանական դիտարկումներից, անոթները բաժանեց տարբեր խմբերի ու հետևեց դրանց զարգացմանը, թաս-քրեղանների ընդհանուր նախատիպը տեսնելով ուրարտական և փոքրասիական խեցեգործության մեջ (39, էջ 276–280): Շարունակելով Արմավիրի խեցեգործության տիպաբանական ուսումնասիրությունը և մ.թ.ա. VI–IVդդ. նյութերի զատորոշումը, խնկարկման անոթների կափարիչների ձևաբանական քննության ու համեմատական նյութի հիման վրա դրանք վերագրեց վաղ հայկական մշակույթին (40, էջ 68–76): Խեցեգործական, մետաղագործական արտադրանքի, աշխատանքի գործիքների տիպաբանական և համեմատական ուսումնասիրությամբ վեր հանեց Շամշադինի շրջանի Նորաշենի մ.թ.ա. VI–IVդդ. հողագործական-անասնապահական ամրոց-բնակավայրի քիչ թե շատ ամբողջական պատկերը, որի մշակույթը զարգանում էր ոչ միայն տեղական, այլև Հայաստանի միասնական մշակույթի ավանդներով (41, էջ 281–290):

Ոճական, պատկերագրական, տեխնիկական տվյալների և զուգահեռ նյութերի հիման վրա Բ.Ն.Առաքելյանը հիմնավորեց էրերունի ամրոցի ստորոտում հայտնաբերված արծաթյա եղջերանոթների պատկանելությունը մ.թ.ա. VI–IVդդ.՝ վեր հանելով նաև դրանց բացառիկ նշանակությունը այդ դարերի մշակույթի և պաշտամունքային պատկերացումների ուսումնասիրման գործում (71, էջ 143–157): Իսկ «Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության» գրքում հեղինակն ընդհանրացրեց պեղումներից, թանգարանների ֆոնդերից, մասնավոր հավաքածուներից ձեռք բերված փաստացի նյութերի ամբողջությունը, քննարկեց դրանց զարգացումը պատմական լայն տեսադաշտի վրա, մյուս դարաշրջանների նյութերի հետ ունեցած կապի մեջ, տվեց հայ արվեստի զար-

գացման երեք շրջափուլերն իրենց բնորոշ միտումներով (4):

Այսուհանդերձ, խնդրառու ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթի անբախտելի մասը կազմող խեցեղենի, արտադրական միջոցների, զենք ու զրահի և զարդերի հետ կապված շատ կարևոր հարցեր մնում էին չլուսաբանված, կարոտ հետազա մանրակրկիտ և ամբողջական ուսումնասիրության:

Ներկա աշխատանքի նպատակն է աշխարհագրական և ժամանակագրական ամբողջության մեջ ուսումնասիրել Հայաստանի մ.թ.ա. VI–IVդդ. նյութական մշակույթը, առանձնացել ողջ մշակույթի բաղկացուցիչ մասերի տիպաբանական շարքերը, որոշել դրանց զարգացման հիմնական միտումները, արձանագրել նոր ձևերի հանդես գալը և նախադրյալներ ստեղծել այդ մշակույթի մասնատված ժամանակագրություն մշակելու համար, որը և ձեռք կբերի թվագրող նշանակություն:

Հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունը ստիպված ենք սահմանափակել Հայաստանի Հանրապետության ներկա աշխարհագրական տարածքով, որը պատմական Հայաստանի մի փոքր մասն է միայն: Այս սահմանափակ տարածքը, սակայն, համընկնում է երկրի սիրտը հանդիսացող Արարատյան դաշտավայրին՝ իր հարակից շրջաններով, ուր կարելի է հետևել մշակույթի զարգացման չընդհատվող գծին: Այս աշխատության մեջ օգտագործված են այդ տարածքից ցարդ հայտնի ողջ նյութերը՝ հայտնաբերված թե՛ կարգավորված պեղումների միջոցին, թե՛ պատահական գտնված, թանգարաններում կուտակված, հրատարակված և չհրատարակված, որոնք կարող են թվագրվել մ.թ.ա. VI–IV դարերով: Նյութերի բացարձակ թվագրման համար որպես հիմնական ստեղծագործված են հավաստի թվագրված հնագիտական համալիրները: Որոշակի ժամանակագրական խմբերն առանձնացվել են տարբեր տիպաբանական շարքեր առարկաների միասնական հայտնաբերման փաստի հիման վրա:

Աշխատանքում փորձ է արվել մ.թ.ա. VI–IV դարերի ողջ նյութական մշակույթը ենթարկել ձևա-տիպաբանական դասակարգման: Այս դասակարգման հիմքում ընկած է առարկայի ձևը, նյութը, հարդարման տարրերը և պատրաստման տեխնոլոգիան: Նման դասակարգումը հնարավորություն է ընձեռել որոշել առանձին տիպերի, տեսակների տեղը, նշանակությունը, ժամանակը, խումբը և հետևելու դրանց ծագման, զարգացման ու տարածման ուղիները, դատողություններ անել նյութերի պատրաստման տեխնիկական հարցերի վերաբերյալ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Մ.թ.ա. VI – IV դդ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

1. Բնակավայրեր - ամրոցներ

Հայաստանի մ.թ.ա. VI – IV դարերի բնակավայրերի ուսումնասիրությունը ընթացել է անհամաչափ: Մինչ այժմ պեղված բնակավայրերի մեծ մասը բաժին է ընկնում Արարատյան դաշտավայրին և հյուսիս-արևելյան շրջաններին, իսկ մյուս շրջաններից հայտնի են հատ ու կենտ բնակավայրեր:

Արարատյան դաշտավայրի ամենահետաքրքիր հուշարձաններից է *ՄՈՒԽԱՆՆԱԹ 'ԹԱՓԱՆ*: Այն գտնվում է Երևան քաղաքի հարավային մասում, երկաթուղային կայարանի մոտ, 5600 քառ. մետր տարածություն զբաղեցնող հարթ մակերեսով բլրի վրա, որի բարձրությունը ծովի մակերևույթից 984,5մ է: Առաջանալով մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջում, բնակավայրն աննշան ընդմիջումներով գոյատևել է մինչև միջնադար (5, էջ 258 և հաջորդ): Այստեղից հայտնաբերվել են նաև անտիկ դարաշրջանին վերաբերող նյութեր: Դրանք ձեռք են բերվել վերին շերտերի և պարսպի տակ բացված հելենիստական ժամանակաշրջանով թվագրվող հիմնահողային և կարասային թաղումների պեղումների միջոցին: Անտիկ նյութերից առանձնացվեց գորշ, կարմիր և վարդաշագանակագույն սափորների, տարբեր թասերի, կճուճների և կարասների բեկորների մի խումբ, որոնք իրենց ձևերով և հարդարման հատկանիշներով վերաբերում են Հայաստանի մ.թ.ա. VI – IV դարերի մշակույթին: Այս նյութերը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ բնակավայրը պահպանել է իր գոյությունն ուրարտական պետության կործանումից հետո: Հավանաբար, որոշ վերակառուցումներով պահպանվել են բնակավայրը պաշտպանող պարիսպները, ինչպես հետուրարտական մի շարք բնակավայրերում: Իր շինարարական առանձնահատկություններով, թերևս այս ժամանակահատվածին է վերաբերում նաև հիմնական պարսպից արևմուտք բացված բնակելի շինությունը, որից մաքրվել է ուղղանկյուն մի սենյակ 2,3 x 4,3 մ ներքին չափերով: Նրա պատերը հատում են ստորին մշակութային շերտը: Մուտքը եղել է հարավ-

արևմտյան անկյունում, որից երեք աստիճան տարել է բնակարանի ներսը: Արանից երևում է, որ շինությունների հատակները գետնի մակերեսից ցած են եղել, դրանցում ջերմության բավարար աստիճան ապահովելու համար: Կից ավերված սենյակում հայտնաբերվել է քարաշար օջախ (5, էջ 280): Այսպիսով, հին հայկական շրջանի Մուխաննաթ-թափան գրավել է ավելի վաղ դարաշրջանի շինարարական մնացորդներից առաջացած բլրի գագաթը, շրջափակված պարիսպներով, կառուցապատված ուղղանկյուն շինություններով: Պարսպից դուրս և նրա անմիջական հարևանությամբ կատարվել են թաղումներ, ինչպես ընդունված էր անտիկ դարաշրջանում:

ԿԱՐՄԻՐ ԲԵՐԴ ամրոց-բնակավայրը տեղադրված է Հրազդան գետի աջ ափին, Կարմիր բերդ (Թագաքենդ, Կիզիլ-Կալա, Գայա-խարաբա) դամբարանադաշտից մի փոքր ցած, կիրճի մեջ խրված կլորավուն հրվանդանի վրա: Բնակավայրը շրջապատված է պարիսպներով: Պարսպապատի ստորին շարքերը՝ շարված հսկայական քարաբեկորներից, վկայում են դրա կիկլոպյան ծագման մասին: Պեղումներով բացված են մինչև 0,7մ թանձրությամբ մշակութային շերտ ունեցող երկու ուղղանկյուն շինություններ: Նյութերը, բացառությամբ մի քանի խեցեղեն սև բեկորների, որոնք գտնվել են շենքի տուֆե ժայռահատակի ճեղքերից և վերաբերում են մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին, պատկանում են անտիկ և վաղ միջնադարին: Այս խեցեղենի մի մասը, շուրթերի ձևավորման, արտաքին մակերեսների մուգ շագանակագույն երանգի, փայլեցման, փորագիր գծային զարդամոտիվների օգտագործման և այլ հատկանիշներից ելնելով կարելի է վերագրել մ.թ.ա. VI – IV դդ.: Դրանք հիմնականում տնտեսական-խոհանոցային տեսակի անոթների բեկորներ են, որոնց զուգահեռները կան այդ դարաշրջանի բոլոր բնակավայրերում: Հայտնաբերված բազմաթիվ և բազմատեսակ աղորիքները վկայում են երկրագործության զարգացման մշակակալի աստիճան: Աղորիքների այս առատությունը և զենքի բացակայությունը

թույլ են տալիս բնակավայրը բնորոշելու որպես երկրագործական (10, աղ. XX, IX):

ԷՐԵՐՈՒՆԻ (Արին բերդ) ամրոցը տեղադրված է Երևանի հարավ-արևելյան ծայրամասում բարձրացող Արին բերդ բլրի վրա: Մ.թ.ա. 782թ. հիմնադրված ուրարտական այս ռազմա-վարչական և տնտեսական կարևոր կենտրոնի պեղումներով հայտնաբերված նյութերի ուսումնասիրման և շերտագրական դիտարկումների միջոցին առանձնացվել են շինարարական բնույթի վերափոխումներ. կառույցների վերանորոգումներ, նյութական մշակույթի մնացորդներ, որոնք թույլ տվեցին տարբերակել մշակութային երկու շրջան՝ ուրարտական և մ.թ.ա. VI – IV դդ.: Մ.թ.ա. VI – IV դդ. շինարարական գործունեության հետևանք են սյունազարդ դահլիճը (ապադանան), Հրո մեծ և փոքր տաճարները (173, էջ 34-98):

Սյունազարդ դահլիճը, իրեն կից սենյակներով, ներկայացնում է պալատական համալիր, որը ստացվել է ուրարտական հալդի աստծուն նվիրված տաճարի վերակառուցումից: Տաճարի 12 սյուներով ձևավորված, արևելյան նախամուտքը, քննարկվող ժամանակաշրջանում ընդլայնվել, վերափոխվել է 30 սյունանոց դահլիճի, որը ծառայել է հանդիսությունների, տոնական արարողությունների համար: Դահլիճի պատերը պահպանվել են մինչև 4 մ բարձրությամբ: Դահլիճի հարավային պատի տակ բացվել է հում աղյուսից շարված 86 սմ բարձրությամբ զոհասեղան: Դրան երկու կողմից հարում է նույն նյութից կառուցված նստարանը, որը ձգվում է դահլիճի ողջ ներքին պարագծով: Եռաստիճան զոհասեղանն ունի հարթեցրած, ծեփածո մակերես, որի վրա պահպանվել էին մոխրի, ածուխի, իսկ կից պատի վրա՝ մրի հետքեր (173, էջ 60): Այստեղ ուրարտական պաշտամունքային համալիրը վեր է ածվել աշխարհիկի: Ճիշտ հակառակն է կատարվել ուրարտական պալատական համալիրի հետ: Փակվել են պալատական համալիրի կենտրոն հանդիսացող, սյունազարդ բակ մտնող բոլոր մուտքերը, հեռացվել սյունաշարերը, փայտյա կառույցները: Ստեղծվել է տաճարական նոր համալիր (17 x 19 մ չափերի) մեկուսացված բակով, Սուսի տաճարով (5,05 x 3,03 մ ներքին և 10,0 x 13,15 մ արտաքին չափերով), տաճարի առջև լայնակի դրված կառույցով և ներքին բաց բակով: Համալիրին որպես մուտք է ծառայել, հավանաբար տաճարի և մեկուսացված տարածությունը հյուսիսից սահմանափակող պատի միջև առաջացած բացվածքը: Ներքին բակ են

մտել նույն գծի վրա բացված երկու մուտքով (173, էջ 34-35, էջ 68-94):

Տաճարն ուղղանկյուն, հաստահեղույս շինություն է, խուլ պատերով, մուտքը՝ արևելյան կողմից: Արևմտյան պատի հիմքերի առաջ, ինտերյերի լայնքով պահպանվել են մասնաշինների մնացորդներ, որը մեկնաբանվում է որպես նվիրատվությունների սեղան: Սրա շրջապատից են հայտնաբերվել մ.թ.ա. VI – IV դդ. մշակույթին վերաբերող նյութերի մեծ մասը (16, էջ 104-105): Ներքին բակում, տաճարի դիմաց 1,2մ հեռավորության վրա բացված մույթը դրսից թաքցրել է տաճարում վառվող սրբազան կրակը: Մույթից դեպի կենտրոն դրված է եղել զոհասեղանը 0,7մ բարձրությամբ (կավե շաղախով շարված բազալտե քարերից): Եռաստիճան բազալտե մի քարի օգնությամբ բարձրացել են հասնելու զոհասեղանի հարթակին: Ձոհասեղանի դիմաց, բակի հարավային պատի տակ հարմարեցված է 2մ երկարությամբ նստարան: Ձոհասեղանի և նստարանի միջև ընկած տարածությունը ծածկված է բազալտե սալերով, այն դեպքում, երբ ողջ ներքին տարածքը սալած է փոքր գետաքարերով (173, էջ 30-35):

Երրորդ ճարտարապետական համալիրը բացվել է ուրարտական պալատական շենքի հարավ-արևելյան արտաքին պատին կից: Փոքր չափերի (արտաքին չափերը 12 x 9 մ) այդ համալիրը բաղկացած է երեք սենյակից, որոնցից մեկն ունի երկայնակի ուղղանկյուն, իսկ երկու փոքրերը՝ քառակուսի հատակագիծ: Տաճարի պատերը արտաքինից խուլ են և միայն մեծ սենյակի ներքին տարածքն է լուսավորվել հարավային կողմի դռան բացվածքից: Մեծ սենյակը արևելյան և հյուսիսային պատերի վրա ունի տարբեր չափերի, միանման երկկենտրոն կամարակապ որմնախորշեր: Դրանցում, սյունազարդ դահլիճի նմանությամբ, հարմարեցված են նստարաններ: Երկկենտրոն կամարակապ ծածկեր ունեն և տաճարի դռները, որոնք այդ կառուցվածքի ամենավաղ արտահայտությունն են Հայաստանում (173, էջ 98): Հյուսիս-արևմտյան փոքր սենյակի պատերն ավելի հաստ են, քանի որ այն ծառայել է որպես սրբազան կրակի պահպանման խուց: Պալատական, տաճարային ու տնտեսական այս շենքերի մերձակայքում, վերին շերտերից (0,5 – 0,6մ), հայտնաբերվել են նյութեր, որոնք օգնում են պատկերացում կազմելու էրեբունիի՝ աքեմենյան XVIII սատրապության կենտրոններից մեկի (56, էջ 53-71; 57, էջ 98-115) նյութական մշակույթի մասին: Դրանք են Սուսիի կամ

Հրո ծեծ տաճարի ներսում 1956թ. գտնված, մ.թ.ա. V դարով թվագրվող, միլեթյան երկու արծաթյա դրամները, մույն տեղից գտնված եռանիստ, երկթև և եռաթև նետասլաքները, օղակներից կազմված երախճանը, տարբեր նյութերից պատրաստված և զանազան ձևերի ու լուսնները, խեցեգործական բազմաթիվ նմուշները (15, էջ 94; 181, էջ 24; 57, էջ 113-114): Վերջապես, 1968թ. ամրոցից ոչ հեռու հայտնաբերված արծաթե բարձրարվեստ անոթների խումբը, որոնք բազմաթիվ զուգահեռ նյութերով, պատրաստման հնարներով ու ոճով վերաբերում են մ.թ.ա. VI – IV դարերին (71, էջ 143-157):

ԱՐՄԱՎԻՐ: Արարատյան դաշտի արևմտյան մասում, Արաքսի ձախ ափին, Արմավիր, Հայկական, Նոր Արմավիր և Նալբանդյան գյուղերի միջև ձգվում է հրաբխային ծագում ունեցող բլուրների մի շարք, որոնցից ամենաբարձրը՝ Արմավիր բլուրը (Թափա դիրքի) ունի 76 մ բարձրություն և զագաթի 2 հա հարթ տարածություն: Բլուրը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից, որն ապացուցվում է թե՛ գրավոր աղբյուրներով, թե՛ հնագիտական պեղումներով: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Արարատյան դաշտավայրը բնակեցնելուց հետո, Հայկի սերունդները խորացել են դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ Արամայիսը բնակավայր է կառուցել գետի ափին, բլրի վրա, կոչելով այն իր անունով՝ Արմավիր (51, Ա, ԺԲ): Եվ Դավթի սարից III հազարամյակի ու տարբեր դարաշրջանների դամբարանային նյութերը, ուրարտական արձանագրությունները, Արգիշտիիսինիլի ու Արմավիրի պեղումներն ապացուցում են հաղորդման ճշմարտացիությունը: Ըստ այդ վկայությունների, բլրաշարքն ուրարտացիների կողմից գրավվելուց հետո, մ.թ.ա. 776թ. Արգիշտի I հիմնադրել է իր քաղաքը երկու՝ արևելյան (Արմավիր) և արևմտյան (Դավթի սար) ամրոցներով: Քաղաքը պարսպապատելով, կառուցապատելով պալատական, պաշտամունքային, աշխարհիկ և տնտեսական բազմապիսի շինություններով, այն վեր է ածել վարչական, տնտեսական և պաշտամունքային նշանակալի կենտրոնի: Ա.թ.ա. VI դարի սկզբներին, ուրարտական պետականության անկումից հետո, արևելյան հատվածում կյանքը չի դադարել: Արմավիրը որպես պաշտամունքային կենտրոն (70, էջ 163; 207, էջ 93-97) և բնակավայր՝ պահպանել է իր նշանակությունը և մ.թ.ա. VI դարի վերջում դարձել վերականգնված հայկական թագավորության մայրաքաղաքը: Ուրարտական ամրոցն իր պաշտպանական հզոր կառույցներով,

պալատական, տաճարային և աշխարհիկ շենքերով, ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, կանգուն էր և հաջողությամբ օգտագործվում էր հելենիստական ժամանակաշրջանում (209, էջ 161-164): Այս հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրանք կանգուն են եղել և օգտագործվել են նաև քրեմլավող ժամանակաշրջանում: Վաղ հայկական մշակույթի նյութերն առանձնանում են շերտագրական, ձևաբանական և համեմատական քննության միջոցով: Դրանք հիմնականում խեցեղեն առարկաներ են, երկաթե նետասլաքներ, զարդեր, որոնք իրենց զուգահեռները գտնելով թե՛ Հայաստանի, թե՛ հարևան երկրների համաժամանակյա նյութերի մեջ, թվագրվում են մ.թ.ա. VI – IV դարերով:

ԿԻՐՈՎԱԿԱՆ - ՔՈՍԻ ՃՈՅԵՐ բնակավայրը գտնվում է բարձրադիր եռանկյունաձև հրվանդանի վրա, որը արևմուտքից եզերվում է Շլորկուտի ձորով, արևելքից՝ Հայդարբեկի հեղեղատով: Հարավից այն տասը դարավանդներից կազմված մի աստիճանաձև բարձունք է: 1960թ. շինարարական աշխատանքների ժամանակ այստեղ երևան են եկել մշակութային մնացորդներով հագեցած շերտեր: Հնագետ Է.Խանզադյանի կատարած պեղումներից պարզվել է, որ հնավայրը բազմաշերտ է: Վերևից հաշված առաջին շերտը վերաբերում է ուշ ժամանակաշրջանին (21, էջ 77-79): Այստեղից ձեռք բերված նյութերը՝ հիմնականում խեցեղենը, ձևատիպաբանական հատկանիշներով, պատրաստման և հարդարման տեխնիկական տվյալներով համահունչ են մ.թ.ա. .ա. VI – IVդդ. խեցեգործությանը, որն իրավունք է տալիս հուշարձանի այս շերտը վերագրել քրեմլավող դարաշրջանին:

ՓՈՔՐ ՇԱՀԼԱՄԱ բնակավայրը գտնվում է Դեբեդի աջ ափին, Այրում ավանի հյուսիսային ծայրամասում բարձրացող մի ժայռոտ ելուստի գագաթին, իշխելով Նոյեմբերյանից Այրում տանող ճանապարհի վրա: Այն 1,5 հա տարածությամբ կրկնում է ելուստի ուրվագիծը և ունի հավասարասրուն եռանկյան տեսք: Ելուստի հարավային լանջերը խիստ զառիթափ են և պաշտպանության կարիք չեն զգում, իսկ արևմտյանը՝ տեղ-տեղ լրացուցիչ ամրացված է 3,5 մ լայնք ունեցող պատերով: Արևելյան կողմը և հյուսիս-արևելյան անկյունը պաշտպանող պատերը լրիվ ոչնչացված են երկար տարիներ այստեղ գործող քարհանքի կողմից (աղ. 1, 1):

Բնակավայրն ուսումնասիրված է 13 հետախուզահորերի միջոցով: Բոլոր հետախուզահորերում, իսկ հինգերորդում հատկապես, հողի

մակերեսից մինչև 0,4մ խորության վրա բացվել է մ.թ.ա. VI – IVդդ. մշակույթի շերտը՝ խեցեղենի բնորոշ բեկորներով: Այդ մշակույթի թվագրմանը օգնում են հատկապես ներճկված պսակներով թասերի, ըմպանակների, սափորների բեկորները (109, էջ 95-96):

ՔԱՐԻ ՉԼՈՒԽ (Շահլամա III): Տեղադրված է դարձյալ Դեբեդի աջ ափին: Այն գրավում է երեք կողմերից խիստ զառիթափ լանջերով մի բարձունք (6,6հա), որը միայն չորրորդ կողմով է կապվում շրջապատի հետ: Բնակավայրի պարսպից պահպանվել են որոշ հատվածներ միայն (2,5 - 3մ լայնք): Հյուսիսային մասում լայնակի պատով առանձնացված է միջնաբերդը, որի պաշտպանության համար նրա արևելյան պատի վրա կառուցված է քառակող (4 x 4մ) մի աշտարակ: Բնակավայրն այժմ ծածկված է այգիներով և ուսումնասիրվել է միայն երկու հետախուզահորի միջոցով: Դրանց վերին շերտերում և վարելահողի միջից հավաքած նյութերում առկա է մ.թ.ա. VI – IVդդ. թվագրվող խեցեղեն, որը թույլ է տալիս ասելու, որ առաջին հազարամյակի սկզբին հիմնադրված բնակավայրը, որոշ ընդմիջումից հետո, վերաբնակեցվել է այդ դարերում (109, էջ 26, 96):

«ՀԱՂԹԱՆԱԿ» (Շահլամա IV): Նույնպես տեղադրված է Դեբեդի աջ ափին տարածվող սարահարթի հարավային մասում, Քարի գլուխ ամրոցի դիմաց: Բնակավայրը երեք կողմից պաշտպանված է սարահարթի կտրուկ լանջերով, անպաշտպան է միայն հյուսիսային կողմից: Այն աչքի է ընկնում իր մեծ չափերով՝ զբաղեցնելով 4,5հա տարածություն: Բնակավայրն ամրացված է 3-4մ լայնությամբ պատերով, որոնք տեղ-տեղ պահպանվել են 2,5 - 3,0մ բարձրությամբ: Պարիսպը գոտևորում է սարահարթը, կրկնելով նրա ուրվագիծը, հուշելով բնակավայրի ուղղանկյունաձև հատակագիծը: Պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար արևելյան և արևմտյան պատերի կենտրոնական մասերում կառուցված են ուղղանկյուն աշտարակներ: Երեք մետր լայնությամբ մուտքը տեղադրված է հյուսիսային կողմում, որի պաշտպանության համար ևս կառուցված է մեծ աշտարակ: Բնակավայրը երկու լայնակի զուգահեռ պատերով բաժանված է հատվածների: Երրորդ հատվածում տեղադրված է միջնաբերդը: Ամրոցում և միջնաբերդում երևում են բնակարանների բազմաթիվ հետքեր (աղ. 1, 2): Ամրոցն ուսումնասիրվել է հետախուզահորերի միջոցով: Հայտնաբերված նյութական մշակույթը, հատկապես խեցեղենը՝ իր զուգահեռները

գտնելով հյուսիս-արևելյան շրջանների համաժամանակյա բնակավայրերի նյութերում; թվագրվում է մ.թ.ա. VI – IV դարերով (109, էջ 96-98):

ԲԵՐՂԱՏԵՂ: Նոյեմբերյանի շրջկենտրոնից 2կմ հյուսիս-արևելք, առանձին ժայռոտ բարձունքի վրա տեղադրված ամրոցը, մյուսների մեծ, կրկնում է տեղանքի ուրվագիծը՝ կազմելով 4հա տարածությամբ անկանոն ուղղանկյուն: Ամրոցի պատերը վատ են պահպանված, երևում են հարավ-արևելյան կողմը պաշտպանող աշտարակները, որոնց միջև տեղադրված է եղել մուտքը: Պահպանվել են նաև պատերի առանձին անկյուններ, հավանաբար՝ որմնահեցերի հետքեր: Ամրոցի շրջակայքում երևացող բազմաթիվ շինությունների հետքերը հուշում են, որ բնակավայրը տարածված է եղել ամրոցի շուրջը, իսկ վերջինս խաղացել է միջնաբերդի դեր (109, էջ 250):

Բնակավայրից 200 մ հեռավորության վրա տարածվում են ֆելզիտի հանքերը, որտեղ սփռված է եղել բնակավայրի դամբարանադաշտը (54, էջ 259):

ՋԱՂԱԶԱՏԵՂ: Նոյեմբերյանի շրջանի Ջուջևան գյուղի հարավ-արևելյան ծայրամասում, Իջևան տանող ճանապարհից ձախ, բարձրանում է հարթ գագաթով մի բլուր, որն այժմ ծածկված է այգիներով: Այստեղ, վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրի վերին շերտերից հայտնաբերվել են քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութեր, որոնք թույլ են տալիս ասելու, որ այստեղ կյանքը մ.թ.ա. VI – IV դարերում վերակենդանացել է (109, էջ 154):

ԱՍՏԴԻ ԲԼՈՒՐ: Իջևանի շրջանի Եմքավան գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, Աստղիբլուր կոչվող ժայռոտ տափարակի վրա տեղադրված է հզոր ամրոց-բնակավայրը: Այն զբաղեցնում է 2հա տարածություն և շրջափակված է 3մ լայնությամբ պարիսպներով, որոնք կազմված են անկյունավոր և բեկ գծերից: Արևմտյան, հյուսիսային և մասամբ հյուսիս-արևելյան կողմերից կառուցված է պարսպի երրորդ պատը, իսկ արևելյան մասում, երկրորդ և առաջին պատերի միջև, անց է կացված դրանց միացնող լայնակի պատ: Պատերը պահպանվել են մինչև 3մ բարձրությամբ: Հիմնական մուտքը հարավային կողմից է: Առաջին և երկրորդ պատերի միջով 90մ գնալուց հետո, 5 մետրանոց մի ներքին մուտքով միայն կարելի է մտնել բնակավայր: Այդպիսի մի մուտք էլ կա հյուսիսային կողմից, երկրորդ պատի մեջ (աղ. 1, 3): Պեղումների ժամանակ բացվել են տաճարային և նրան կից այլ շինություններ: Տա-

ճարը ուղղանկյունաձև է, տեղադրված է ամրոցի ամենաբարձր մասում, արևելք-արևմուտք առանցքի վրա: Այն ունի արտաքինից 15x9մ - չափեր, 9x3 մետրին տարածությամբ: Պատերը պահպանվել են 0,3 – 0,8մ բարձրությամբ, շարված են խոշոր քարերից, կավե շաղախով: Հարավ-արևմտյան պատը չի պահպանվել, որտեղ հավանաբար եղել է մուտքը: Դրա դիմաց, որոշ հեռավորության վրա նշմարվում են լայնակի դրված ինչ-որ պատի հետքեր՝ հավանաբար տաճարում վառվող կրակը դոսից թաքցնելու նպատակով շարված: Հանդիպակաց հյուսիս-արևելյան պատը ավելի հաստ է: Հատակը շարված է եղել ոչ մեծ քարե սալերով: Տաճարը լուսամուտ չի ունեցել և հավանաբար լուսավորվել է մշտավառ կրակով: Պեղումների ժամանակ բացահայտվել է երկու մշակութային շերտ: Առաջին շերտը թվագրվում է առաջին հազարամյակի սկզբով, իսկ երկրորդը՝ քննարկվող դարաշրջանով: Արտակարգ հարուստ է երկրորդ շերտը՝ թե՛ խեցեղեն, թե՛ մետաղյա առարկաներով (109, էջ 44): Այս նյութերի միջավայրում գտնվել է նաև երկու մանրակերտ: Մեկը պատկերում է երկհարկանի շինություն, կանգնած ցանկապատված կլոր բակի կենտրոնում, մյուսը՝ շատ փոքր չափերի մետաղյա միահարկ շենք: Երկուսն էլ ունեն եռանկյուն ճակտոն: Տաճարում հայտնաբերված նյութերի և մանրակերտերի ճարտարապետական առանձնահատկությունների միջոցով է բնորոշվում բացված շենքի, ինչպես նաև բնակավայրի պաշտամունքային բնույթը:

ԲԵՐՈՒՄԵՆ: Գտնվում է Ենոքավան գյուղից 8 կմ հյուսիս-արևմուտք: Այն կառուցված է բարձր ժայռոտ բլրի վրա, որը երեք կողմից ունի խիստ կտրուկ լանջեր և միայն հարավ-արևելյան կողմից է քիչ թե շատ մատչելի: Գրավում է 1,5 հա տարածություն: Ամրոցը շրջապատված է 3 մ լայնություն ունեցող պարիսպներով: Հետագայում ամրոցի ընդարձակման հետևանքով արևելյան և հարավային կողմերից կառուցվել է ևս երկուական պարսպապատ: Ամրոցի մուտքն արևելյան կողմից է և անցնում է երեք պատերի միջով: Կենտրոնական մուտքն ամրացված է երկու հզոր որմնահեցերով (աղ. 1, 4): Պեղումներով բացվել են ուղղանկյուն հատակագծով երեք շինություններ, որոնց չափերն են՝ 3,30x7,50; 3,40x3,60 և 3,0x7,5մ: Սենյակների պատերի պահպանված բարձրությունը երբեմն հասնում է 0,8 մետրի, իսկ պատերի լայնությունը՝ 2,4–2,8 մետրի: Սենյակների հատակը բլրի ժայռն է, որի անհարթությունները հավասարեցված են տոփանված հողով: Նյու-

թական մշակույթի շերտը թանձր չէ, ընդամենը 0,5– 0,7մ, որը բնորոշ է բոլոր միաշերտ նման հուշարձաններին: Շինություններից մեկը հիշեցնում է Աստղի բլուրի տաճարային շենքը: Այն կառուցված է ամրոցի կենտրոնական մասում բարձրացող ժայռոտ ելուստի վրա: Առջևում ունի հարթ, ազատ հրապարակ, ըստ երևույթին՝ ծիսական արարողություններին ծառայող: Շինության մեջ հայտնաբերված կոճանման, կոնաձև և կթխայաձև առարկաները, իրենց ուղղակի զուգահեռները գտնելով Աստղի բլուրի տաճարից գտնված համանման նյութերի մեջ, հաստատում են շենքի պաշտամունքային լինելը: Հայտնաբերված խեցեղենը, գործիքները և զենքերը, որոնք հայտնի են մ.թ.ա. VI–IVդդ., մյուս հուշարձաններից թույլ են տալիս Բերդատեղի գոյատևման ժամանակահատվածը վերագրելու այդ դարերին (109, էջ 49):

ԹՄԲԱՂԻՐ (Թմբի դիրք): Գտնվում է Իջևանի շրջանի Աջաջուր գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում: Այստեղ կտրուկ վեր բարձրացող ժայռի վրա, որի երկու կողմերից հոսում են անանուն փոքր գետակներ, հող լցնելով, արհեստականորեն ստեղծել են մեկ հա տարածությամբ հարթություն և կառուցապատել: Բլուրը եզրագծով շրջափակել են 3մ լայնությամբ պարսպով, որն արևելյան կողմից ունի չորս որմնահեց, իսկ արևմտյան կողմից բարձրանում է ժայռի ելուստը: Սուտքը տեղադրված է հարավային պարսպահատվածի կենտրոնական մասում և պաշտպանված է առջևում բարձրացող կիսաբոլոր պատով: Պեղումներով բացվել են պարսպապատի մի մասը, մի շարք շենքեր և հայտնաբերվել են խեցեղենի, մետաղե առարկաների և քարե գործիքների առատ մնացորդներ: Այս ամենը պատկերում է ոչ մեծ ամրոց-բնակավայրի կյանքը (աղ. 2, 2): Շինությունները հիմնականում բացվում են արևելյան հատվածում, իրար կից, և ինչպես ենթադրում է Ս.Եսայանը, ունեցել են ընդհանուր ծածկ (109, էջ 54-55): Պատերը շարված են անտաշ քարերով, ունեն 0,7–1,5մ լայնություն: Սենյակներից չափերի տատանումները չնչին են, մեծ մասամբ 4x5 կամ 5x6մ են, միայն մի սենյակն ունի 6մ լայնություն և 9մ երկարություն: Սենյակների հատակները ցածր են պատերի հիմքերից: Բոլոր սենյակներում բացվել են տարբեր ձևերի՝ կոնաձև, գլանաձև, երկարաճիտք կոշիկի նմանությամբ տնտեսական հորեր: Դրանք ունեն տարբեր խորություններ, բերանները շարված են մանր գետաքարերով և ծածկված են կլոր սալաքարերով: Որպես կանոն հորերի կողքին կամ դիմացի պատի տակ կանգ-

նեցված են 0,8 – 1,0մ բարձրությամբ կարասներ: Սենյակներից մեկում և երկրորդ հետախուզահորում բացվել են պաշտամունքային օջախներ: Երկրորդ հետախուզական խրամատում բացված պաշտամունքային օջախի կողքին գտնվել է ցուլի քարե արձանիկ, քանդակված նստած դիրքով: Բնակավայրում հայտնաբերվել են կավե, բարձր կողերով, կլոր առարկայի բեկոր, շատ նման Աստղի բլուրի տաճարի կավե մանրակերտի ցանկապատին, կեռխաչերով հարդարված աղորիք, պաշտամունքային հացի հատիկն աղալու համար: Ժամանակաշրջանի տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար հետաքրքիր են մանգաղների կայծքարե ներդիրների, քարե խոշոր բրիչի, կավե հալոցների, կաղապարների բեկորների գյուտերը: Գտնվել է եռաստիճան հատակով մեծ հոր, կավե սրածայր գլանաձև իր, որ նման է միջնադարյան խեցեղեն թոծելու վառարաններում կիրառվողներին, խեցեղեն թոծելու թոմիր: Հայտնաբերված խեցեղենը, չնայած որոշ արխայիկ ձևերին, և սկյութական եռանիստ ուշ տիպի նետասլաքը հնարավորություն են տալիս բնակավայրը թվագրելու մ.թ.ա. VI-V դարերով:

ՍՈՒՐԲ ՆԱՅԱՏԱԿ: Սև քար և Աջաջուր գյուղերի միջև բարձրացող եռանկյունի ժայռոտ ելուստի վրա տեղադրված է 1,5հա տարածք ունեցող ամրոցը: Ելուստը հարավային և հարավարևելյան կողմերից պաշտպանված է զառիթափ լանջերով: Հյուսիսային՝ մատչելի կողմից կառուցված են զուգահեռ եռաշար, իսկ արևմտյան կողմից՝ միաշար պարիսպներ: Հյուսիսային կողմից ամրոցը դարավանդաձև իջնում է: Պարսպի պատերի լայնությունը 3մ է, մուտքը հյուսիսային կողմում է և ունի 6մ լայնություն: Ամրոցի մշակույթի ուսումնասիրման համար երկրորդ դարավանդում դրվել են հետախուզահորեր: Հայտնաբերվել է երեք մշակութային շերտ՝ մ.թ.ա. VII- VI դդ., անտիկ և միջնադարյան (109, էջ 41):

Անտիկ նյութերի մեջ առանձնանում է նաև մ.թ.ա. VI-IV դարերին բնորոշ խեցեղենը, որը թույլ է տալիս այն համարել թմբադիրը պաշտպանող պահակակետային ամրոց:

ՍՈՒՐԲ ՍՐՎԱՆՆԵՍ (Հովհաննես): Թմբադիրի մյուս պաշտպանական ամրոցը տեղադրված է նրանից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք, բարձր եռանկյունաձև ժայռոտ բլրի վրա: Այն ունի 1,6 հա տարածություն: Բլրի արևմտյան լանջերը խիստ կտրուկ են և անմատչելի, իսկ մյուս կողմերը պաշտպանված են միաշար, երկու մետրանոց պատերով: Սուտքը տեղադրված է եղել

հյուսիսային անկյունում: Ողջ տարածքը լերկ ժայռեր են և նյութական մշակույթի հետքեր չկան: Ամրոցը ծառայել է որպես անասնանոց և պահակակետ (109, էջ 254):

ԲՈՒՂՈՒՐԻ ՔԱՐ: Գտնվում է Իջևանի շրջանի Աղղան գյուղից 3 կմ արևելք, բարձր ժայռի վրա: Ամրոցը պահակակետային է և փակում է Շամշադին գնացող լեռնային կիրճի մուտքերը: Ժայռն ունի հավասարասրուն եռանկյան տեսք: Այն երեք կողմից ունի կտրուկ իջնող լանջեր: Հյուսիսային կողմում ձգվում է 213մ երկարությամբ միաշարք պարիսպ, իսկ հարավային կողմում, որով իրականացվում է կապը շրջապատի հետ, կառուցված է երկշար պարիսպ: Այստեղ պահպանվել են իրար դիմաց տեղադրված 2-3մ լայնության երկու մուտքերը: Մակերեսից հավաքած խեցեղենը, որի մեջ գերակշռում են խոհանոցային տեսակները, երեքնուկաձև շուրթով և այլ անոթների բնորոշ բեկորներով թվագրվում է մ.թ.ա. VI-IV դարերով (109, էջ 254):

ԿԱԼ ՔԱՐ բնակավայրը գտնվում է Իջևանի շրջանի Ծաղկավան գյուղից 6կմ հարավ, Հախում գետի ձախ ափին: Այս բնակավայրն ամենամեծն է Օաղկավանի շրջապատում գտնվող ամրոց-բնակավայրերից և գրավում է կենտրոնական տեղ: Կառուցված է բարձր, զառիթափ լանջերով ժայռի վրա, որի պատճառով ամրոցն ստացել է չորս շարք պատերի մեջ առնված եռաստիճան ելուստի ձև: Միջնաբերդի տարածքը 0,3 հա է: Բնակավայրը սփռված է միջնաբերդի արևմտյան պատից դուրս և զբաղեցնում է 0,8 հա տարածություն, շրջափակված 3 մ լայնությամբ պարսպով: Պարսպից արևմուտք տեղադրված են դարավանդները: Միջնաբերդը բնակավայրի հետ հաղորդակցվում է հյուսիսային պատի մեջ կառուցված քարե լայն (2,2մ) աստիճանով: Նման մի աստիճան էլ բնակավայրը կապում է դարավանդների հետ: Բնակավայրի մուտքը հյուսիսային կողմից է, որի պաշտպանության համար նրա առջև կառուցվել է միջանցքների (քարե պարկերի) մի բարդ համակարգ (Աղ. 2, 4): Մշակույթի շերտը պահպանվել է միայն բնակավայրի արևմտյան հատվածում, որը ուսումնասիրվել է հինգ հետախուզահորերի միջոցով: Շինարարական մնացորդներ չեն պահպանվել: Հայտնաբերված խեցեղենը և ներձկված ապարանջանը թույլ են տալիս բնակավայրը վերագրել մ.թ.ա. VI-IV դդ. (109, էջ 75-79):

ՍԵՎ-ԱՆԵՎ ՔԱՐԵՐԻ ԲԼՈՒՐ: Գտնվում է Հախումի ձախ ափին, Կալ քարից 2 կմ և Օաղկավանից 1,5 կմ հյուսիս: Ամրոցը գրավում է 0,5

հա տարածություն, երեք կողմից ունի կտրուկ, դժվարամատչելի լանջեր և պաշտպանված է միաշար, 3 մետրանոց պատով: Հյուսիս-արևմտյան պատին կից կառուցված է կիսակլոր ելուստավոր կառույց, որն ամրոցին միանում է ոչ լայն մուտքով: Նման կլոր կամ ուղղանկյուն ելուստ-կառույցներ կան և Նորաշեն, Բարձրաբերդ, Թմբադիր և այլ ամրոցներում: Ելուստը պաշտպանում է 4 մետրանոց մուտքը, որն իր դիրքի շնորհիվ հիմնալի պաշտպանված է, և թշնամին մուտքով ներխուժելու համար ստիպված պետք է անցներ կիրճի և վերը նշված կլոր կառույցի միջև առաջացած 25 մետրանոց նեղ տարածությամբ, ընկնելով ճակատային և թևային հարվածների տակ: Ամրոցի հարավ-արևելյան մասում գտնվում է 5մ լայնությամբ ելք, որը տանում է Հախումի կիրճ: Այդ ելքը երկու կողմից պաշտպանված է 20 մետրանոց պատերով, որոնք նեղ միջանցք են կազմում: Ամրոցի հարավ-արևելյան մասում դրված հետախուզահորերից ձեռք բերված նյութերով ուսումնասիրվել է բնակավայրի նյութական մշակույթը, որը համահունչ է մյուս ամրոցների նյութերին և թվագրվում է մ.թ.ա. VI-IV դդ. (109, էջ 82):

ՍԵՎ-ՍԵՎ ԲԱՐԵՐԻ ԹԱԽՏ: Գտնվում է Հախումի ձախ ափին, մախորդ բլուրից 1կմ հյուսիս-արևելք: Ամրոցը տեղադրված է անտառով ծածկված 20 մետրանոց ժայռոտ ելուստի վրա, որը բարձրանում է ոչ մեծ սարահարթի կենտրոնում: Ելուստի երեք կողմերը սահմանափակված են բնական հսկայական ժայռաբեկորներով, որոնց արանքում նկատվում են պատերի հատվածներ: Դրանք փակում են ամրոց թափանցելու հնարավոր հատվածները: Հյուսիս-արևմտյան կողմից, որտեղ ելուստը ձուլվում է շրջապատի տեղանքի հետ, ամրոցը շրջապատված է ներս ընկած կլորավուն, միաշար պատով, որի առջև ստեղծված է ելուստածն քարե պարկ: Այս քարե պարկի կողքից կառուցված է 6մ լայնք ունեցող մուտքը: Այս երկու ամրոցները պաշտպանական մտահղացմամբ և տարածքով (0,5հա) նման են իրար: Ամրոցում հետախուզահորերի միջոցով ձեռք բերված նյութական մշակույթը, որի շերտի թանձրությունը 0,5-0,6 մ է, թվագրվում է մ.թ.ա. VI-IV դդ. (109, էջ 87-89): Այստեղ ապրողների թիվը մեծ չէր, բնակչությունը կազմված էր զինվորներից և նրանց ընտանիքներից:

Այս ամրոցները պահակակետեր և միաժամանակ արոտավայր էին ծառայում, հուշելով, որ համայնքի յուրաքանչյուր հասուն տղամարդ (ամասնապահ) զինվոր է:

ԲԱԽՐԻ ԽԱՂ: Գտնվում է Հախումի աջ ափին, կտրուկ ժայռոտ բլրի վրա: Ամրոցը կրկնելով բլրի ուրվագիծը, ունի համարյա 1հա տարածություն և պարփակված է պարիսպով: Մուտքը ունի յուրահատուկ լուծում: Պարսպի արևմտյան պատին զուգահեռ ձգվող երկրորդ պատի միջոցով ստեղծված է միջանցք (երկ. 90մ), որը հաղթահարելուց հետո կարելի է մտնել ամրոց (աղ. 2, 3): Մշակութային շերտը պահպանվել է միայն հյուսիս-արևելյան հատվածում: Պեղումներից ձեռք բերված նյութերը համահունչ են Նորաշենի, Թմբադիրի և մ.թ.ա. VI-IV դդ. մյուս բնակավայրերի նյութերին (109, էջ 91-93):

ԲԵՐՈՒՔԱՐ: Գտնվում է Չինչինից 3կմ արևմուտք, ուղղված դեպի Հախումի կիրճը: Տեղադրված է ընդարձակ, ժայռոտ և կտրուկ լանջերով ելուստի վրա: Պարիսպները բարձրացված են երեք կողմերում: Հյուսիսային պատը ունի չորս որմնահեց: Դրանցից երկուսը պաշտպանում են 3 մետրանոց մուտքը, որի կատարյալ պաշտպանության համար կառուցված են նաև 20մ երկարությամբ երկու քառանկյուն ելուստներ (աղ. 2, 1): Ամրոցը գրավում է 1,5հա տարածություն: Մշակույթը ուսումնասիրվել է երեք հետախուզահորերի միջոցով (109, էջ 91-93): Հայտնաբերված խեցեղենը, երեքնուկաձև շուրթով սափորի բեկորը, երկաթե եռաթև նետասլաքը, երկաթե կացինը, ապակե անոթների բեկորները թույլ են տալիս բնակավայրը թվագրել մ.թ.ա. V-II դդ.:

ՆՈՐԱՇԵՆ: Գտնվում է Շամշադինի շրջանի Նորաշեն գյուղից 5կմ հարավ-արևմուտք: Այն տեղադրված է ժայռոտ բլրի վրա, կրկնելով բլուրի ուրվագիծը: Ունի կրկնակի պարիսպներ՝ հավանաբար ամրոցի շուրջ առաջացած բնակավայրը երկրորդ պարսպով շրջափակելու հետևանքով, երբ ամրոցը սկսել է խաղալ միջնաբերդի դեր: Պարսպի պատերն ունեն մինչև 3մ հաստություն, շարված են մեծածավալ քարերով: Պաշտպանությունը հեշտացնելու նպատակով պատերը շարված են բեկ գծերով: Հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան հատվածներում կառուցված են ուղղանկյուն ելուստներ (20x10 մ և 18x10մ չափերի) դատարկ աշտարակների ձևով, որոնք մուտք ունեն ամրոցից: Բնակավայրն ունի երկու մուտք, որոնք լավ ամրացված են: Արևելյան 4մ լայնությամբ մուտքը ամրոց է մտնում նեղ միջանցքով, որի դիմաց տեղադրված է միջնաբերդի դուռը՝ 3մ լայնությամբ: Երկրորդ մուտքը գտնվում է շատ կտրուկ լանջի վրա և ծառայել է միայն հետիոտների համար (աղ. 3, 5): Բնակավայրում

պեղվել է 500 քառ. մետր տարածություն: Այս-տեղ բացված պատերը հնարավորություն չեն տալիս որոշելու շենքերի ճարտարապետական կառուցվածքը և բնույթը (109, էջ 60-70): Նյութական մշակույթի շերտը հարուստ է խեցեղեն, մետաղե և քարե առարկաներով, որոնք սերտորեն կապվում են հյուսիս և հյուսիս-արևելյան մյուս հուշարձանների նյութերի հետ: Սկյութական նետասլաքներով, մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթին բնորոշ այլ զենքերով, սափորներով, կարասներով և ըմպանակներով բնակավայրը թվագրվում է այդ դարերով (41, էջ 281-290):

ՊԻԼՈՐ-ՊԱՏ: Գտնվում է Շամշադինի շրջանի Նորաշեն գյուղի հարավային ծայրին: Այն ևս Թմրադի բնակավայրի նման, արհեստական բարձրացրած բլուրի վրա է կառուցված: Բլրի ողջ մակերեսը կառուցապատված է և շրջապատված պարիսպով, որի հարավային կողմում տեղադրված է մուտքը: Շինարարական մնացորդների քննությունը ցույց է տալիս, որ շինություններն ինչպես մյուս ամրոց-բնակավայրերում, կազմված են մի շարք կից սենյակներից, որոնք հենվում են մեկ ընդհանուր պատի: Պատերը շարված են անմշակ ճեղքված քարերից, կավե շաղախով: Սենյակներում պատերին կից հարմարեցված են (1,5-2մ) խորդանոցներ, տարբեր չափերի և ձևերի հորեր (վերին տրամ. 1,3-1,4մ, ստորին տրամ. 1,7-1,0 և 0,7մ խորությամբ): Սենյակներից մեկում, պատին կից, շարված է քարե նստարան նման Թեյշեբահինի մինչուրարտական բնակավայրում (153, էջ 10, 13), Օշականի ուշ ուրարտական պալատական համալիրում (110, էջ 49) և Արին Բերդի սյունազարդ դահլիճում բացվածներին (173, էջ 80):

Հայտնաբերված նյութական մշակույթը միատարր է, որն ապացույց է հուշարձանի միաշերտության: Այդ մշակույթը կազմված է տարբեր տեսակի կարասներից, սափորներից, պրոֆիլավորված, կլորավուն և ծորակավոր պսակով թասերից և այլն, որոնք զուգահեռներ ունեն ոչ միայն հյուսիս-արևելյան, այլև Հայաստանի մյուս շրջանների հուշարձանների համալիրներում և թույլ են տալիս ամրոցը թվագրել մ.թ.ա. VI-IV դդ.: Բնակավայրում հայտնաբերված մեծ քանակությամբ տարբեր չափերի հորերի, աղորիքների, կոկիչների և հատկապես քարե բրիչի առկայությունը և զենքի բացակայությունը բնորոշում են բնակավայրի երկրագործական բնույթը:

ԿՐԵՒԱՆՑ ԲԼՈՒՐ և ՏԱՎՐԻ ՊԱՇ: Ամրոցները ևս տեղադրված են արհեստական բլուրների վրա, սակայն ունեն կառուցողական որոշ տար-

բերություններ: Կրեխանց բլուրը, որը գտնվում է Մոսես գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրին, Թմրադի և Պիլոր-պատ բնակավայրերի նման հարմարեցված է լեռնոտ տեղանքին: Չվաձև գագաթով բլուր է 102x65մ տարածությամբ, 18-20մ բարձրությամբ և շինարարական ու նյութական մշակույթով նման է մյուս երկուսին: Տավրիպաշը գտնվում է Զորաթան գյուղի Ներքինշեն ձմեռանոցից 1 կմ հյուսիս-արևելք: Կառուցված է ցածր տեղանքում, խնժորուտ գետի ձախ ափին: Ամրոցը կառուցելու համար շրջապատը բոլորածն փորել են և հողը կենտրոնացնելով՝ ստեղծել 20 մ բարձրությամբ (150x118մ) ձվաձև գագաթով բլուր, որը պարսպապատվել է և ամբողջապես կառուցապատվել: Փորելուց առաջացած խրամատը երկու ծայրով միացվել է գետին, որի ջրերն այդպիսով բոլորելով բնակավայրը, դարձել է պաշտպանական ջրային գոտի (աղ. 3, 3): Այս երկու ամրոցներից հավաքած խեցեղեն մնացորդների և բլուրների կառուցման առանձնահատկությունների հիման վրա այս ամրոցների գոյությունը ևս վերագրվում է մ.թ.ա. VI-IV դդ. (109, էջ 256):

ՍԱԼՔԱՐ: Գտնվում է Այգեծոր գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրում բարձրացող համանուն բլուրի վրա, որի դեպի գյուղ մայրող լանջը թեք է, իսկ մյուս լանջերը՝ խիստ զառիթափ: Բլրի մակերեսին բարձրանում են հսկայական ժայռեր: Այս ժայռերի միջև երևում են ոչ մեծ ուղղանկյուն շինության պատերի հետքեր: Պահպանված են միայն հիմքի քարերը մեկ կամ երկու շարքով: Շինության ներքին տարածքը՝ 2x5մ - չափերով, լեփ լեցուն է եղել մոխրով, ածխի մանր կտորներով և այրված հողով: Պահպանված շերտի խորությունը 0,5 մետր է: Այս միջավայրում հայտնաբերվել են երկու քարե արձանիկների բեկորներ, կոտրված սայրով քարե կացին, փոքրիկ դաշույն, նման Կարմիր բլուրի արձանիկների կրած դաշույններին, որոնք թույլ են տվել այն բնորոշել որպես սրբավայր: Հայտնաբերված խեցեղենի գորշ և բաց վարդագույն բեկորներով սրբավայրը թվագրվում է մ.թ.ա. VI-IV դդ.: Շենքը պաշտպանական կառույցներ չունի: Պահպանությունը ապավինած է եղել դժվարամատչելի, բնակավայրերից հեռու դիրքին և սրբագործված լինելուն: Այսպիսի սրբավայրերն ունեն հնագույն ավանդներ Անդրկովկասում և Հայաստանում (109, էջ 93-95) և ինչպես երևում է, ավանդաբար շարունակվում են նաև քննարկվող ժամանակաշրջանում:

ԲԵՐԴԻ ԳԼՈՒԽԸ տեղադրված է Գավառ քաղաքի համարյա կենտրոնում: Գավառագետի ձախ ափին գտնվող հարթ մակերես ունեցող

մի բարձունք-հրվանդանի վրա: Բարձունքն ունի խիստ կտրուկ, զառիթափ լանջեր և իշխող դիրք շրջապատի նկատմամբ, ուստի բարձունքը բնակեցվել է հնագույն ժամանակներից: Բնակավայրն արևելքից արևմուտք ձգվում է 400մ երկարությամբ և ունի 110մ լայնություն. եղել է պարսպապատված: Ամրոցի ներսով անցնող լայնակի միջնապարիսպն այն բաժանել է արևելյան և արևմտյան հատվածների (աղ. 3, 1): Արևմտյան մասը ունենալով ավելի բարձր դիրք և երեք կողմից լինելով անառիկ, ծառայել է որպես միջնաբերդ, իսկ արևելյան ընդարձակ մասում տարածվել է բնակավայրը (50, էջ 18-19):

Ամրոցում 1927թ. հայտնաբերված Ռուզա I-ի արձանագրությունից պարզվում է, որ ամրոցը հանդիսացել է Ռելիկուլսի-Վելիքուլսի երկրի ամրոց-բնակավայրերից ամենակարևորը և նվաճվել է ուրարտացիների կողմից:

Պեղումներով պարզվել է, որ բնակավայրն ունի շինարարական երկու շերտ՝ նախուրարտական և ուրարտական, իսկ հնագիտական նյութերը օգնում են պարզելու, որ կյանքն այստեղ շարունակվել է նաև հետուրարտական ժամանակաշրջանում մինչև միջնադար: Նյութերի մեջ առանձնանում է բարձր կողերով գորշավուն ըմպանակի, հարթ կտրած շուրթերով թասերի, կոնք-տաշտի, ալիքածև և ուղիղ փորագիր ու ուռուցիկ գոտեգարդ կարասների բեկորների մի խումբ, որը կարելի է վերագրել Բերդի գլխի քննարկվող ժամանակաշրջանի մշակութին:

ՎԱՐՈՒՂՈՐ: Մարտունի շրջանի Վարդաձոր (Աղամխան) գյուղից 2կմ արևելք. Զոա կոչվող ոչ մեծ բարձունքի վրա տարածվում է նույն անունը կրող բնակավայրը, որը բոլոր կողմերից շրջապատված է 4մ լայնությամբ պարիսպներով: Հյուսիսային, հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան կողմերից երևում են երկրորդ պարսպի հետքերը: Միջնաբերդը 1 հա տարածությամբ ունի ութ աշտարակ, չորսը արևելյան և հարավ-արևմտյան մուտքերի երկու կողմում, երկուսը՝ արևմտյան, երկուսը՝ հյուսիսային պարսպահատվածների վրա: Բնակավայրը փռված է ամրոցի արևելյան կողմում, մուտքի դիմաց և ամրոցի հետ գրավում է 6 հա տարածություն (աղ. 3, 4): Բնակավայրն ամբողջությամբ կառուցապատված է: Ամրոցը գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից, նվաճվել և վերակառուցվել է ուրարտացիների կողմից: Այդ է վկայում տեղանքից հայտնաբերված Ռուսա I-ի արձանագրությունը: Հնագիտական նյութը, հիմնականում խեցեղենը, ուրարտա-

կան է, սակայն առկա են ետուրարտական և ուշ անտիկ ժամանակաշրջանի նյութեր: Բարձր ու ներճկված կողով, թուխ գույնի ըմպանակի, վաղ հայկական խեցեղենի խիստ բնորոշ այլ տեսակների բեկորների առկայությունը հնարավորություն է ընձեռում ասելու, որ կյանքը ամրոցում չի ընդհատվել նաև մ.թ.ա. VI-IVդդ. (50, էջ 31-32; 32, էջ 53):

ՎԱՐՃԱՂՐՅՈՒՐ: Տեղադրված է Սևանա լճի հարավային ափին: Տեղանքը բարձրադիր հրվանդանի ձևով մխրճված է եղել լճի մեջ, որը հյուսիսից բնական պատնեշ է ծառայել բնակավայրին: Բնակավայրը շրջափակված է եղել հսկայական ժայռաբեկորներով կառուցված պարիսպներով (հաստ. 2,30մ), որի հարավային հատվածը, տեղանքի հարթ տարածքում պաշտպանությունն իրականացնելու համար, կառուցվել է բեկ գծերի սկզբունքով: Իսկ հյուսիսային կողմից ընթերցվում են աշտարակի հետքեր: Բնակավայրի սիստեմատիկ պեղումները սկսվել են 1975թ.: Բնակավայրի ողջ տարածքը կառուցապատված է բնակելի շենքերով, իրականացված խոշոր և միջին քարերի ու կավե շաղախի լիցքով, երկշար տեխնիկայով: Սենյակներն իրար կից են, հենվում են ընդհանուր պատերին, իսկ իրարից անջատվում են միջանցքներով: Հելենիստական ժամանակաշրջանում այն ենթարկվել է վերակառուցման, մեծ տարածությունները փոքրացնելու միտումով:

Բնակավայրի մ.թ.ա. VI-IVդդ. գոյության մասին են վկայում ստորին շերտում բացված պատերը, «սկյութական» արխայիկ նետալաքը, և խեցեղենի այն ստվար մասը, որը իր ձևաբանական հարդարման և զարդանախշման տարրերով հանդիսանում է Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեղենի անքակտելի մասը (42, էջ 268-277; 128, էջ 523):

* * *

Քննարկվող բնակավայրերը խմբավորվում են գետերի հովիտներում, հողագործության և անասնապահության համար անհրաժեշտ պայմաններ և բնակավայրերի ջրամատակարարումն ապահովելու նպատակով: Արարատյան դաշտավայրում դրանք խմբավորվում են Արաքս և Հրազդան գետերի, Ահանի ավազանի բնակավայրերը՝ Գավառագետի, Ծակքարի և մյուս գետերի ավազաններում: Այս նպատակային խմբավորումը նկատելի է հատկապես հյուսիս-արևելյան շրջաններում, որտեղ առանձնանում են բնակավայրերի մի քանի խումբ՝ Դեբեդ

և Արչիս գետահովիտների բնակավայրերը՝ Քարի գլուխ, Հաղթանակ, Բերդատեղ, Փոքր Շահլամա, իրենց շրջապատող փոքր ամրոցներով, Հախումի բնակավայրերը՝ Կալ-քար, Սև-սև քարերի բլուր, Սև-սև քարերի թախտ, Բախրի խաչ, Բերդաքար և Տավուշ գետահովտի բնակավայրերը՝ Նորաշեն, Պիլոր-պատ, Տավրի-պաշ, Կրեխանց բլուր: Այս խմբերի մեջ ընդգրկված բնակավայրերն իրենց գրաված տարածքով հզորությամբ, ընծեռած նյութական մշակույթով համագոր չեն և յուրաքանչյուր խումբ ունի մեկ կամ երկու կենտրոնական ու դրանց շրջապատող բնակավայրեր և ամրոցներ:

Աշխարհագրական տեսակետից յուրաքանչյուր բնակավայր բլուր կամ բարձունք է, շրջապատի նկատմամբ գերիշխող դիրքով տեղանք, որը պաշտպանված է զառիթափ լանջերով, գետերով, հեղեղատներով և շրջապատում ունեցել է երկրագործության ու անասնապահության զարգացման համար տարածություններ:

Հանդիպում են բնական և արհեստական բարձունք-բլուրների վրա կառուցված բնակավայրեր, որոնց մեջ բնական բարձունքների վրա կառուցված բնակավայրերի թիվը գերակշռող է: Արհեստական բլուրների վրա են կառուցված Մուխաննաթ-Թափա, Թմբադիր, Պիլոր-պատ, Կրեխանց բլուր, Տավրի պաշ բնակավայրերը: Մակայն պետք է նշել հիշյալ բնակավայրերի առաջացման մեջ եղած տարբերությունները: Մուխաննաթ-թափան, օրինակ, պատկանում է «Մոխրաբլուրների» տեսակին, որոնց ծագումը հասկանալի է և բնորոշ հարթավայրերի համար: Այն եզակի չէ: Այդպիսի բնակավայրերից են նաև Էջմիածնի շրջանի Մոխրաբլուր և Դվին բնակավայրերը (3, էջ 208-211; 62, էջ 10): Իսկ մյուս չորսը ստեղծվել են նպատակային: Շրջապատում եղած ժայռոտ ցցվածքներից ընտրվել է այն մեկը, որը ունենալով մյուսների առավելությունները՝ լանջերի կտրուկ իջվածք, երկու կամ երեք կողմից գետակների կամ խորխորատների առկայություն, ունեն մի լանջ, որին կից հող կուտակելով՝ ստեղծել են ընդարձակ տարածք և բնակեցրել: Այս բլուրները, ինչպես տեսնում ենք, ստեղծվել են միևնույն մտածելակերպով ու սկզբունքով: Այսպիսին են Պիլոր-պատ, Թմբադիր, Կրեխանց բլուր բնակավայրերի բարձունքները: Դրանցից մի փոքր տարբերվում է Տավրի պաշը, որը, ինչպես նշվեց վերևում, բարձրացված է գետի ափին, ցածր տեղանքում: Այն ամբողջությամբ հողի կուտակում է և նրա պաշտպանությունն իրականացնելու համար, բացի պարսպապատելուց, ջրային պաշտանական գոտի են ստեղծել:

Բնական բարձունքների վրա տեղադրված բնակավայրերի մի մասը զբաղեցնում են բրոնզի կամ երկաթի դարաշրջաններում առաջացած բնակավայրերի վերին շերտերը, ինչպես Քյոսի ճոթերը, Բերդի գլուխը, Վարդաձորը, Հաղթանակը, Կարմիր բերդը, Էրեբունին, Արմավիրը և այլն:

Յուրաքանչյուր բնակավայր մի ինքնուրույն կուռ պաշտպանական միավոր է՝ տեղադրված անմատչելի կետում, շուրջանակի առնված հաստահեղույս պարսպի մեջ: Վաղ հայկական ամրոցաշինությունը ժառանգել է հնագույն ժամանակներից ձեռք բերված ավանդները: Եթե ամրոցների մի մասը շարունակում է ուրարտական պաշտպանական կառույցների սկզբունքները՝ Արմավիր, Էրեբունի, Բերդի գլուխ, Վարդաձոր, ապա մյուս և գերակշռող մասը՝ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների կիկլոպյան ամրոցաշինության սկզբունքները՝ Կարմիր բերդ, Բերդատեղ, Նորաշեն, Աստղի բլուր և այլն: Մակայն բլուրն ունեն մեկ ընդհանրություն՝ կրկնում են տեղանքի ուրվագիծը՝ անկանոն ուղղանկյունաձև, եռանկյունաձև, ծվաձև կամ սեղանաձև: Պարիսպների պատերը, մինչև 3-4 մ հաստությամբ, մեկ կամ մի քանի շարքով փակում են տեղանքի բլուր մատչելի կողմերը: Տեղանքի թելադրանքով ունեն բազմաթիվ բեկ գծեր, «մեռյալ» տարածությունները պաշտպանելու համար: Ուրարտական ամրոցաշինության բովով անցած Արմավիրը, Էրեբունին, Վարդաձորը ինչպես նաև հյուսիս-արևելյան մի քանի կարևոր բնակավայրեր (Նոյեմբերյանի Բերդատեղը, Թմբադիրը, Նորաշենը) պարսպի վրա ունեն որմնահեցեր: Խնամքի հատուկ առարկա էին բնակավայրը շրջապատի հետ կապող մուտքերը, որոնց պաշտպանության համար մշակվել են հատուկ սկզբունքներ: Մուտքերը տեղադրված են այնպես, որ բնակավայր մտնողը պարսպի մոտով պետք է անցներ իր չպաշտպանված՝ աջ կողով: Վերը հիշատակված որմնահեցերը տեղադրված են մուտքերի երկու կողմերում: Խոշոր՝ հատկապես կենտրոնական բնակավայրերում մուտքերի կողքին, կառուցված են կիսակլոր, ուղղանկյուն կամ քառակուսի ելուստ՝ կառույցներ, որոնք ամրոցից մուտքեր ունեցող սենյակներ են հիշեցնում (Նորաշեն, Քարի գլուխ, Հաղթանակ, Բերդատեղ, Կալ-քար): Այս կառույցները, որ գրականության մեջ ընդունված է կոչել «քարե պարկեր», հայտնի էին ուրարտական ամրոցաշինության և՛ Արգիշտիիսինիի, Թեյշեբաինի: Եվ վերջապես, մի շարք ամրոցներ (Կալ-քար, Սև-սև քարերի բլուր, Սև-սև քարերի թախտ, Բախ-

րի խաչ, Բերդաքար) ունեն մուտքերը պաշտպանող երկար միջանցքներ, որոնք առաջացել են պարսպի պատին զուգահեռ ձգվող լրացուցիչ պատով կամ պարսպի պատի և կիրճի միջև ստեղծվող նեղ տարածությամբ: Հետաքրքիր է լուծված հատկապես Բախրի խաչի մուտքի պաշտպանությունը: Երեք մետրանոց անցուղին, արևմտյան պարսպի պատի և նրան զուգահեռ կառուցած պատի միջով անցնելով 90 մ, նոր միայն հյուսիսային կողմից մտնում է ամրոց:

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. բնակավայրերը հատակագծային տեսակետից և կառուցվածքով քիչ են տարբերվում նախորդ ժամանակաշրջանի բնակավայրերից, միայն որոշ դեպքերում ունեն ավելի կանոնավոր ուրվագիծ և մասերն ավելի որոշակի են տարբերակված: Պարզ կառուցվածք ունեն փոքր բնակավայրերը և ամրոցները, որոնք պատված են միաշարք պարսպով, լրիվ կառուցապատված են: Մեծ բնակավայրերը, որպես կանոն, ավելի բարդ կառուցվածքներ են: Եթե բնակավայրը զգաղեցնում է բարձունքի ընդարձակ և հարթ տարածքը, պաշտպանական նպատակներով, պարսպից պարիսպ, լայնակի պատերով բաժանված են 2-3 հատվածի և ամենաբարձր դիրք ունեցող հատվածը կատարում է միջնաբերդի դեր: Այդպիսին են Բերդի գլուխ, Քարի գլուխ և Հաղթանակ բնակավայրերը: Եթե բնակավայրը տեղադրված է ժայռոտ գագաթով բարձունքի վրա, գագաթի ամրոցն է իր սեփական պաշտպանական համակարգով միջնաբերդ է ծառայում, իսկ բնակավայրը սփռված է նրա շուրջը (Բերդատեղ, Նորաշեն, Կալքար, Վարդաձոր, Արմավիր, Էրեբունի, Վարդաձոր): Հանդիպում են դարավանդներից կազմված բնակավայրեր, որտեղ յուրաքանչյուր դարավանդ պարսպով անջատված է մյուսներից, իսկ վերին դարավանդում տեղադրված է միջնաբերդը: Այդպիսին է Կալ-քարը, որտեղ դարավանդները հաղորդակցվում են լայն ատիճանների միջոցով:

Բնակավայրերի կառուցվածքների քննությունը թույլ է տալիս հետևել դրանց զարգացման ուղին: Դրանք սկզբնապես դժվարամատչելի և ամուր պաշտպանությամբ ամրոցներ են եղել, որոնք ընդարձակվել են պարսպից դուրս բնակեցված տարածությունը պարսպապատելով և բնակավայրի համար միջնաբերդ դառնալու ուղիով:

Քննարկված բնակավայրերը տարբերակվում են նաև գրաված դիրքի ընտրությամբ: Թեև բոլորի համար բնորոշ է դժվարամատչելի դիրքը, այնուամենայնիվ կարևոր, կենտրոնա-

կան բնակավայրերի համար ընտրված են ավելի ընդարձակ, հարթ տարածք ունեցող այնպիսի բարձունքներ, որոնք տնտեսական, մշակութային, պաշտամունքային կյանքը զարգացնելու անհրաժեշտ պայմաններ են ընձեռել: Իսկ ամրոցները, որոնց դերն այս բնակավայրերի պաշտպանությունը, լեռնանցքների, ճանապարհների, լեռնային արոտավայրերի և անասունների հոտերի հսկողությունն էր, տեղադրված են առավել բարձր դիրքերում, անմատչելի գագաթների վրա, որտեղ բնակության համար ընդարձակ տարածք պետք չէ, քանի որ այնտեղ ապրում էին միայն ամրոցը հսկող զինվոր-համայնականները, հոտերը պահող հովիվները՝ իրենց ընտանիքներով (109, էջ 213-214):

Խնդրո առարկա բնակավայրերի նյութական մնացորդները ևս հավասար քանակությամբ չեն հայտնաբերվել և տարբերվում են բնութով թույլ տալով առանձնացնել յուրաքանչյուր բնակավայրի մասնագիտացումը: Եթե մեծ բնակավայրերում առատորեն հայտնաբերվում է խեցեգործական, մետաղամշակության արտադրանք, պաշտամունքի հետ կապված առարկաներ, ապա շարքային բնակավայրերը ընձեռում են առավելապես հողագործական կենցաղը ներկայացնող նյութեր:

Այսպիսով, քննարկված ասպեկտները ընդհանուր հայտարարի բերելով՝ կարելի է տարբերակել մ.թ.ա. VI-IVդդ. բնակավայրերի մի քանի տեսակ: Այսպես, առանձին խմբերի կենտրոն հանդիսացող բնակավայրերը, որոնք ունեն ընդարձակ տարածություն, միջնաբերդ, շուրջը փռված բնակավայր, երբեմն էլ՝ հարևանությամբ տեղադրված դամբարանադաշտ, կառուցապատված են շինություններով, որոնց մեջ առանձնանում են նպատակային մշակութային շենքեր, տալիս են տնտեսական կյանքը լուսաբանող բազմաթիվ և բազմապիսի նյութեր, կարելի է դասել ա վ ա ն ն ե Ր ի տեսակին, որոնցից հետագայում կարող էին առաջանալ քաղաքներ: Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IVդդ. այդպիսի բնակավայրերի շարքին կարելի է դասել Արմավիրը, Էրեբունին, Աստղի բլուրը, Նորաշենը, Կալ-քարը, Քարի գլուխը, Հաղթանակը, Վարդաձորը, Բերդի գլուխը: Այս շարքի մեջ Էրեբունին և Արմավիրը Արարատյան դաշտավայրում աշխարհագրական և ստրատեգիական տեսակետից գրավելով բացառիկ ու շահեկան դիրք, ուրարտական ժամանակաշրջանում արդեն անցել էին քաղաքային, վարչական և տնտեսական կենտրոնների փուլով և առաջինը մ.թ.ա. VI-IVդդ. աքեմենյան սատրապության կենտրոն-

ներից մեկն էր, իսկ մյուսը IV դարի վերջում դարձավ վերականգնված Հայկական պետության մայրաքաղաք (207, էջ 94-97):

Ավելի շատ են այս ավան-կենտրոնների շուրջը խմբավորվող փոքր, շարքային բնակավայրերը՝ Պիլոր-պատ, Թմբադիր, Տավրի պաշ, Կրեխանց բլուր, Մուխաննաթ-թափա, Կարմիրբերդ, Բերդաքար, Փոքր Շահլամա, Քյոսի ճոթեր, Ջաղացատեղ և այլն: Երրորդ տեսակը կազմում են ամրոցները՝ Բախրի խաչ, Բուդուրի քար, Սուրբ Սրվանես, Սուրբ Նահատակ, Սև-սև քարերի բլուր, Սև-սև քարերի թախտ և այլն, որոնք պահակակետային, պաշտպանական դեր էին կատարում: Սրանց մեջ պետք է առանձնացնել այն կետերը, որոնք բնակչություն չեն ունեցել, որտեղից շինության հետքեր չեն հայտնաբերվել: Դրանք ժայռեր են, անմատչելի բարձունքներ, որոնց քիչ թե շատ մատչելի հատվածներ են ամրացված:

Բնակավայրերի այս դասակարգման վերաբերյալ տեղեկություններ կարելի է գտնել նաև գրավոր աղբյուրներում: Ս.թ.ա. VI-IVդդ. ավանի ամենավաղ հիշատակությունը պահպանված է Բիհիսթունյան արձանագրությունում՝ Ձուզա ավանը: Քսենոֆոնը Անաբազիսում հիշատակում է գյուղեր և սատրապական ապարանքով բնակավայրեր, որոնք հավանաբար ավաններ են եղել: Դրանցից մեկի տների մեծ մասը աշտարակներ ունեին (65, IV, IV, 2), իսկ մյուսը շրջապատված էր բազմաթիվ գյուղերով (65, IV, IV, 7): Խեյրիստոփոսի հասած բնակավայրը պարսպապատ էր (65, IV, IV, 10, 11) և նույնպես շրջապատված էր գյուղերով: Արդյո՞ք սա չի հիշեցնում վերը նշված բնակավայրերի խմբերը՝ կենտրոնական բնակավայրով: Մովսես Խորենացին նշում է Վարդգեսավանի (51, II, 65) մասին: Գյուղերի և ամրոցների մասին ևս տեղեկություններ ենք քաղում նույն աղբյուրներից: Բիհիսթունյան արձանագրության մեջ նշվում են Տիգրա և Ույամա ամրոցները Հայաստանի հարավային կամ հարավ-արևմտյան մասում, Կյուրոպեդիայում և Անաբազիսում խոսվում է գյուղերի և անմատչելի վայրերում ու սահմանային կետերում կառուցված ամրոցների մասին (65, IV, IV, 1; IV, V, 23; 135, III, I, 10; III, II, 24): Հերոդոտը նկարագրելով արքայական ճանապարհը, հիշատակում է ամրոց հարավ-արևմտյան Հայաստանում (44, V, 52): Եվ վերջապես Քսենոփոնը տադիսների երկրում նկարագրում է շինություններից զուրկ մի անմատչելի վայր, ուր ապաստանել էր բնակչությունը, ունեցվածքով և անասուններով (65, VI, VII, 2): Նույն պատկերն է ի հայտ գալիս մինչուրար-

տական և ուրարտական բնակավայրերն ուսումնասիրելիս: Սրանց մեջ առանձնանում են մեկ կամ մի շարք պարիսպներով ամրացված, կառուցապատված, միջնաբերդով մեծ բնակավայրեր "E Gal aqununi manu", որոնց կենտրոնում տեղադրված են մոնումենտալ շինություններ, դրանց շրջապատող մանր բնակավայրեր "Uru patara" հողագործությամբ և անասնապահությամբ զբաղվող բնակչությամբ, և ամրոցներ, որոնք պաշտպանել են կարևոր բնակավայրեր տանող ելքերն ու մուտքերը (72, էջ 91-92): Հայաստանի բնակավայրերի դասակարգման համար շատ հետաքրքիր են Միջին Ասիայի աքեմենյան բնակավայրերի մասին անտիկ հեղինակների թողած նմանօրինակ հիշատակումները՝ քաղաքներ "πολις", գյուղեր "κωμη", որոնք տարաբաշխվում են ըստ մեծության, ամրությունների "εργματα" և առանց մշտական բնակչության ժայռեր "πετρα" (186, էջ 126-131):

Քննարկված բնակավայրերի մեջ կան այնպիսիները, որոնց հնագիտական նյութը թույլ է տալիս դրանք անվանելու պաշտամունքային-տաճարային կենտրոններ: Ամենակարևորների՝ Արմավիրի և Էրեբունիի մասին բազմիցս խոսվել է, նշելով դրանց ոչ միայն վարչական, այլև պաշտամունքային կարևոր կենտրոններ լինելը, ուրարտական և հետուրարտական, աքեմենյան ժամանակներում (207, էջ 94; 73, էջ 82-84; 43, էջ 128-158):

Որպես պաշտամունքային-տաճարային բնակավայր են ուրվագծվում նաև Աստղի բլուրը, Բերդատեղը, Սալքարը, իրենց տաճարային շինություններով, տեղում հայտնաբերված պաշտամունքային խեցեղենով, տաճարների մանրակերտերով և այլ առարկաներով: Բազմաթիվ տաճարային կենտրոններ են հիշատակված հին հայկական աղբյուրներում՝ արևելյան և արևմտյան Եփրատի հովիտներում: Դրանք ինչպես վերը քննարկված կենտրոնները, ամրացված են եղել՝ Անին, Երիզան, Թիլը, Թորդանը, Աշտիշատը, Բազավանը և այլն (176, էջ 8-9, էջ 93-100): Հատկանշական է, որ աղբյուրներում դրանք անվանված են ավան (αἰῶν), իսկ հունական տառադարձությամբ՝ "κωμοπολις":

Բացի պաշտամունքային կենտրոններից, առկա են և բարձրադիր, անմատչելի վայրերում, ժայռոտ ելուստների վրա տեղադրված սրբավայրեր: Այդպիսին է Նորաշենի ամառային արտավայրերի մոտ գտնվող Աստղաբերդ պաշտամունքային Հրապարակ-սրբավայրը: Այն գրավում է 10 մ բարձրությամբ, 40 x 25 մ

մակերեսով մի ժայռոտ ելուստի գագաթ: Ելուստի ամենաբարձր մասում հարմարեցված է կիսակլոր հրապարակ (15 x 15 մ), ուր բարձրացել են ժայռի մեջ փորված ութ աստիճաններով: Թե՛ հրապարակը, թե՛ աստիճանները մերկ են, նյութական մշակույթի հետքեր չեն հայտնաբերվել: Ենթադրվում է, որ սրբավայրը օգտագործվել է ամռանը, երբ հովիվներն իրենց հոտերով բարձրացել են ամառանոցները (109, էջ 233): Թերևս այսպիսի սրբավայր է պատկերում Կրեխանց բլուրի շրջապատից հայտնաբերված բրոնզե մակույկատիպ մանրակերտը: Այն ցանկապատված կլոր տարածք է, որի կենտրոնում և առաջամասում բարձրանում են կամարներ: Կամարների կողքերին կանգնած են երկուական խիստ ոճավորված ֆիգուրներ, տարածած ձեռքերով: Գլուխները կլոր են, առանց դիմագծերի ընդգծման: Կանգնած են մեջքը մեջքի: Նրանց ոտքերի մոտ խոյի և այծի պատկերումներ են, հրապարակի կողերից դուրս կախված դիրքով: Աս աստվածներին կենդանիներ զոհաբերելու ծեսի պատկերում է, իսկ աղոթող ֆիգուրները քրմեր են (աղ. 3, 2): Համանման երկու մանրակերտ հայտնի են Եր.Լալայանի պեղումներով ձեռք բերված նյութերի մեջ, որոնք նույնպես պատկերում են ցանկապատված (պարսպապատված) կլոր տարածություններ, ուղղանկյունաձև դռներով, սրածայր ճակտոններով: Դրանցից մեկի կենտրոնում առկա է զոհասեղան, որը հիշեցնում է Արին բերդի բակի զոհասեղանը: Երկու մանրակերտում էլ պատկերված են դիմակներով (թռչնի և արջի) քրմեր՝ պաշտամունքային ծեսի պահին (108, էջ 205): Պետք է նշել, որ սրբավայրեր բաց երկնքի տակ, բարձրադիր վայրերում, տարածված էին հին աշխարհում, հատկապես աքեմենյան Իրանում՝ Պասարգադ, Նակշի-Ռուստամ (274, էջ 22): Այս սրբավայրերի մասին է կարծես Ատրաբոնի հաղորդումը. «...Պարսիկներն իրենց աստվածներին արձաններ չեն կանգնեցնում, բայց զոհեր են մատուցում բարձրադիր վայրերում...ծեսով սրբագործված վայր էին բերում պսակով զարդարված անասունին, աղոթքներից հետո զոհաբերում...» (193, XV, 13):

Անկախ իրենց տիպերից, բոլոր բնակավայրերի համար բնորոշ է ամբողջ տարածքի լրիվ կառուցապատումը՝ ազատ հատակագծով: Հանդիպում են տարբեր՝ քառանկյուն հատակագծով շենքեր, որոնց մեջ գերակշռում են շարքային՝ կենցաղային նշանակություն ունեցող շինությունները, կազմված մի շարք կից սենյակներից: Դրանք մեծ մասամբ հենվում են մեկ ընդհանուր պատի (Թմբադիր, Պիլոր-պատ,

Կարճաղբյուր և այլն): Այս երևույթը թույլ է տալիս ենթադրելու մեկ ընդհանուր ծածկի առկայություն: Բնակավայրերի մեծ մասում, շինությունների հատակները խորացված են հողի մեջ, դրանցում անհրաժեշտ ջերմություն ապահովելու նպատակով (Թմբադիր, Նորաշեն, Կարճաղբյուր, Մուխաննաթ-թափա): Սենյակները հաղորդակցվել են ընդհանուր մուտքերով: Բնակավայրը տաքացնելու համար օգտագործվել են ավանդական թոնիրներ, մշտական և շարժական օջախներ: Սենյակներում, պատերին կից, հանդիպում են խորհանոցներ՝ ամանեղենը և պաշարները առանձնացնելու համար: Հացահատիկը պահելու համար օգտագործվում են պատերին կից փորված, տարբեր ձևերի տնտեսական հորեր: Հանդիպում են պատերին կից հարմարեցված, ծեփած նստարաններ՝ Արին բերդ, Պիլոր-պատ և այլն: Դրանց օգտագործումը փաստագրված է դեռ նախորդ դարաշրջանի բնակավայրերում՝ Թեյշեբաինի մինչուրարտական բնակավայր, Օշականի ուրարտական համալիր (163, էջ 10, 12; 109, էջ 73), Հասանլուի բնակելի շինություններ (240, էջ 199): Թեև այդպիսի նստարաններ շատ են հանդիպում նաև Պասարգադում և Պերսեպոլսում, պարտադիր չէ դրանք համարել Հայաստան ներմուծված աքեմենյան ճարտարապետությանը բնորոշ տարր:

Բնակավայրերից հայտնաբերված հատուկ նշանակության շինությունների հետքերը բազմազան չեն: Դրանք պալատական և տաճարային տիպի շինություններ են: Պալատական միակ շինությունը Էրեբունիի միջնաբերդում բացված սյունազարդ դահլիճն է հարակից սենյակներով (աղ. 4, 1): Դահլիճը առաջացել է ուրարտական խալդի աստծո տաճարը վերակառուցելուց հետո, որը ծառայել է որպես հանդիսավոր ընդունելությունների, հավաքների վայր: Ծարտարապետական նման համալիրներ, որոնց կենտրոնը սյունազարդ դահլիճն է, սկսել են կառուցվել մ.թ.ա. VI դարից, ինչպես Բաբելոնում, Շոշում, Էկբատանում, Պասարգադում, Պերսեպոլսում և ըստ երևույթին սատրապական կենտրոններում (201, էջ 64: 57, էջ 99-114): Եվ աքեմենյան ժամանակաշրջանի ճարտարապետական տարածական ձևերում կենտրոնական է դառնում բազմասյունանոց դահլիճը, ի տարբերություն հին արևելյանի, երբ կենտրոնական դերը վերագրվում էր տաճարին: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանը հետ չի մնում զարգացման ընդհանուր մակարդակից, մասնավոր, որ Հայաստանում նման համալիրների ճարտարապետական յուրացումն արդեն նա-

խապատրաստված էր ուրարտական պալատական համալիրներում սյունակիր դահլիճների առկայությամբ՝ Արգիշտիխինիլի, Ռուսախինիլի, Չասանլու, Ալթին-թեփե (156, էջ 79; 208, էջ 193; 239, էջ 139; 263, էջ 32):

Տաճարային շինությունների մասին տվյալները մի փոքր ավելի շատ են: Դրանք ներկայացնում են էրեբունու երկու, Աստղի բլուրի, Բերդատեղի, Սալքարի շինություններով և Աստղի բլուրի երկու մանրակերտերով: Եթե բացառենք էրեբունու կրակի փոքր տաճարը (ադ. 4, 2), որը փաստորեն երեք սենյակից բաղկացած համալիր է, և ինչպես վերը նշվեց, իր ճարտարապետական և շինարարական առանձնահատկություններով եզակի ոչ միայն Չայաստանում, այլև հարևան երկրների ճարտարապետության մեջ, թեև թվում է իր նախատիպը կարող է ունենալ Մակուից ոչ հեռու գտնվող Սանգար գյուղի անձավային եռասենյակ շինությունը (173, էջ 101-102), մյուս շինություններն ունեն ճարտարապետական միևնույն կերպարը և մ.թ.ա. VI-IV դդ. տաճարային ճարտարապետության համար առավել կարևոր նյութեր են ընձեռում: Թվարկած բոլոր հուշարձաններում, տաճարները սկզբունքորեն տեղադրված են բնակավայրերի ամենաբարձր, կենտրոնական տեղում, արևելք-արևմուտք առանցքով, բնակավայրի մուտքի հետ միևնույն գծի վրա: Բոլոր չորս տաճարները և երկու մանրակերտերը ներկայացնում են մեկ սկզբունքով ստեղծված, ուղղանկյուն հատակագծով կառույց (ադ. 4, 3, 4, 5, 6, 7): Դրանց մուտքերը կարճ կողմից են, որը ընկալվում է որպես տաճարի գլխավոր ճակատ: Տաճարների պատերը սովորական շինություններից տարբերվում են իրենց հաստությամբ, զանգվածողությամբ և չունեն լուսամուտներ: Ցավոք, ոչ մի տաճարային կառույց չի պահպանել ծածկի կառուցվածքը, թեև Սուսիի պեղումների տվյալներից ելնելով, այն վերականգնվում է որպես հարթ տանիք (173, էջ 34): Ընդունելով, որ մյուս տաճարների ծածկերը ևս կարող էին լինել հարթ, կանգ առնենք Աստղի բլուրի մանրակերտերի առանձնահատկությունների վրա: Չնայած մետաղի մանրակերտի խիստ փոքր չափերին, այնուամենայնիվ, ճակատային մասի երկթեքությունից երևում է, որ այն չէր կարող ունենալ հարթ տանիք, իսկ կավե մանրակերտը թույլ է տալիս որոշակի խոսել նրա երկթեքության մասին: Տաճարների մանրակերտեր պատրաստելու ավանդույթը լայն տարածում ուներ Զին Աշխարհում՝ Եգիպտոս, Միջագետք, Փոքր Ասիա, Բալկաններ և այլն: Եվ գիտական գրականության

մեջ ընդունված է այդ մանրակերտերի ընձեռած տվյալների հիման վրա վերականգնել տաճարների ճարտարապետական կերպարը: Այսպես՝ Արգոսում՝ Զին Զերայոնի պեղումներից հայտնաբերված տաճարի կավե մանրակերտը դիտվում է որպես Զերայի տաճարի պատկերը, և դրանից կարևոր եզրակացություններ են արվում հունական տաճարի ծագման վերաբերյալ (85, էջ 77): Նման օրինակներ շատ են: Նույն մոտեցումը հանդես բերելով քննարկվող մանրակերտի նկատմամբ, կարելի է պնդել, որ այն արտացոլում է Աստղի բլուրի, Բերդատեղի տաճարների ճարտարապետական պատկերը, և ենթադրել, որ այդ տաճարները ունեցել են երկթեք տանիք, իրականացված, իհարկե, փայտով, քանի որ քննարկվող ժամանակաշրջանի և ոչ մի հուշարձանում մինչև այժմ կոմիսիոնի հետքեր չեն հայտնաբերվել: Մանրակերտերի վրա նկատվում են առանձնահատկություններ, որոնք ճարտարապետական այդ կառույցների նախնական կերպարի ապացույց են: Նախ, դրանք ունեն բարձր ճակտոններ, ապա տանիքի լանջերը դուրս չեն կախվում, ինչպես հետագա դարաշրջանի շենքերին է բնորոշ, օրինակ հունական տաճարներին: Դրանք հենվում են, կարծես, հորիզոնական դրված հեծանների վրա, ստեղծելով մեծ ձեղնահարկով կամ երկհարկ շինության պատկեր: Սա բացատրվում է միայն երկու տարբեր սկզբնաղբյուրների՝ հարթ և երկթեք տանիքների, հին ու նոր ճարտարապետական տարրերի միախառնմամբ: Այս հատկանիշները բնորոշ են նորաստեղծ մշակույթներին, որոնք հանդես են գալիս հին հայկական մշակույթի մեջ ևս:

Աստղի բլուրի, ինչպես նաև ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. IX դարով թվագրվող Մուսասիրի տաճարի պատկերի հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Չայաստանում հարթ ծածկերի հետ կիրառվել են նաև երկթեք տանիքներ, հավանաբար, միայն հատուկ նշանակության շենքերի համար, և որ Չայաստանն այս հարցում ևս ետ չէր մնում ճարտարապետական ընդհանուր զարգացումից, քանի որ ծածկի երկթեք կառուցվածքի ծագումը և զարգացումը թե՛ Բալկաններում, թե՛ Փոքր Ասիայում, թե՛ Իրանում համընկնում է այդ դարերին (84, էջ 137-138, 110, 111):

Անկախ ծածկի ձևերից, վաղ հայկական տաճարների տարածական սահմաններն ընկալվում են որպես միատարր, ծանր զանգված. կառույցն ազդեցիկ է, տարբերակիչ գիծը խստագույն համաչափությունն է: Այս հատկանիշները մ.թ.ա. VI-IV դարերի տաճարային շինությունները ժառանգել են նախորդ դարաշրջանում հայ-

կական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցող տաճարների (Թոփրախ-կալեի, Մուսասիրի, Էրեբունու) ճարտարապետությունից: Իր կառուցվածքային առանձնահատկություններով, հատակագծի պարզությամբ մ.թ.ա. VI-IV դդ. տաճարը հարուստ է բնակելի տան սխեմային և այդ երկուսի միջև անպայման առկա է ժառանգական կապը: Տաճարը նման է մարդու բնակարանի, նրա տարածությունը ճշգրիտ սահմանազատված է և ծառայում է աստծուն՝ մշտական բնակության համար: Այս տեսակետից քննարկվող տաճարն ավելի մոտ է փոքրասիական, հունական տաճարներին, քան հին արևելյանին:

Վաղ հայկական տաճարն ունի մուտքերի դիմացի պատերին կից կառուցված հարթակ - բարձրություն - բեմ: Դրանք ծառայել են աստծուն բերված նվիրատվությունների համար՝ կատարելով այն դերը, ինչ քրիստոնեական եկեղեցիների բեմերը: Ծիսական արարողությունների համար տաճարների առաջ գոյություն ունեին տարածություն, բակ, որոնք ինչպես երևում է Հրո մեծ տաճարից և Աստղի բլուրի կավե մանրակերտից, ցանկապատված էին: Հրո մեծ տաճարի բակի կենտրոնում դրված ուղղանկյուն խորանարդաձև զոհասեղանի վրա կատարվում էին զոհաբերությունները: Կարծես ֆունկցիաները առանձնացված էին, ինչպես քրիստոնեական եկեղեցում՝ բեմում արարողության մի մաս՝ նվիրատվություններ, բակում՝ հատուկ զոհասեղանի վրա, կենդանիների զոհաբերություն: Այսպիսով, մ.թ.ա. VI-IVդդ. տաճարներն իրենց ճարտարապետական կերպարանքով և ծեսի որոշ տարրերով կարծես լրացնում են մ.թ.ա. IX-VIIդդ. և անտիկ ու վաղ քրիստոնեական տաճարային ճարտարապետության միջև բացակայող օղակը:

Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IVդդ. բնակավայրերում, բացի պաշտոնական տաճարային շինություններից, հայտնաբերվել են նաև տնային օջախի պաշտամունքի հետքեր, ինչպիսիք են Թմբադիրի բնակարանների օջախ-աղոթարանները: Դրանք իրենց կառուցվածքով տարբերվում են կենցաղային օջախներից և թոնիրներից, յուրահատուկ սրբարաններ են, ունեն հյուսիսային կողերը կլորացրած ուղղանկյուն տեսք: Հարթակի չափերն են՝ 1,05x0,75մ, եզերված 15-20սմ բարձրությամբ կոպտատաշ կրաքարե սալերով: Հարթակը սվաղված է լավ հասված կավով, որը թրծվելով՝ ձեռք է բերել վառ կարմիր երանգ: Օջախի առաջ փռված է մեկ այլ ծեփածո հարթակ (1,8x1,0 չափերով և մեծ ծեփի հաստությամբ), որի վրա կանգնել են

սրբարանի կրակը վառելու, նորոգելու համար և գուցե թե կրակի առաջ աղոթելու, հմայական բանաձև ասելու պահին: Կրակարան-սրբարաններից մեկի հարևանությամբ հայտնաբերվել է կրաքարե ցուլի արձանիկ, Աստղի բլուրի մանրակերտի ցանկապատված հարթակի նման մի բեկոր, արտակարգ լավ մշակմամբ: Այս փոքր չափերի կրակարան սրբարանները ձևով հիշեցնում են Դվինի (47, էջ 55), Սարի Թեփեի (172, էջ 44) պաշտամունքային կրակարանները:

Վաղ հայկական բնակավայրերի բոլոր տեսակի շինությունների և պարիսպների կառուցման տեխնիկան նույնն է՝ մանր քարերի և հողի շաղախի լիցքով խոշոր ու միջին կոպտատաշ քարերից երկշար պատեր: Սակայն նկատելի է քարերի ընտրություն: Պետք է նշել, որ շինարարական այս տեխնիկան ժառանգված է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններից: Շինությունների մեծ մասը սալարկված են, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա զոնե մուտքերը և դրանց առաջ տարածվող մասերը: Մյուս դեպքերում հատակները տոփանված են, կամ օգտագործված է տեղանքի հիմնաժայռը՝ փոս մասերը հող լցնելու և տոփանելու միջոցով: Քարը օգտագործվում է նաև սյուների խարիսխների, դռների շեմերի ձևավորման, դռան կրունկների համար: Վերջիններս հուշում են, որ դռները եղել են փայտյա: Այն բնակավայրերում, որոնք ժառանգություն են մնացել ուրարտական ժամանակաշրջանից, բնականաբար, կիրառվել է հում աղյուսը, որը եղել է ուրարտական շենքերի վերնամասերի հիմնական շինանյութը: Հատկապես Արարատյան հարթավայրի բնակավայրերում, շինարարական, քարի սակավության հետևանքով, հում աղյուսի կիրառումը վկայվում է նեոլիթյան ժամանակաշրջաններից մինչև մեր օրերը:

2. Դամբարանադաշտեր և դամբարաններ

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐԻ դամբարանադաշտը սփռված է ուրարտական Թեյշեբաինի քաղաքի թաղամասերի վերին շերտերում: Այստեղ պեղված դամբարաններից երեքը վերաբերում են քննարկվող ժամանակաշրջանին: Դրանք ձվաձև կամ անկանոն քարարկներ են, ծածկված սալերով՝ կեղծ թաղի ձևով: Թաղումները կատարված են աջ կամ ձախ կողքի վրա, կույ եկած դիրքով, գլխով ուղղված հարավ: Դրանցից «Ունևոր ուրարտացու տան» պեղումների ժամանակ բացված դամբարանն իրեր չէր պա-

բունակում: Նույն տեղում բացված երկրորդ դամբարանը պարունակել է ձգված համաձայնեցող, երկկանթանի մի սափոր՝ դրված հանգուցյալի գլխավերևում: Երրորդ դամբարանը ամենապահպանվածն էր և հարուստ ուղեկցող գույքով: Խեցեղենը՝ կազմված հարակից գունազարդ անոթից, վարդագույն միականթ սափորից և գորշավուն բարձր կողերով ըմպանակից, դրված էր դամբարանի հարավային մասում, այսինքն գլխի մոտ: Հանգուցյալը կրել է տարբեր ձևերի մածուկե ուլունքներ, ոսկրե մատանի, ծովախեցուց կախիկներ, բրոնզե ծուլածո ապարանջաններ: Նյութերն իրենց ձևաբանական տվյալներով, համաժամանակյա մյուս հուշարձաններից հայտնի զուգահեռներով՝ Ջրառատ, Աթարբեկյան, Իջևան և այլն, թվագրվում են մ.թ.ա. V-IV դարերով (153, էջ 137-148):

ՋՐԱՐԱՆՍԻ քարարկղը իջեցված էր III հազարամյակի դամբարանաթմբի արևելյան լանջի մեջ: Այն կողմնորոշված էր արևմուտքից արևելք (երկ. 3, 10մ, լայնքը 2,45 մ): Քարարկղի պատերը շարված էին 1,10մ, երկարությամբ ունեցող սալերից (աղ. 5), իսկ արկղը նստած էր դամբարանաթմբի սալահատակին և ծածկված քարալիցքով: Նմեցեցյալների մի մասը թաղված էր յուրատեսակ, բարձր կողերով պատգարակի վրա, որը դրված էր կենտրոնից մի փոքր շեղված դեպի հյուսիսային պատը, իսկ արևմտյան և հարավային պատերի մոտ շարված են եղել խեցանոթները: Թաղումը կոլեկտիվ է, դատելով գանգերից՝ 29 հոգի: Չնայած ոսկորների խիստ խառը վիճակին, պարզվել է, որ թաղումները կատարվել են կույզ եկած վիճակում: Թաղման առարկաները բազմատեսակ են ու բազմաթիվ՝ խեցանոթներ, զենքեր, դանակներ, հարդարանքի առարկաներ և այլն: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակութին բնորոշ ձգված սափորների, ըմպանակների, օղակավոր դաստակով դանակների և դաշույնների, սկյութական ուշ տիպի նետասլաքների, ներձկված ապարանջանների և շատ այլ իրերի առկայությունը հնարավորություն է ընձեռում դամբարանը թվագրելու մ.թ.ա. V-IV դարերով (169, էջ 69-53):

ԱԹԱՐԵԿՅԱՆՍԻ դամբարանադաշտը տարածվում էր Հրազդան գետի աջ և ձախ ափերին: Քննարկվող ժամանակաշրջանին են վերաբերում աջափնյա դամբարանները: Դրանք հինգն են և դաշտում տեղադրված են անկանոն, լավ երևացող արտաքին նշաններով: Դամբարաններում կատարված են մեկական, երկուական, իսկ չորրորդ դամբարանում՝ երեքական թաղում: Թաղումները կատարված են կող-

քի վրա, կծկված դիրքով: Առավել հետաքրքիր և հարուստ է առաջին դամբարանը: Այն արևելքից արևմուտք ուղղված ուղղանկյուն մեծ խուց է (աղ. 6) շարված անմշակ միջին չափերի քարերով: Թաղումը կոլեկտիվ է (23 մարդ), որտեղ լավ տարբերակված են դամբարանի երեք հիմնական տեղերը և նրանցից որոշ հեռավորությամբ թաղված ուղեկցող անձինք: Իրերի մեծ մասը գտնվել են տեղերի շրջապատում: Դրանք տարբեր չափերի նիզակներ, նետասլաքներ, դաշույններ, դանակներ, բրոնզե ապարանջաններ են, որոնց մեջ ներձկված օրինակներ, զանազան հուլունքներ, կնիք: Խեցեղենը ներկայացված են մ.թ.ա. VI-IV դարերին բնորոշ երկարավիզ, շեփորածն պսակով, աղեղնաձև կանթերով սափորներով, փոսիկավոր և հարթ հատակով, կողի ու նստուկի միացման տեղում փոքրիկ ելուստ կանթ ունեցող ըմպանակներով, կլոր, ներս հակված շուրթով թասերով, հարակից անոթով և այլն (166, էջ 31-38):

Աթարբեկյանի նյութերի հետ են կապվում նաև գյուղի արտերում 1957թ. քանդված դամբարաններից հայտնաբերված նյութերի մի փոքրիկ խումբ, կազմված միականթ, շագանակագույն, լավ փայլեցրած արտաքինով, նմանատիպ, բայց գորշավուն սափորից, կճուճից և մեկ ապարանջանից (ՀԴԴԹ գույքահամար 1942/135):

ՄԱԿԱՐԱՇԵՆՍԻ (Կիրովականի շրջ.) դամբարանադաշտը տեղադրված է համանուն գյուղի հյուսիսային մասում: Դամբարանները կառուցված են տուֆե խոշոր սալերից: Քննարկվող ժամանակաշրջանին վերագրվող դամբարանը ուղղված է հյուսիսից-հարավ: Արևելյան պատ է ծառայել մայր հողի ուղղահայաց կտրվածքը, իսկ մյուս երեք կողերը շարված են սալերով, լայն կողը մեկ, երկար կողերը՝ երկուական սալերով: Դամբարանի խորությունն է 1 մ, ծածկված է եղել երկու մեծ սալով: Դամբարանում թաղվել են վեց մարդ, խիստ կծկված դիրքով, յուրաքանչյուրը շրջապատված իրեն ուղեկցող իրերով: Դամբարանում հայտնաբերված նյութական մշակույթի տեսակներն, իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն են գտնում Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV թթ. թվագրվող դամբարանային և բնակավայրային նյութերի մեջ և վերաբերվում են այդ դարերի մշակույթին (154, էջ 287-289, աղ. XXX, XXX):

ԿՈՒՐԹԱՆ: Ստեփանավանի շրջանի Կուրթան գյուղից հարավ, Ստեփանավան-Կուրթան խճուղու երկու կողմերում տարածվում է կրոն-լեխների մեջ առած քարարկղներից կազմված դամբարանադաշտ: 1961թ. պեղված կիսա-

քանդ կրոնիկն իր սակավաթիվ, սակայն բնորոշ նյութերով կացին, լկամի բեկոր, ապարանջաններ, զուգահեռներ ունենալով մ.թ.ա. VI-IV դդ. մյուս հուշարձանների համալիրներում ուսումնասիրողին հնարավորություն են ընձեռում վերագրել այդ դարերին (154, էջ 283-291, աղ. XXIX):

ՂԱՉԱՂԱՆ: 1961թ. Թումանյանի (Ալավերդու) շրջանի Ղաչաղան գյուղի մոտ Հ.Մնացականյանը հայտնաբերել է մի ընդարձակ դամբարանադաշտ, որտեղ թաղումներ են կատարվել II հազարամյակի առաջին կեսերից մինչև I հազարամյակի երկրորդ կեսը (151, էջ 151): Վերջին ժամանակաշրջանին է վերաբերում չորրորդ, լրիվ պահպանված դամբարանը, որը պարունակում է երկաթե միզակի շեղբ, «սկյութական» ուշ տիպի նետասլաք, բրոնզե զարդեր և խեցեղեն: Դամբարանի քննարկվող դարերով թվագրման կռվան են համոզմանում սկյութական նետասլաքը և ձգված համամասներով խեցեղենը: Դրանցից բարձր կողերով թասը ներկայացնում է ընպանակ-փիալաների վաղ, բայց կոպիտ տարատեսակը:

ԱԿՆԵՐ (Որմակ) (Թումանյանի շրջ.): Դամբարանադաշտը տեղադրված է Դեբեդ գետի աջ ափին, բարձրադիր հարթության վրա, որը հյուսիսից եզերված է գետի զառիթափ ափով, իսկ արևելքից ու արևմուտքից՝ կիրճերով: Հարավային կողմում, որը միանում է տեղանքին, հավանաբար փռված է եղել բնակավայրը: Դամբարանադաշտը կազմված է տարբեր ժամանակներով թվագրվող թաղումներից: Դամբարանի ձևը քարարկըն է, շարված և ծածկված բազալտե մասսիվ սալերով: Դամբարանները կողմնորոշված են հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք: Թաղումները կատարված են կողքի վրա, կծկված վիճակում: Այս դամբարաններից ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին են վերաբերում Ն.Մառի և Եվ.Ս.Թաքաշվիլու պեղումներով ձեռք բերված նյութերի մի մասը, որոնք պահվում են Պետական էրմիտաժում և Հայաստանի Պատմության պետական թանգարանում: Նյութերը բաղկացած են երկաթե կեռ դանակներից, փոքր չափերի միզակներից, դաշույններից իրենց պատյաններով, ուշ տիպի սկյութական նետասլաքներից, զարդերից: Խեցեղենը՝ հյուսիսային շրջաններին բնորոշ գորշ և կարմրավուն գավաթներ, թասեր, միականթ սափորիկներ, հարակից անոթներ, խիստ բնորոշ է մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթին:

ՇԱՍՆՈՒՂ: Թումանյանի շրջանի Շամլուղ գյուղի մոտ, 1939թ. պատահաբար բացվել է շարքային մի դամբարան, շատ բնորոշ առար-

կաներով՝ երկաթե դանակ, բրոնզե ապարանջաններ, մի կանթանի սափոր, մեծ կոնք-տաշտ, միականթ գավաթ: Այս նյութերն իրենց լայն զուգահեռներն են գտնում ոչ միայն Հայաստանի հյուսիսային շրջանների, այլև Արարատյան աշխարհի հուշարձանների նյութերում, հատկապես կոնքը, որոնք հնարավորություն են տալիս դամբարանը թվագրելու մ.թ.ա. VI-IV դարերով:

ԱՅՐՈՒՄ (Նոյեմբերյան): Դամբարանը, որը քանդվել է ճանապարհաշինության ժամանակ, գտնվում է Քարի գլուխ բնակավայրի ստորոտում, որտեղ հավանաբար սփռված է եղել բնակավայրի դամբարանադաշտը: Դամբարանում թաղվողի հետ դրված է եղել սափոր, որը պարունակել է բարձրարվեստ արձանիկների մի մեծ խումբ: Այն կազմված է կենդանիների, գազանների և երկսեռ մարդկանց արձանիկներից: Համալիրի վեց կանացի և երկու զինվորների արձանիկները, իրենց հարդարող տարրերով՝ կանանց վզերի մանյակները, ձեռքում բռնած մ.թ.ա. VI-IV դդ. ձևերը կրկնող սափորները, եղջերանոթները, զինվորների սաղավարտները և վահանները, Նորաշենում և Աստղի բլուրում նման արձանիկների գյուտերով թվագրվում են քննարկվող դարերով: Այդ դարերին են պատկանում նաև կենդանիների արձանիկների մի մասը և շքասեղների երկրորդ խումբը (107, էջ 157-163):

ԲԵՐԴԱՏԵՂ: Նոյեմբերյանի շրջկենտրոնից 2կմ հյուսիս-արևելք տեղադրված համանուն բնակավայրի հարավ-արևելյան լանջին տարածվում է բնակավայրի դամբարանադաշտը: Այն ավերվել է Ֆելզիտի քարհանքի գործունեության հետևանքով և հնարավոր է եղել պեղել միայն տասը դամբարան, որոնցից քննարկվող ժամանակաշրջանին են վերաբերում վեցը, դրանք մինչև 7սմ հաստություն ունեցող սալերից կառուցված քարարկներ են, որոնց երկարությունները տատանվում են 1,81-1,45մ, լայնությունները՝ 0,42-1,0մ բարձրությունները 0,55 մ-0,75մ միջև: Որոշ դամբարաններ լայնակի դրված սալով բաժանվում են երկու անհավասար մասերի (աղ. 7): Երկար մասում թաղված էր հանգուցյալը, փոքրում՝ հանգուցյալի ոտքերի տակ, տեղադրված էր նրան ուղեկցող խեցեղենը: Դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը՝ ձգված իրանով, շեփորածև պսակով միականթ սափորները, պուլիկները, բլթակավոր ընպանակները, զենքերն ու զարդերը իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանի հյուսի-

* ԳՊՊԹ, գույքահամար 1341-1347:

սային և կենտրոնական շրջանների հուշարձանների մեջ և հանդիսանում են մ.թ.ա. VI - IV դդ. մշակույթի անքակտելի մասը (54, էջ 259-264):

ՋՈՒՋԵՎԱՆ: Դամբարանադաշտը սփռված է Նոյեմբերյանի շրջանի Ջուջևան գյուղի արևելյան ծայրամասում՝ «Միջին մատ» կոչված վայրում: Դամբարանները՝ թվով տասնմեկը, դասավորված են անկանոն: Դրանք քարարկղներ են՝ կողմնորոշված հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Թաղումները կատարված են կողքի, կծկված վիճակում: Դամբարանների մի մասը քանդվել են, իսկ պահպանվածների չափերն են՝ երկ. 1,56 - 2,00մ, լայն.՝ 0,80 - 0,86մ: Թաղումները մեկական են կամ զույգ: Պեղումներից պարզվել է նաև, որ դամբարաններից երեքում կատարված է կրկնակի թաղում՝ բրոնզե դարյան դամբարանում իջեցվել է նորը: Ուղեկցող նյութերը կապվում են մյուս հուշարձանների՝ Բերդատեղի, Բերդի, Աթարբեկյանի, Ջրառատի նյութերի հետ: Դրանք բնորոշ սափորներ են, ըմպանակներ, կճուճներ: Ավելի հարուստ են ներկայացված զենքերը և զարդերը՝ նիզակներ, կեռ շեղբով և միաձույլ օղակավոր դաստակով դանակներ, մետասլաքներ, տարբեր նյութերից հուլունքներ, լանջապանակի թերթիկներ, արծաթյա մատանիներ, ապարանջան, մահիկ կրծքագարդ: Այս նյութերի հիման վրա դամբարանները թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դդ. (53, էջ 69-73): Հավանական է, որ դամբարանադաշտը պատկանում է Ջաղացատեղի վաղ հայկական բնակավայրի բնակչությանը:

Այս նյութերի հետ սերտորեն կապվում են դեռևս 1939թ. պատահականորեն բացված մի դամբարանի նյութերը, որոնք Հայաստանի պատմության պետական թանգարան է հանձնել Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը: Նյութերը հիմնականում մետաղյա են՝ փոքր չափերի տերևաձև երկու նիզակ, բրոնզե ապարանջաններ, որոնցից երկուսը ներձկված, մատանիներ և եռաթև խողովակակոթառ «սկյութական» նետասլաք՝

ՌԵԴԿԻՆ ԼԱԳԵՐ (Իջևանի շրջ.): Դիլիջանից 6կմ հյուսիս, Աղստև գետի աջ ափին սփռված այս դամբարանադաշտի պեղումներով ձեռք բերված նյութերի մեջ հնարավոր է եղել առանձնացնել մի խումբ, որը վերաբերում է մ.թ.ա. VI -IV դդ. մշակույթին: Դրանք մախ ֆ.-Բայերնի հայտնաբերած նյութերի մի փոքր խումբ է՝ կազմված միականթ, երկար, շեփորաձև վզով և եռատերև շուրթով, ոչ մեծ չափերի կարմիր սափորներից, մանյակաձև քունքի

օղերից, նման Դիլիջանի, Աստղի բլուրի օրինակներին և կապույտ ապակյա հուլունքներից:

ԹԵՂՈՒՏ (Իջևան): Ռեդկին լագերից ոչ հեռու, Հաղարծին տանող ճանապարհի ընդարձակման ժամանակ, քանդված դամբարաններից ձեռք է բերվել քննարկվող ժամանակաշրջանի երկաթյա առարկաների մի խումբ՝ կազմված նիզակներից, կլորավուն գլխիկով կամ օղակաձև դաստակներով կեռ դանակներից, դաշույնից, ապարանջանից և ճարմանդից, որոնք կապվում են հյուսիս-արևելյան և Հայաստանի մյուս շրջանների մ.թ.ա. VI-IV դդ. նյութերի հետ (109, էջ 148):

ՋԱՐԽԵՋ (Իջևանի շրջ.): Դիլիջանից 10կմ հեռավորության վրա գտնվող և առաջին հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող այս դամբարանադաշտի, Մուրյեի պեղած նյութերի մեջ հանդիպում են քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերող նմուշներ, որոնք պահվում են Պետական էրմիտաժի Արևելքի բաժնում:

Նյութերը միայն խեցեղեն են՝ ձգված իրանով, երկարավուն վզով, շեփորաձև պսակով և աղեղնաձև կանթով սափորներ, երկու ձեռածեփ, շատ ուշագրավ անոթներ, հարդարված փորագիր, երկրաչափական և կոճակատիպ վերադիր զարդերով, երկկանթ, լայնաշուրթ, երկկոնաձև իրանով պուլիկներ: Խեցու մշակվածությամբ, գույնով և հարդարման այլ առանձնահատկություններով դրանք կարելի է վերագրել մ.թ.ա. VI -IV դարերին:

ԻՋԵՎԱՆ: Դամբարանադաշտը հայտնաբերվել է 1958թվին, շինարարության ժամանակ և ավերվել: Քանդված չորս քարարկղները շարված են եղել անտաշ մանր քարերից, ուղղված հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք: Դամբարանների խորությունը և լայնությունը եղել է 0,7մ, իսկ երկարությունը հնարավոր չի եղել որոշել: Խեցեղեն նմուշները խիստ վնասված են, միայն երեք սափոր է ամբողջական պահպանվել: Մետաղյա իրերի վիճակն ավելի բարձր է՝ ոչ մեծ չափերի, նեղ եռանկյունաձև շեղբով ու լավ արտահայտված միջնաջիղով նիզակ, երկաթե կեռ շեղբով և օղակաձև դաստակով դանակ, բազմատեսակ բրոնզե զարդեր: Նյութերն իրենց ձևաբանական և տեխնիկական տվյալներով աղերսներ գտնելով Ջրառատի, Կարմիր բլուրի, Աթարբեկյանի, Ջուջևանի, Բերդատեղի

* ԳՊՊԹ, գույքահամար 1577-1582:

* Էրմիտաժ, Արևելքի բաժին, գույքահամար 1674:

** Էրմիտաժ, Արևելքի բաժին, գույքահամար 1773, K 463, K 379:

և մյուս հուշարձանների խեցեղենի մեջ, թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դդ. (7, էջ 73-82):

ԱՍՏՆԻ ԲԼՈՒՐԻ ՂԱՍԲԱՐԱՆԱՂԱՇՏ (Իջևան):

Տեղադրված է սարահարթի արևելյան մասում, բնակավայրից ցածր տեղանքում: Բնակավայրի բնակիչները թաղումներ են կատարել իրենց ապրած ողջ ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներից մինչև մ.թ.ա. IV դար: Պեղվել է 26 դամբարան, որոնցից հինգը (թիվ 5, 6, 9, 11, 16) վերագրվում են քննարկվող ժամանակաշրջանին: Դամբարանները քարարկղային են՝ ուղղանկյուն կամ քառակուսի, շարված սալերից և ծածկված նույնատիպ ավելի մեծ սալերով: Դամբարանների կողմնորոշումը միատեսակ չէ՝ հյուսիսից հարավ, արևմուտքից արևելք և այլն: Առարկաների դասավորությունը դամբանախցում ևս միատեսակ չէ՝ մեկ շարված են որևէ պատի տակ, մեկ՝ կենտրոնական մասում: Ուղեկցող նյութերը՝ խեցանոթներ, զենքեր, զարդեր, կրում են պաշտամունքային խորհրդանշի հետքեր (104, էջ 86-97):

ԵՆՈՔԱՎԱՆ (Իջևան): Աստղի բլուրի ամրոցի դիմաց գտնվող գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրամասում, հողային աշխատանքի ժամանակ, քանդվել է դամբարան, որում հայտնաբերվել է չորս բացառիկ մեծ չափերի մանգաղներ և բաց վարդագույն կճուճ: Ուսումնասիրողն այս նյութերը ևս վերագրում է վաղ հայկական մշակույթին (109, էջ 153-154):

ԱՉԱՋՈՒՐ (Իջևան): Մակարավանքից 2կմ - արևմուտք, խրամուղի քանդելու ժամանակ բացվել է վեց քարակղձ շարված կրաքարե սալերից: Դամբարաններն ունեցել են 0,5մ լայնք և 0,7մ խորություն, իսկ երկարությունը վերականգնել չի հաջողվել: Դամբարաններն ուղղված են արևելքից արևմուտք: Հավաքված նյութերը բաղկացած են երկաթե դանակներից, նիզակից և ապարանջաններից: Դանակներից երկուսը կրկնում են օղակաձև, ոլորուն դաստակ ունեցող տեսակները փոքր չափերում, որը հատկանշական է միայն մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթին (109, էջ 148-149):

ԲԵՐԴ (Շամշադին): 1968թ. Բերդում շինարարության միջոցին բացվել է երեք դամբարան: Սրանք հավանորեն պատկանել են 300մ - արևմուտք գտնվող Բերդ ամրոցի բնակիչներին: Դամբարանները բացվել են երկրի մակերևույթից 0,7-1,0մ խորության վրա և արտաքին նշաններ չեն ունեցել: Պահպանված տվյալներից ելնելով կարելի է ասել, որ թաղումները հիմնահողային են, ողջ խորությամբ լցված քարե ծածկույթով (աղ. 8): Երեք դամ-

բարաններն էլ տեղադրված են հյուսիս-հարավ-ային գծի վրա, իրարից 5-8մ հեռու: Թաղումները կոլեկտիվ են: Առաջին դամբարանը պարունակում է առավելապես խեցեղեն իրեր՝ տասը ըմպանակ, մեկ գավաթ և սափորներ: Երկրորդ և երրորդ դամբարաններում գտնվել են մետաղյա իրեր՝ տարբեր չափերի և տեսակների նիզակներ, դանակներ, դաշույններ, զրահաթերթիկներ, զարդեր, ապակե, մածուկե և բրոնզե հուլունքներ, զարդարուն քորոցներ: Ըմպանակների, ներձկված ապարանջանների, բնորոշ սափորների, կեռ դաշույնների և մյուս նյութերի առկայությունը թույլ է տալիս դամբարանները հաստատապես թվագրել մ.թ.ա. V-IV դդ. (105, էջ 285-295):

Նորաշեն (Շամշադինի շրջան): Նորաշեն գյուղում, Պիլոթ-պատ ամրոցից ոչ շատ հեռու, շինարարության ժամանակ քանդվել են երկու փոքր չափերի քարակղձ: Դամբարաններից հայտնաբերված փոքր չափերի նիզակը, երկու միականթ սափորները, ուղղահայաց ամրացված կանթերով փոքրիկ պուլիկն իրենց ձևերով, արտաքին հարդարումով՝ բաց չազանակագույն քսուկ, հրաշալի փայլեցում, կանթերի վրա վերադիր ելուստներ, իրանի վրա կարճ գծիկներով զարդագոտի, կազմում են մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթի անբաժանելի մասը (109, էջ 154):

ԱՉԱՍՆՎԱՆ (Գյոզլու, Շամշադինի շրջան):

Դրդի գյուղի մոտ գտնվող Գյոզլու-Ղալաչա կոչվող կիկլոպյան ամրոցի գրաված բլրի արևմտյան լանջին ճանապարհաշինարարները քանդել են մի մեծ դամբանաթումբ, որի պեղումների ժամանակ բացվել է թաղում՝ դիակիզմամբ: Կավահիմնահողում փորված էր ձվաձև փոս (3,5-4,0մ տրամ.), որի կենտրոնում կար երկրորդ, ավելի փոքր փոսը (1,0 -1,2մ տրամ., աղ. 9): Վերջինս լցված էր մոխրով և ածուխով, որոնց մեջ գտնվել են դիակիզումից մնացած ոսկորներ և մարդկային ատամ: Մեծ փոսը լցված էր խոշոր գետաքարերով, որոնց արանքում տեղադրված են եղել հարյուրից ավելի ամբողջական և կոտրված անոթներ: Մի քանիսի մեջ կային մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ, որոնք այրված չէին: Խեցեղենը հիմնականում տարբեր ձևերի և փոքր չափերի սափորիկներ, բաժակ-գավաթներ, թասեր, կճուճներ են: Մետաղը շատ քիչ է՝ բրոնզե զրահաթերթիկ, մատանի, կան նաև հուլունքներ: Դամբարանի թվագրման կռվան են հանդիսանում սափորները, որոնք ձևով, կանթերի միացման և հարդարման հնարներով նմանվում են Ջրառատի, Իջևանի, Բերդի,

Կարմիր վանքի, իսկ չափերով՝ նույնությամբ կրկնում են Ակների սափորներին և հնարավորություն տալիս դամբարանը թվագրելու մ.թ.ա. VI-IV դդ. (100, էջ 229-234):

ԿԱՐՃԱՂԲՅՈՒՐ (Վարդենիս): Դամբարանադաշտը սփռված է անտիկ բնակավայրից հարավ և հարավ-արևելք տարածվող Կլոր դար կոչվող բարձունքի վրա: 1972թ. Հ.Մնացականյանը պեղել էր 9 դամբարան, իսկ 1977-1983թթ. ընթացքում մեր կողմից պեղվել է ևս վեց դամբարան: Պեղված դամբարանների նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ դամբարանադաշտում թաղումներ են կատարվել I հազարամյակի սկիզբից մինչև մ.թ.ա. I դարերը: Զննարկվող ժամանակաշրջանին են վերաբերում 1972թ. պեղած 22, 23 և 1977թ. պեղած առաջին դամբարանը: Դամբարանադաշտը կազմված է իրարից 2-5մ հեռավորության վրա, անսխտեմ սփռված տարբեր չափերի կրոն-լեխներից և դամբարաններից: Կրոնլեխների կենտրոնում տեղադրված են թաղման ձվաձև խցերը, որոնցից մեծերը (երկ. 3,30մ, լայն. 2,10մ), ծածկված են կեղծ թաղով (աղ. 10), իսկ փոքրերը (երկ. 2,05-1,70մ, լայնքը 1,27-0,60մ) հարթ սալերով: Բոլոր դամբարանները կողմնորոշված են հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Խցերի պատերը շարված են հսկայական քարաբեկորներից, միայն 1977թ. առաջին դամբարանն է, որ մի փոքր տարբերվում է կառուցվածքով: Ռելիեֆի թելադրանքով այն պայտառն խուց է, որի հյուսիսային պատը ուղիղ է շարված: Պատերը բարձրացված են միջին չափերի գետաքարերից և թերթաքարերից, շատ կանոնավոր և կոկիկ (աղ. 11): Թաղումները խմբակային են՝ 25-43 մարդ, շատ խիտ: Թաղումները կատարված են կողքի, կծկված դիրքով, սակայն երկրի կողմերի նկատմամբ խառը դիրքորոշմամբ: Հանգուցյալներին ուղեկցող գույքը ևս տեղաբաշխված է անկանոն, ազատ մնացած տեղերում: Թաղման այս խտությունը, անկանոն-խառը դիրքերը, ուղեկցող առարկաների միատիպությունը թույլ չեն տալիս տեսնելու որևէ սոցիալական տարբերություն թաղվողների միջև:

Դամբարաններից ձեռք բերված նյութերը բաղկացած են խեցեղենից, երկաթյա կեռ, ուղիղ կամ օղակավոր դաստակով դանակներից, միզակներից և բազմաթիվ ու բազմատեսակ զարդերից: Խեցեղենն ունի քննարկվող ժամանակաշրջանին բնորոշ երկակի բնույթ՝ իրար հետ հանդիպում են ուրարտական և տեղական խեցեղենի հատկանիշները կրող նմուշներ, սակայն բոլորը պատրաստված մ.թ.ա. VI-IVդդ.

խեցեղենին բնորոշ տեխնիկական հնարներով: Թվագրմանն օգնում են նաև ներձկված ապարանջանների, սկյութական ուշ տիպի նետասլաքների, շիգիների, արծաթյա և ոսկյա թերթիկ ներդիրավոր ապակյա հուլունքների և այլ առարկաների առկայությունը դամբարաններում (127, էջ 506):

ԱԽԱՍԹՅԱՆ (Սիսիանի շրջան): Ախաթյան գյուղի մոտ «Դուլայի հանդ» կոչվող բարձունքի վրա տարածվող հնագույն բնակավայրի պեղումների ժամանակ, վերին շերտերում հայտնաբերվել են երկու դամբարան: Դրանցից մեկը քանդված և կողոպտված էր, ինչի հետևանքով շատ քիչ իրեր են պահպանվել: Երկրորդը ամբողջական էր և տվել է հարուստ նյութ: Դամբարանը ուղղանկյուն է (3x1,85x0,9մ) շարված խոշոր քարերով: Դամբարանում թաղումը կատարված է եղել արևմուտքից արևելք: Թաղվողի դիրքը հնարավոր չի եղել որոշել ոսկորների քայքայվածության և խառնված լինելու հետևանքով: Լավ է պահպանվել միայն գանգը, որը թույլ է տալիս ասելու, որ թաղումը անհատական է եղել: Դամբարանում հայտնաբերվել են երկաթյա դանակներ, միզակներ, խեցեղեն և տարբեր նյութերից պատրաստված զարդեր և հուլունքներ: Դամբարանների թվագրման կռվան են հանդիսանում երկաթե միջին չափերի միզակը, կեռ դանակը, խեցեղեն անոթները՝ իրենց ձգված իրաններով, կենդանակերպ կանթերով, ծորակավոր թասերը և այլն, որոնք մի կողմից զուգահեռներ են գտնում Արարատյան դաշտավայրի հուշարձանների, մյուս կողմից՝ հարավային Հայաստանի և հյուսիսային Իրանի հուշարձանների համալիրներում և թվագրվում են մ.թ.ա. V-III դդ.:

ԿԱՐՄՈՒՐ ՎԱՆՔ: Հուշարձանը գտնվում է Արարատյան դաշտավայրի ծայր հարավ-արևմուտքում, այժմյան Թազաքենդ (Աստապատ) գյուղից 3,2կմ հեռավորության վրա: Այն գրավում է Արաքսի ափին, հյուսիսից հարավ ձգվող հրվանդանի ողջ տարածքը: Հրվանդանը արևելքից և արևմուտքից սահմանափակված է հեղեղատներով ու կիրճերով, հյուսիսից աստիճանաբար բարձրանում է դեպի լեռները: Դամբարանադաշտի վրա ժամանակին կառուցվել են հին Աստապատ գյուղը մի քանի մեծարժեք հուշարձաններով (Ս.Վարդան վանքը, Ա.Հովհաննեսի մենաստանը, Աբասապատ

* ՀՀՊԹ գույքահամար 2523: Տվյալները բերված են Ս. Հասարաթյանի օրագրից, հեղինակի սիրալիր թույլտվությամբ, որի համար հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը:

ամրոցը), որոնց մեջ առանձին դեր է խաղացել Կարմիր վանքը իր բազմապիսի կառույցներով, դպրոցներով, ձիթհանով, ջրաղացով և այլն (2, էջ 276):

Այս վանքի պարիսպներից ներս, 1895թ. շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել է դամբարանադաշտը, որտեղ տարբեր տարիներին պեղումներ են կատարվել մի շարք գիտնականներ: Դամբարանադաշտի պեղումներով և երկաթգծի կառուցման ժամանակ քանդված դամբարաններից ձեռք բերված նյութի ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ այստեղ թաղումներ սկսել են կատարել դեռևս մ.թ.ա. II հազարամյակից սկսած (161, էջ 235; 162, էջ 326): Դամբարանադաշտը կազմված է եղել ճեղքված քարերից շարված, բարձր կողային պատերով, մեծ չափերի քարարկղ-խուցերից, ծածկված մեծ սալերով, որտեղ կատարված են կոլեկտիվ թաղումներ և ոչ մեծ ձվաձև շարված դամբարաններից, լցված քարերով, որտեղ թաղված են եղել 2-3 մարդ, հյուսիսից հարավ կողմնորոշմամբ (142, էջ 48): Երկու տեսակի դամբարաններում էլ թաղումը կատարված է կողքի վրա, կծկված դիրքով: Քարակղերում հանդիպում են կրկնակի թաղման հետքեր:

Քարարկղային դամբարանների նյութերի քննարկման, ուսումնասիրման ժամանակ, դեռևս 1941թ., Բ.Ա.Կուֆտինը առանձնացրել էր ուշ ժամանակաշրջանի նյութեր՝ կազմված աղեղնաձև կանթով սափորներից, գավաթներից, ունկավոր թասերից, շեղ ամրացված ծորակներով կճուճատիպ անոթներից, որոնց հարդարման, գունազարդման որակը խիստ տարբերվում է միջին բրոնզի երկու շրջանների խեցեղենից՝ Կըզլվանք 1, Կըզլվանք 1 ծիս (136, էջ 9, նկ. 1ա): Նույն ձևով ուշ թվագրվող մի խումբ էլ առանձնացնում է մետաղյա նյութերի մեջ (60, էջ 66): Այս նյութերին են ավելանում Ա.Լալայանի պեղած փոքր դամբարանների նյութերը, կազմված նույնատիպ ձգված կարմիր, գունազարդ սափորներից, ունկավոր թասից, քթիկավոր թեյնիկից և այլն: Այս դամբարաններն իրենց կառուցվածքով և խեցեղենի ձևերով նման են Ազատավանի, Որնակի, Ջրառատի, Ջարխեջի նյութերին և թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դարերով:

* * *

Քննությունից պարզվում է, որ մ.թ.ա. VI-IVդդ, դամբարանները հայտնաբերվում են թե՛ առանձին, թե՛ ամբողջ դամբարանադաշտերով:

Դամբարանադաշտերից մի քանիսն առաջացել են դեռևս բրոնզի կամ երկաթի դարաշրջաններում, որտեղ շարունակել են թաղումներ կատարել նաև քննարկվող ժամանակաշրջանում: Այդպիսիք են Կարճաղբյուրի, Կարմիր վանքի, Աստղի բլուրի, Բերդատեղի, Ջուջևանի, Որնակի, Ջարխեջի և այլ դամբարանադաշտերը: Բայց կան դեպքեր, որ քննարկվող դարաշրջանի թաղումը կատարվել է, իջեցվել է բրոնզի դարաշրջանի դամբարանների (Ջրառատ) կամ դամբարանի մեջ (Բերդատեղ, Ջուջևան, Կարճաղբյուր, Կարմիր վանք):

Թեև քննարկվող դամբարաններից ոչ բոլորն են պահպանել իրենց կառուցվածքային ձևը (Ղաչաղան, Շամլուղ, Այրում, Թեղուտ, Ենոքավան) Դայաստանի մ.թ.ա. VI-IVդդ. դամբարանային կառուցվածքների մեջ նկատվում է բազմազանություն՝ տարբեր չափերի ուղղանկյուն և ձվաձև քարարկղեր, սալարկղեր, ուղղանկյուն ու ձվաձև խուցեր և հիմնահողային դամբարաններ:

Քարարկղերը հանդիպում են ուղղանկյուն և ձվաձև, մեծ ու փոքր խուցերի ձևով: Մեծերը ծածկված են հսկա սալերով, կեղծ թաղի սկզբունքով: Սրանք բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններից եկող ավանդական կառույցներ են և, որպես կանոն, պարունակում են կոլեկտիվ թաղումներ՝ Աթարբեկյան (թիվ 1), Որնակ, Կարմիր վանք, Կուրթան, Ջուջևան, Ախլաթյան: Փոքր չափերի քարարկղերը՝ անհատական և զույգ թաղումներով (Իջևան, Բերդատեղ, Թեղուտ, Նորաշեն, Աթարբեկյան, Կարճաղբյուր, Կարմիր վանք, Կարմիր բլուր) ծածկված են կեղծ թաղով կամ քարահողային լիցքով: Դամբարանի այս կառուցվածքը լայն տարածում է ստանում հեղինիստական դարաշրջանում՝ Գառնի, Կարճաղբյուր, Դվին և այլն: Սալարկղերը կողի վրա դրված սալերով շարված քառակուսի և ուղղանկյուն արկղեր են, որոնց ծածկն ու պատերո իրականացված են նեղ կողմերից մեկ կամ երկու, լայն կողմերից՝ չորս և ավելի սալերից՝ Սակարաշեն, Ջրառատ, Աստղի բլուր, Բերդատեղ և այլն: Բերդատեղի դամբարանադաշտում հանդիպում են սալարկղեր, որոնք ունեն մի յուրահատկություն: Ուղղանկյուն, բավական երկար (երկ. 1,81մ) սալարկղը լայնակի դրված սալով բաժանված է երկու անհավասար (1,30մ և 0,45մ) մասերի: Երկար մասում կատարված է թաղումը, իսկ փոքրում՝ ննջեցյալի ոտքերի տակ, դրված են ուղեկցող խեցանոթները: Նման երևույթ նկատվել է նաև Շիրակավանի, Կողբի (Նոյեմբերյանի) դամբարանադաշտերում: Հաջորդը՝ ձվաձև շարված-

քով կառույցներ են, որոնք իրենց հերթին, քարարկղերի նմանությամբ, ունեն երկու տարատեսակ: Առաջինը Կարճաղբյուրի դամբարանադաշտին բնորոշ տարբեր չափերի ծվածն խուցերն են: Մեծ չափերինը (դամբ. 22, 23) ծածկված են կեղծ թաղի սկզբունքով, իսկ փոքր չափերի խուցերը՝ սալերով: Որպես կանոն, այս խուցերում կատարված են կոլեկտիվ թաղումներ: Ձվածն կառուցվածքի մյուս ձևը, անհատական կամ զույգ թաղում պարունակող, ոչ մեծ դամբարաններ են, ծվածն շարված քարերով, որոնք ծածկված են կեղծ թաղով կամ լցված քարերով և հողով: Այդպիսին են Կարմիր վանքի և Կարմիր բլուրի դամբարանները: Դամբարանների այս կառուցվածքը լայնորեն տարածում է ստանում հելենիստական դարաշրջանում՝ Կարճաղբյուր, Գառնի և այլն: Գառնիում այն հանդիպում է կարասային, հիմնահողային տեսակների հետ և նույնիսկ կարծես գերիշխում է մյուսների նկատմամբ: Հիմնահողային դամբարանները վերջին տեսակն են: Դրանցում թաղումը կատարված է երկրի մակերեսից 0,7-1,0մ խորության մեջ բացվող ծվածն կամ ուղղանկյուն, առանց բարդ մանրամասներ ունեցող փոսերում: Ուղղանկյուն են Բերդի դամբարանները, որոնք արտաքին նշաններ չունեն կամ կորցրել էին: Թաղումը կատարված է մայր հողի մեջ և ծածկվել է քարերի լիցքով: Ձվածն է Ազատավանի դամբարանը: Այն կազմված է համակենտրոն երկու փոս-խցերից և կրկին ծածկված լիցք քարերով և բարձրացված մինչև դամբարանաթմբի (կուրգանի): Հիմնահողային թաղումները ևս ունեն հին ավանդական ակունքներ և հայտնի են վաղ բրոնզից մինչև մ.թ.ա. VII-VI դարեր՝ Էլառ, Թազաքենդ, Լենինական, Տոլորս, Բասարգեչար, Լոռի (25, էջ 39 և իաջորդ; 48, էջ 19, 97, էջ 183): Սակայն պետք է նշել մ.թ.ա. VI-IVդդ. հիմնահողային դամբարանների կառույցների տարբերությունները վաղ դամբարանների կառույցներից: Վաղ դամբարանները ծածկված են փայտե կամ սալե ծածկով, որը հենվում է կամ կտրված հողափոսի եզրերին, կամ եզրերով շարված քարերի վրա: Իսկ վաղ հայկական դամբարանները, ինչպես նշվեց, ծածկված են հողե և քարե լիցքով: Հիմնահողային դամբարանների երկու տեսակներն էլ հանդիպում են նաև հելենիստական դարաշրջանի հուշարձաններում՝ Գառնի, Արտաշատ (215, էջ 18; 31, էջ 59-61):

Որոշ դամբարանադաշտերում պահպանվել է նաև կրոնիկների՝ քարե օղակ-ցանկապատերի կիրառությունը՝ Կուրթան, Կարճաղբյուր, Որմակ: Եվ ինչպես երևում է վերջին տարիների

ուսումնասիրություններից, հնուց ի վեր ծագած այդ սովորությունը, ամրնդմեջ շարունակաբար կիրառվելով հասել է մ.թ.ա. VI-IVդդ. և անցել մինչև ուշ հելենիստական դարաշրջանի թաղումներին՝ Օշական, Այգեշատ (Էջմիածնի շրջան) (110, էջ 28; 14, էջ 265): Իսկ Օշականում մի դեպքում նույնիսկ կրոնիկի մեջ է առնված կարասային թաղումը:

Կրոնիկ-ցանկապատերի մասին կան տարբեր կարծիքներ: Մի դեպքում դրանք կապում են լուսատուների տիեզերական կերպարների և դրանց խորհրդանշների, արևի պաշտամունքի հետ, մյուս դեպքում կապում են «արգելվող շրջանի տաբուի», այսինքն դամբարանների և թաղվողների անձեռնմխելիության գաղափարի հետ (145, էջ 135-136): Թվում է, քննարկվող ժամանակաշրջանի և նույնիսկ ավելի վաղ՝ երկաթի դարաշրջանի համար, երբ կրոնիկների կիրառության փաստերը ամենից շատ են, ավելի ընդունելի է երկրորդ՝ դամբարանների ու թաղվողների անձեռնմխելիության գաղափարը: Եվ շատ տեղին է Ռիզվեդայում հանդիպող հատվածը, ուր ասվում է, թե ես բարձրացնում եմ այս օղակը (քարերից) կենդանի մնացածներից պաշտպանվելու համար, որպեսզի նրանցից ոչ մեկը չկարողանա հասնել այս սահմանին (188, X, 18, 4):

Այսպիսով, ինչպես երևում է քննությունից, մ.թ.ա. VI-IVդդ. դամբարանային կառույցները չնչին տարբերություններով շարունակում են նախորդ դարաշրջանի ավանդաբար ժառանգած տեսակները:

Քննարկված դամբարաններում թաղման հիմնական և գլխավոր ձևը դիաթաղումն է: Միայն մեկ դեպքում՝ Ազատավանում է հանդիպում թաղման դիակիզման ձևը: Թաղումները կատարված են մայր հողի վրա և երբեք չեն հանդիպում գետնի որևէ տեսակի ծածկոցների հետքեր, կարծես ընդգծելով մայր հողին մերձեցնելու, սերտորեն միաձուլելու գաղափարը, հակառակ Դ.Մ.Ռոբինսոնի և Ա.Վուլիի կողմից ընդունված այն կարծիքի, որ կարասային թաղումներն արվում էին հողից դիակը լրիվ մեկուսացնելու համար, մայր հողի սրբազանությունը, մաքրությունը չաղծելու նպատակով (265, էջ 130-131; 86, էջ 54-55): Բացառություն են կազմում Ջրառատի թաղումները, որոնք կատարված են թաղման պատգարակի վրա: Նման պատգարակի օգտագործման ավանդը նույնպես գալիս է հնագույն ժամանակներից և հանդիպում է միջին բրոնզի դարաշրջանից սկսած: Թաղման պատգարակներ գտնվել են Արթիկի, Ռեդկին լագերի, Բասարգեչարի, Լճաշենի (168,

էջ 145: 167, էջ 39-40), Հայրիվանքի դամբարաններում: Ջրառատի պատգարակը տիպաբանորեն և ժամանակագրորեն մոտ է Բասարգեչարի հիմնահողային դամբարանում հայտնաբերվածին: Դրանք փայտյա հատակով, բարձր կողերով, սայլերի նմանվող պատգարակներ են:

Թաղման հիմնական և գերակշռող դիրքը կողքի վրա պառկած, ոտքերը և ձեռքերը կծկված վիճակն է: Միայն Աթարբեկյանի առաջին դամբարանում է հանդիպում հիմնական թաղվածներին ուղեկցող 20 ննջեցյալների թաղում նստած դիրքով: Կծկված դիրքը, թեև ոչ մասսայաբար, հանդիպում է թե՛ մինչև մ.թ.ա. VI-IVդդ., թե՛ դրանից հետո՝ հատկապես Գառնիում: Թաղումները լինում են թե՛ աջ, թե՛ ձախ կողքի վրա, սակայն ձախ կողքի թաղումները ավելի շատ են: Միատեսակ չէ ննջեցյալների դիրքորոշումը երկրի կողմերի նկատմամբ: Այն չի սահմանափակված միասնական և պարտադրող կողմնորոշմամբ: Ննջեցյալները գլխով ուղղված են լինում երկրի բոլոր չորս կողմերը, սակայն թվական անալիզը ցույց է տալիս, որ որոշ նախապատվություն կա արևելքից արևմուտք կողմնորոշմանը, քանի որ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք կողմնորոշումը սովորաբար համարվում է շեղում՝ կապված թե տարվա որ ժամանակահատվածում է կատարվել թաղումը: Իսկ ննջեցյալի դիրքը որոշվում էր ըստ արևի (212, էջ 17): Հինգ հուշարձաններում (Կարմիր բլուր, Կարմիր վանք, Բերդ, Մակարաշեն, Աստղի բլուրի մի քանի թաղումներ) կողմնորոշումը հյուսիսից հարավ է, գլուխները դեպի հարավ: Քննությունից երևում է, որ տարբեր շրջանների համար կողմնորոշման որևէ նախընտրություն չի նկատվում: Նույնիսկ մեկ դամբարանադաշտում հանդիպում է խառը կողմնորոշում: Այս նույն երևույթը նկատվում է նաև նախորդ դարաշրջանների՝ Որմակ, Լավար, Գոլովինո, Լոռի և այլ դամբարանադաշտերում: Խառը կողմնորոշում է տիրում նաև հելենիստական դամբարանադաշտերում: Թաղման դիրքի մասին այս պատկերացումները շարունակվել են մինչև քրիստոնեության ընդունումը, որից հետո ննջեցյալների կողմնորոշումը դառնում է միատեսակ և կանոնիկ: Ննջեցյալների կծկված դիրքը և խառը կողմնորոշումը բնորոշ է նաև Հայաստանի հարևան երկրների համար (134, էջ 245-255; 131, էջ 42-43): Թաղման կծկված դիրքը համապատասխանում է որոշակի պաշտամունքային պատկերացումների հետ, ըստ որի մարդը կյանքից պետք է հեռանա այն դիրքով, ինչ դիրքով որ սաղմնային վիճա-

կում է լինում: Դիակի թաղումով դամբարաններում հանդիպում են անհատական, ընտանեկան՝ զույգ, երեք և կոլեկտիվ թաղումներ: Առաջին երկուսը հանդիպում են փոքր դամբարաններում, իսկ կոլեկտիվ թաղումները կատարված են քառակուսի և ձվաձև մեծ խցերում: Կոլեկտիվ թաղման սովորույթը ևս մ.թ.ա. VI-IVդդ. մշակույթը ժառանգել է բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններից: Սակայն այդ թաղումներում նկատվում են որոշակի տարբերություններ: Եթե Ջրառատի և Մակարաշենի դամբարաններում նկատվում է թաղումների որոշակի խմբավորում և ուղեկցող առարկաների որոշակի դասավորում նրանց շուրջը, ապա Կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի դամբարաններում կատարվել է մեկ ընտանիքի կամ տոհմի անդամների թաղում, եթե Աթարբեկյանի առաջին դամբարանում առանձնանում են դամբարանի հիմնական տերերի և նրանց ուղեկցող անձանց կմախքները՝ թույլ տալով տեսնել այստեղ սոցիալական որոշակի տարանջատում, ապա Կարճաղբյուրի կոլեկտիվ թաղումները, ըստ դիրքերի, իրավիճակի, թաղվածների թվի համեմատ ուղեկցող առարկաների համեմատական սակավության, թույլ են տալիս մտածել ինչ որ աղետի կամ մասսայական ոչնչացման հետևանքով կատարված կոլեկտիվ թաղումների մասին:

Ինչպես նշվեց, դիակիզմամբ թաղում քննարկվող ժամանակաշրջանում, մինչև այժմ հայտնաբերվել է մեկ անգամ՝ Ագատավանի հիմնահողային դամբարանում: Դիակիզումը լրիվ է: Հայաստանում դիակիզմամբ թաղումներ արձանագրվում են վաղ բրոնզի դարաշրջանից մինչև մ.թ. առաջին դարեր: Ըստ որում կիզման ծեսը չի կապվում դամբարանների կառուցվածքների այս կամ այն ձևի հետ: Այն հանդիպում է և հիմնահողային՝ Էլառ (19, էջ 94) և քարարկղային՝ Օովակ (18, էջ 166-173, 175 և հաջորդ) և կարասային ու աճյունաանոթներով թաղումներում, ինչպես ուրարտական և հելենիստական դարաշրջաններում (137, էջ 4; 215, էջ 19; 31, էջ 57-61): Քննարկվող Ագատավանի թաղումը կառուցվածքով ու ծեսով, կարծես թե իր նախատիպն ունի Էլառի դիակիզմամբ թաղումների մեջ, որոնք նույնպես կազմված են երկու համակենտրոն շրջան-փոսերից, և ունի իր հաջորդը Արտաշատի դամբարանադաշտում (31, էջ 59-60):

Մ.թ.ա. VI-IVդդ. քննարկվող դամբարանների թաղումներն ուղեկցող ծեսերի, արարողությունների վերաբերյալ փաստեր քիչ ունենք: Սակայն այդ ժամանակաշրջանին նախորդող և

հաջորդ դարաշրջաններից հայտնի են թաղումներից ուղեկցող կենդանիների զոհաբերությունների, կրակով ապահովելու, հոգեհացի և այլ արարողությունների հետքերը և բնականաբար այդ բոլորը պետք է պահպանված լինեին քննարկվող ժամանակաշրջանում: Այսպես, որոշ դամբարաններում հայտնաբերված մանր ու խոշոր անասունների ոսկորները խոսում են մնջեցյալին այն աշխարհում սնունդով ապահովելու մասին (Ազատավան): Կարճադրյուրի 1977թ. պեղած դամբարանի ծածկի սալերի վրա, հումուսահողի տակ հայտնաբերված խեցեղենի բեկորները, ածխի կտորները, մոխրի հետքերը, անասունների ոսկորները և հատկապես ձիու գանգի (թեև ոչ լրիվ պահպանված) առկայությունը խոսում են թաղումից հետո գերեզմանի վրա հոգեհացի, զոհաբերության, հանգուցյալին կրակով ապահովելու (ծիսական խարույկ) արարողությունների կատարման մասին: Վերջին արարողության առկայության փաստ են նաև Կարճադրյուրի N 23 դամբարանից հայտնաբերված ճրագները, որոնք պետք է լուսավորեին մնջեցյալների ուղին, լուսավորեին և ջերմացնեին նրանց հոգին:

Այսպիսով, դամբարանների քննությունից պարզվում է, որ թաղման կառույցները, ծեսերը,

արարողությունները ողջ երկրում միատեսակ և միասնական են և թույլ են տալիս խոսելու դրանց գաղափարական հիմքի ընդհանրության մասին: Մ.թ.ա. VI-IVդդ. բոլոր՝ թաղումներն ուղեկցվում են թաղման գույքով: Չնայած դամբարանների կառուցվածքների և թաղման ձևերի տարբերություններին, բոլորն էլ ունեն իրերի համալիր՝ խեցեղեն, զենք, զարդեր և այլն:

Մ.թ.ա. VI-IVդդ. դամբարանների մեծ մասում բնորոշ է նաև զենքի առատ առկայություն: Սա թերևս ապացուցում է, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի բնակչությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական զարգացման այն աստիճանում, երբ հասարակության յուրաքանչյուր անհատ ռազմիկ է, և ժողովուրդն ու զորքը կազմում են մեկ ամբողջություն:

Թաղման գույքը տեղական արտադրություն է, աչքի է ընկնում յուրաքանչյուր շրջանի և ողջ տարածքի համար բնորոշ միանման տեսականիով, զենքերի, գործիքների, զարդերի, խեցեղենի միօրինակությամբ, որն էլ թույլ է տալիս խոսելու ոչ միայն ներքին ընդհանուր շուկայի, այլև տեղական արտադրական կենտրոնների առկայության մասին:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽԵՑԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հնագույն ժամանակներից ի վեր խեցեղենը կիրառվել է տնտեսության, կենցաղի տարբեր բնագավառներում՝ երկրագործությամբ, անասնապահությամբ և այլ եղանակներով ձեռք բերված մթերքների մշակման, ամբարման, պահպանման և օգտագործման համար: Եվ այս հանգամանքով է բացատրվում խեցեղենի ձևերի և չափերի բազմազանությունը՝ կարասներ, սափորներ, կճուճներ, կուլիկներ, կոնք-տաշտեր, ծորակավոր տարբեր անոթներ, քրեղանքասեր, ըմպանակ-փիալաներ, գավաթներ, պնակներ, սկուտեղներ, տափաշիշ-ջրամաններ, ճարգներ, խնկարկման և ծիսական կիրառության այլ անոթներ և այլն:

ա) Խեցեգործական արտադրանքի հիմնական խմբերը, տեսակները և ձևերը

ԿԱՐԱՍՆԵՐ: Խեցեգործական արտադրանքի այս ձևն առաջացել է հնագույն ժամանակներում և ծառայել գինի, հացահատիկ և այլ մթերքներ ամբարելուն և պահպանելուն: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. կարասներն իրենց ձևերով բազմազան չեն, հնարավոր է եղել առանձնացնել միայն չորս տարբերակ: *Սռաջին տարբերակի* կարասներն ունեն դրսից ալիքաձև կամ ուղիղ եզրով ետ թեքված, լայն հարթ շուրթեր (տրամ. 0,5-0,9մ), որոնք վզի գեղեցիկ կորությամբ միանում են կարասի ուսերին: Վզից ցած, ուսերի և իրանի միացման տեղում, որպես կանոն, անցնում են փոսիկների շարքից կազմված, պարանահյուս կամ ուռուցիկ զարդագոտիներ: Երբեմն բարձրադիր ուռուցիկ գոտիները կրում են շեղ դասավորված, իրար զուգահեռ, խորը զարդափոսիկներ: Այս գոտիների միջև թողնված տարածությունը երբեմն հարթ է, երբեմն էլ՝ լցված ուղիղ կամ ալիքաձև գծիկներով, կատարված սանրաման, ատամնավոր գործիքով: Կարասների այս տեսակը հայտնաբերվել է մ.թ.ա. VI-IV դդ. համարյա բոլոր բնակավայրերից (էրեբունի, Մուխանաթ-Թափա, Կարմիր բերդ, Բերդի գլուխ, Նորաշեն, Թմբադիր, Բերդատեղ, Աև-

սև քարերի բլուր, Պիլոր-պատ և հյուսիսարևելյան շրջանների մյուս հուշարձաններ) (աղ. 12; 1, 2, 3, 5, 6): Էրեբունիում այս կարասները գտնվել են ուրարտական շենքերի վերին շերտերից, և ինչպես իրավացիորեն նշում է Մ. Իսրայելյանը, ուրարտական խեցեգործության արտադրանք չեն, քանի որ անծանոթ են այդ մշակույթին և չկան նաև անգլիացի հնագետ Չ.Ա. Բառնեյի կողմից դասակարգված՝ Արևմտյան Հայաստանի ուրարտական հուշարձաններից հայտնի կարասների մեջ (16, էջ 109): Մյուս կողմից այդ կարասները այժմ լավ հայտնի են երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանի և մ.թ.ա. VI-IV դդ. միաշերտ հուշարձաններից: Քանի որ էրեբունու, ինչպես նաև մի շարք այլ ուրարտական ամրոցների շենքերը, գրեթե առանց փոփոխության, օգտագործվել են քննարկվող ժամանակաշրջանում, ապա այս կարասները, եթե ոչ բոլորը՝ գոնե մի մասը կարող են թվագրվել մ.թ.ա. VI-IV դարերով: Հաստատապես այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերվում Մուխանաթ-Թափա, Կարմիր-բերդ, Բերդի գլուխ բնակավայրերի շերտերից, վաղ հայկական խեցեղենի առավել բնորոշ նմուշների (ըմպանակներ, սափորներ և այլն) ուղեկցությամբ հայտնաբերված այս կարասների բեկորները: Իսկ Նորաշենի, Թմբադիրի, Բերդատեղի և հյուսիս-արևելյան մյուս միաշերտ ամրոց-բնակավայրերից գտնված մմանօրինակ նմուշներն ապացուցում են, որ խեցեգործության այս տեսակը վաղ հայկական մշակույթը ժառանգել է նախորդ՝ VII-VI դարերից: Կարասների առաջին տարբերակի այս թվագրումն են հաստատում նաև Հայաստանի հարևան երկրների, նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող հուշարձանների՝ Կախեթիայի, Ուրեկիի, Կարաթեփեի, Շոշի աքեմենյան բնակավայրի առաջին հորիզոնի պեղումներից հայտնի կարասները (138, էջ 17; 220, էջ 18. 33; 121, էջ 221; 247, է. XV 6, 12, 13, XVII 7): Հատկանշական է, որ սրանք բնորոշ են անցումային ժամանակաշրջանի՝ մ.թ.ա. VI դ. և V դ. առաջին կեսի համար: Կարասների *երկրորդ տարբերակը*, թեև հանդի-

պում է մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններում (Նորաշեն, Թմբադիր և այլուր), սակայն ավելի առատ է մ.թ.ա. III-IV դդ. և շարունակում է գոյատևել մինչև միջին դարեր: Այս տարբերակի կարասներն ունեն շուրթի ավելի փոքր տրամագիծ (0,3-0,2մ): Շուրթերը դուրս են հակված կլորավուն թմբիկով, վզերը շատ կարճ են, երբեմն էլ՝ համարյա բացակայում են: Բացառությամբ մի քանիսի, այս կարասները բաց շագանակագույն կամ կարմրավուն են: Պատրաստված են լավ մամրած և հունցած կավից, արտաքինը հարթեցված է, երբեմն էլ՝ փայլեցրած: Այս կարասների բեկորներ հայտնաբերվում են բոլոր բնակավայրերից: Սրանց աչքի ընկնող հատկանիշը՝ կարճ վզից անմիջապես անցումը ուռուցիկ իրանին, դառնում է բնորոշ մաս հելենիստական բոլոր կարասների համար (աղ. 12, 4; աղ. 13, 2):

Երրորդ տարբերակի կարասները բոլորովին գուրկ են վզի մասից և թմբիկավոր, երբեմն էլ թեթև ձգված շուրթը, որը որոշ դեպքերում կախված է կարասի արտաքին մակերեսի վրա, ուղղակի մտած է իրանի պատին: Այս կարասներն ունեն փոքր չափեր (մինչև 1մ), գորշամոխրավուն արտաքին: Ջարդագոտին սկսվում է շուրթի տակից և շարունակվում է մինչև կարասի կեսը: Առայժմ հայտնի են միայն հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջանների բնակավայրերից (աղ. 13, 1):

Չորրորդ տարբերակի կարասներն ունեն իրանի արտաքին մակերեսի վրա շրջված տարբեր չափերի տափակավուն շուրթեր և դրանցից սկսվող սեղանաձև կանթեր: Կանթերը կրում են երկու կամ չորս խորը ակոսիկներ, երբեմն էլ փայլեցման հետքեր: Այս կարասները հայտնաբերված են բեկորային վիճակում. սակայն բեկորների հաստությունը, շուրթի տրամագիծը (0,3-0,5մ) թույլ են տալիս ենթադրելու, որ դրանք բավականին մեծ չափեր են ունեցել: Պատրաստված են մեծ խնամքով, լավ հունցած, ավազի և կրաքարի որոշ խառնուրդ պարունակող կավից: հանդիպում են սակավ (Նորաշեն, Քարի գլուխ, Չաղթանակ և այլն) (աղ. 13, 3, 4):

ՍԱՓՈՐՆԵՐԸ առատորեն հայտնաբերվում են թե՛ բնակավայրերից, թե՛ դամբարաններից: Երևան են բերում ձևերի, չափերի, հարդարման հնարների մեծ բազմազանություն, հնարավորություն ընծեռելով վեր հանելու մի քանի տեսակներ, ենթատեսակներ, որոնք իրենց հերթին, ունեն ներքին առանձնահատկություններով տարբերակվող մուշներ:

Առաջին խմբի մեջ առանձնանում են Աստղի բլուրի, Թմբադիրի, Նորաշենի, Մակարաշենի, Շամլուղի, Ախլաթյանի, Կարճաղբյուրի, Իջևանի պեղումներով հայտնաբերված այն սափորները, որոնք ունեն բավական լայն, հարթ մատուկ, ստորին մասում գնդաձև, սակայն վեր ձգվող վերնամասով իրան, երկարուկ վիզ, որն ավարտվում է ուղիղ կամ դեպի դուրս լայնացող շուրթերով: Կանթերը աղեղնաձև են և սկսվելով շուրթերից, կամ տակից հանգչում են վզի և իրանի միացման տեղում, պահպանելով որոշ կլորություն: Հանդիպում են սրանց թե՛ գորշաթխավուն (Մակարաշեն, Աստղի բլուր, Թմբադիր, Նորաշեն, Ախլաթյան, Ղաչաղան), թե՛ կարմրաշագանակագույն (Իջևան, Թմբադիր, Նորաշեն) տարատեսակները: Դրանք իրենց նկարագրով կարծես երկակի բնույթի լինեն՝ մի կողմից պահպանում են նախորդ մ.թ.ա. VII-VI դդ. սափորների գնդաձևությունը, կանթերի կլորությունը, իրենց բնորոշ հարդարման տարրերով, մյուս կողմից՝ ձեռք են բերում իրանների վերին մասերի ձգվածություն, վզերը երկարուկ, շուրթերը շեփորաձև են դառնում: Թվագրվում են այս սափորները մ.թ.ա. VI դ. վերջով, V դ. սկզբներով: Այս խմբից ղաչաղանի միջին չափերի սափորները, մյուսներից ավելի են ձգված, կանթերը աղեղնաձև են, սակայն չունեն դեռևս Կարմիր բլուրի դամբարանադաշտի, Ջարխեջի, Բերդի սափորների ձևերի ամբողջությունը և կատարելությունը (աղ. 14, 1-7):

Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում Ջրառատի, Կարմիր բլուրի, Ջուջևանի, Աթարբեկյանի, Արմավիրի, Բերդի, Նորաշենի, Թմբադիրի, Աստղի բլուրի, Կարճաղբյուրի հարթ մատուկով, ձվաձև իրանով, գլանաձև վզով և շեփորաձև դուրս հակված պսակով այն անոթները, որոնք ունեն բաց շագանակագույն, դեղնավուն և կարմրավուն երանգներ: Աղեղնաձև կանթերը սկսվում են շուրթի տակից և հանգչում իրանի ուռուցիկ մասի վրա (չափերը տատանվում են. բարձրությունները՝ 17-33սմ, ուռուցիկ մասի տրամագիծը՝ 12-25սմ-ի միջև): Սափորների այս ձևը նորություն էր Հայաստանի խեցեգործության մեջ՝ նոր ձևավորվող մշակույթի բնորոշ տարրերից մեկը: Սակայն այն պատահական չէր և վերը քննարկված սափորների առաջին խումբը արդեն կամուրջ էր ստեղծել մ.թ.ա. VII-VI դդ. և երկրորդ խմբի սափորների միջև: Ուստի սափորների այս խումբը թվագրվում է մ.թ.ա. V-IV դարերով: Սրանք շարունակում են իրենց գոյությունը հաջորդ դարերում, անգամ հասնում մինչև առաջին դարեր, սակայն պահպանելով համա-

մասնությունների ձգվածությունը՝ կորցնում են ձևերի կատարելությունը (աղ. 15, 1-6):

Երրորդ խմբի սափորները տարբերվում են ավելի ցածրադիր և վզերի ու իրանների լայնոտ ձևերով: Սրված շուրթերը դուրս են ձգված որպես կանոն, վզերի վրա, պսակից ցած ունեն ուռուցիկ գոտիներ: Կանթերը սկսվում են շուրթերից և մի փոքր վեր ձգվելով՝ իջնում են միաձուլվել իրանի լայն մասին: Սափորների բոլոր մոուլները բաց գույնի են՝ դեղնաշագանակագույն: Հայտնաբերվել են Ջրառատից, Արմավիրից, Ջուջևանից, Կարճաղբյուրից և հյուսիսարևելյան Հայաստանի մյուս հուշարձաններից: Պսակների յուրահատուկ ձևավորման և իրանի ընդհանուր ցածրադիր նկարագրով, սափորների այս խումբը ևս նորություն է և իր նախատիպերը չունի նախորդ դարաշրջանի խեցեղենի մեջ: Ավելին, թվում է, թե կարող է նախատիպ հանդիսանալ ուշ հելենիստական և միջնադարյան ման պսակ ունեցող սափորների համար: Այս սափորներն ըստ հայտնաբերված համալիրների ուղեկցող նյութերի՝ թվագրվում են մ.թ.ա. V-IV դարերով (աղ. 16, 1, 4, 5, 6, 7): Քննարկված երեք խմբերի սափորների համար բնորոշ են կանթերի միատեսակ ձևավորում և հարդարում: Դրանց մի մասն ունի աստիճանաձև իրար ագուցված եռանկյունիներով լցված ուղղահայաց ճեղք, իսկ երբեմն էլ, ինչպես Ջրառատի մի քանի կանթերը, գուրկ են հարդարանքից: Կանթերի երկրորդ խումբը երկայնքով զարդարված է մեկ կամ երկշարք, շեղ շարված ձվաձև փոսիկներով: Երրորդ խումբը կրում է վերադիր, կոճակաման գնդիկներ (աղ. 14, 2, 3, 4, աղ. 15, 1, 4, 6; աղ. 16, 2, 3, 6; աղ. 17, 6): Ջարդարման այս հնարները երբեմն օգտագործվում են նաև սափորների իրանների հարդարման ժամանակ: Առավել հետաքրքիր են խոյի ոճավորված գլխի ման (աղ. 17, 5) ելուստ-զարդ ունեցող կանթերը, որոնց առավել վերացարկված ձևն են ելունավոր կանթերը: Կանթերի զարդարման այս բոլոր հնարները կիրառվել են մ.թ.ա. VII-VI դդ. թվագրվող անոթների կանթերի հարդարման համար, ավանդաբար օգտագործվում են քննարկվող ժամանակաշրջանի կավագործների կողմից և աստիճանաբար անհայտանում են հելենիստական խեցեղենի հարդարման տեխնիկայում հանդիպելով հատուկեմտ:

Չորրորդ խմբի սափորներն աչքի են ընկնում մեծ չափերով (շուրթի տրամ. 10-13,5սմ) ուռուցիկ իրանով, համեմատաբար փոքր նստուկով: Պսակները երեքնուկաձև են կամ քթիկավոր: Այս սափորների կանթերը սկսվում

են շուրթի տակից կամ ուղղակի շուրթից և թեթևակի բարձրանալով, իջնում իրանի վրա: Կանթերը կտրվածքում կլոր են: Երեքնուկաձև շուրթերով սափորներն իրենց նախատիպերն ունեն ուրարտական խեցեգործության մեջ՝ Կարմիր բլուր, Արգիշտիխիմիլի, Արմավիր (180, էջ 51, 156, էջ 96, նկ. 61), սակայն առավելապես տարածվում են հետուրարտական ժամանակաշրջանում և պահպանում իրենց գոյությունը մինչև առաջին դարեր՝ կրելով չնչին փոփոխություններ՝ եռատերևի ընդգծվածություն, կանթի դիրքի տեղաշարժ: Հակված ենք կարծելու, որ կանթերի կտրվածքների կլորությունը, շուրթից մի քիչ վեր բարձրանալը նոր միայն իրանի հետ միանալը, շուրթի թույլ ձևավորումը (ինչպիսիք են Արմավիրի որոշ մոուլները, Թմբադիրի, Արին բերդի, Ջրառատի օրինակները) բնորոշ են այս սափորների մ.թ.ա. VI-IV դդ. օրինակներին, ի տարբերություն Արմավիրի, Արտաշատի, Դվինի և այլ հելենիստական հուշարձաններից գտնված այն մոուլների (օյնոխոյաների), որոնց շուրթերի երեքնուկի ձևը շեշտված է, սափորներն էլ գունագարդ են: Այս ենթադրության օգտին են խոսում փոքրասիական և Իրանի հնավայրերից (Միդասի քաղաք, Ալիշար, Ասարչիկ, Պերսեպոլիս, Շոշի աքեմենյան բնակավայր) գտնված սափորները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դարերով (249, աղ. 13, 15, 23, 24; 261, նկ. 164; 271, աղ. 71₈, 72₁₀): Նշված հատկանիշներն առավել ցայտուն նկատելի են հատկապես Կուֆտիմի կողմից պեղված, Բեշտաշենի վաղ աքեմենյան դարաշրջանով թվագրվող սափորի վրա (136, աղ. XV₁): Քննարկվող սափորները պատրաստված են մանրահատիկ, լավ հունցած, թծումից բաց դեղնաշագանակագույն դարձած կավից: Արտաքինը լավ հարթեցված և փայլեցված է (աղ. 17, 1, 2, 3, 4):

Հինգերորդ խմբի սափորներն անկամթ են, հանդես են գալիս երկու ենթախմբով: Առաջին ենթախմբի սափորների իրանն ավելի գնդաձև է, վզերը համեմատաբար կարճ, սակայն շուրթերը ձգված են և դեպի դուրս լայնացած (Արմավիր, Ազատավան, Աստղի բլուր): Արանք երբեմն իրանի լայն մասում ունեն ուղղահայաց կամ հորիզոնական դրված կեղծ ունկեր (աղ. 18, 2, 4): Երկրորդ ենթախմբի սափորները (աղ. 18, 1, 3) բոլոր համասնություններով ձգված են, ունեն երկար վիզ, որն ավարտվում է շեփորաձև շուրթերով (Ջուջևան, Արմավիր, Ջրառատ, Կարճաղբյուր) և ավելի են բնորոշ մ.թ.ա. VI-IV դարերին: Երկու ենթախմբերն էլ ունեն հարթ, լայն նստուկ (տրամ. 9-4սմ) և բացի Աստ-

դի բլուրի ու Ազատականի մմուշներից, կարմրաշագանակագույն են, փայլեցման հետքերով, անզարդ: Միայն մի քանի մմուշ, վզի կամ իրանի վրա կրում են մեղ մերձկված հորիզոնական գոտիներ (Աստղի բլուր, Արմավիր, Արին բերդ), իսկ Աստղի բլուրի մեկ սափորն իրանի վերին մասում կրում է տարբեր զարդանախշերից կազմված լայն գոտի: Անկանթ սափորներն համեմատաբար քիչ են տարածված, սակայն հանդիպում են մալ հետագա դարերում՝ Հացավան, Արտաշատ: Այս սափորներից հայտնաբերվել են Բեշտաշենի, Մինգեչաուրի մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեղենի մեջ և հաստատում են այս խմբի թվագրումը:

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեգործության հետաքրքիր և բնորոշ ձևերից են *երկկանթ, ձգված համասանրով սափորները*, որոնք հանդիպում են երկու տարատեսակով: Առաջիններն ունեն փոքր մատուկ, սահուն վեր բարձրացող մեղ իրան, որին միանում է շեփորանման վեր լայնացող շուրթեր ունեցող պսակը: Կտրվածքում կլոր կանթերը սկսվում են շուրթի տակից և հանգչում իրանի լայն մասի վրա: Այս տարատեսակի մեջ առանձնանում են Կարմիր բլուրի մ.թ.ա. VI-IV դդ. դամբարանի, Արին բերդի, Կարճաղբյուրի մմուշները. որոնք ունեն լավ փայլեցրած բաց կարմրավուն մակերես (աղ. 19, 1, 2): Արին բերդի մմուշները գտնվել են Հրո մեծ տաճարի պեղումներից, սկյութական և երկաթե եռաթև պոչուկավոր մետասլաքների միջավայրում և կրկնում են Կարմիր բլուրի վերը նշված դամբարանի սափորի ձևը:

Երկրորդ տարատեսակի անոթները, պահպանելով ձևերի ձգվածությունը և սլացիկությունը իրանի ստորին մասում գնդաձև են (աղ. 19, 3, 5): Կանթերը մույնատիպ են, միայն երբեմն կրում են ելուստներ, որոնք կենդանիների խիստ ոճավորված եղջյուրներ են խորհրդանշում: Սկսվում են շուրթից, կամ մրա տակից և հանգչում իրանի լայն մասում: Պսակները, առաջինների համեմատությամբ, նվազ շեփորաձև են և իրանին միանում են մեծ մասամբ շատ սահուն, իսկ մեկ, երկու դեպքում՝ ուռուցիկ կամ ակոսաձև գոտիով: Այս սափորները հանդիպում են ինչպես նրբագեղ, այնպես էլ կոպիտ մմուշներով: Կարճաղբյուրի մի սափորը (աղ. 19, 4) ցածրադիր է, վիզը և իրանը չսահմանազատված: Արանք շատ մման են Բեշտաշենի վաղ աքեմենյան դամբարաններից գտնված երկկանթ սափորներին: Տիպաբանորեն երկկանթ անոթները հիմարևելյան խեցեգործության հայտնի ձևերից են (204, էջ 26-29; 280, աղ. 166, 3; 227, էջ 43; 226, աղ. III; 175,

նկ. 125): Հայաստանի տերիտորիայից հայտնի այս սափորների վաղ օրինակները վերաբերում են ուրարտական դարաշրջանին: դրանցից երկկանթ և միականթ տարատեսակներով գտնվոլ են Թեյշեբաինից, Մոսկովյան փողոցում բացված ուրարտական դամբարանից, Արմավիրից, Արին բերդից, Օշականից (154, էջ 246, նկ. 103, աղ. XXա 18: 156 էջ 108, նկ. 69: 106, աղ. XXVII 2. Արմավիրի ՀՊՊԹ գույքահամար 2583/29, 32, 130, 130ա: Արին բերդ ՀՊՊԹ գույքահամար 2164/66, 66ա: 110, աղ. XLIX. 12): Եվ հենց այս ուրարտական սափորներն են հանդիսանում քննարկվող սափորների ամենամերձավոր նախատիպերը: Սակայն սրանք առավել լայն տարածվում են հետուրարտական դարաշրջանում, թե՛ կավե, թե՛ մետաղե մմուշներով, հասնելով գեղարվեստական մեծ կատարելության: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Գ.Ա.Տիրացյանը, այս անոթները տարածված էին Բալկանյան թերակղզուց մինչև Անդրկովկաս, Մարաստանից մինչև Ասորիք (204, էջ 28): Պերսեպոլիսի ապադամայի հարթաքանդակների վրա պատկերված հայերը, սիրիացիները և մեդացիները պատկերված են այս անոթները ձեռքերին (270, աղ. 29A, B):

Մի առանձին խումբ են կազմում *միականթ, անկանթ և երկկանթ սափորիկները*, որոնք ունեն փոքր չափեր (բարձր. 7-13 սմ), բայց կրկնում են վերը քննարկված սափորների ձևերը և հարդարման եղանակները: Մեկ-երկու դեպքում սրանք ունեն փոքրիկ ունկեր, կանթի փոխարեն: Հայտնաբերվել են թե՛ դամբարաններից, թե՛ բնակավայրերից և իրենց առատ զուգահեռներն ունեն հարևան երկրների հուշարձանների մյուսերում: Մինգեչաուրում դրանք հանդիպում են թե՛ վաղ, թե՛ քննարկվող ժամանակաշրջանի մյուսերի մեջ: Մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Բեշտաշենում, Ուպլիսցիխեում: Հյուսիսային Իրանում՝ Թալիշից, Մորգանի գտած սափորիկն ունի կենդանակերպ կանթ և զարդարված է վազող ձիերի պատկերներով: Հայաստանում սափորիկները իրենց նախատիպերն ունեն նախորդ դարերի մյուսերի մեջ: Երկկոնաձև իրանով սափորիկներ, կանթավոր և անկանթ տարբերակներով հանդես են գալիս դեռևս բրոնզեդարյան խեցեղենի մեջ և շարունակում գոյատևել մինչև մ.թ.ա. VI-IV դդ. և հելենիստական ժամանակները, կրելով չնչին փոփոխություններ՝ իրանի ձևերի որոշ կլորացում (աղ. 20, 4):

ՉԱԽԱՐԵՆԵՐ: Սափորիկների զարգացման համաման ուղի են անցել Բերդի, Ջրառատի, Աթարբեկյանի, Որնակի, Շամլուղի, Բերդատե-

ղի, Հաղթանակի պեղումներից գտնված գավաթները: Որպես կանոն, դրանք լայնաշուրթ են և միականթ: Կանթերը սկսվում են մեծ մասամբ շուրթից, իսկ որոշ դեպքերում (Թմբաղի, Որմակ) շուրթի տակից և հանգչում իրանի գոտկատեղի վրա: Ըստ իրանների ձևավորման, առանձնանում են երեք տարատեսակ: Առաջինները (Բերդ, Ջրառատ, Աթարբեկյան, Թմբաղի, Բերդաքար) կրկնում են կճուճների իրանի գնդաձևությունը (աղ. 21, 3): Երկրորդ տարատեսակի գավաթներն ունեն երկկոնաձև, վերին մասում ձգված իրաններ (Որմակ): Իսկ երկու գավաթ (Բերդ, Շամլուղ) ունեն ուղիղ, ժամանակակից գավաթների նման իրան, իսկ կանթերը ձգվում են շուրթից մինչև նստուկը (աղ. 21, 1): Երկու օրինակներն էլ ձեռածեփ են (բարձր. 13,5 սմ, շուրթի տրամ. 10 սմ, նստուկի տրամ. 5 սմ): Գավաթների ձևը ևս վաղ հայկական խեցեգործությունը ժառանգել է նախորդ՝ երկաթի լայն յուրացման ժամանակաշրջանի խեցեղենից (Գոլովինո, Խրտանոց, Կարմիր բլուրի քաղաք) և արդեն վերապրուկային բնույթ կրելով, հելենիստական ժամանակաշրջանում այլևս չեն հանդիպում:

Գավաթների հետ կարելի է ներկայացնել երկարուկ իրաններով, փոքր հարթ նստուկներով *բաժակատիպ անոթները* (երկ. 11-14 սմ, շուրթի տրամ. 6 սմ, նստուկի տրամ. 3 սմ), որոնք հայտնաբերվում են միայն հյուսիսային և հյուսիսարևելյան շրջանների հուշարձաններում: Արանք նույնպես վերապրուկային բնույթի են (աղ. 21, 2):

ԿՃՈՒՃՆԵՐ, ՊՈՒԼԻԿՆԵՐ ԵՎ ԾՈՐԱԿԱՎՈՐ ԱՆՈՒՅՆԵՐ: խեցեղենի հաջորդ խումբը կերակրի պատրաստման, սննդամթերքի պահպանման և սպասարկման համար օգտագործվող տարբեր չափերի կճուճները, պուլիկները և ծորակավոր անոթներն են, որոնք ունեն մեկ ընդհանուր գիծ՝ վերին մասերի միօրինակություն: Խեցեղենի այս տեսակները ամենատարածվածներն են և հայտնաբերվել են բոլոր հուշարձաններից: Կճուճներն ըստ կիրառության և դրա հետ կապված հարդարման առանձնահատկությունների կարելի է բաժանել երկու ենթախմբի՝ խոհանոցային կճուճներ, որոնցում կերակուր է պատրաստվել և կճուճներ ու պուլիկներ, որոնցում պահվել են մթերքներն ու մատուցվել կերակուրները: Առաջին ենթախմբի կճուճները պատրաստված են գորշ և գորշաշագանակագույն ավազախառն, ոչ լավ հունցած կավից: Դրանք գծագիրը հստակ չէ, չկա չափերի միօրինակություն: Բնորոշ են դուրս հակված թմբկավոր կամ առանց թմբկի շուրթեր

(տրամ. 16-25 սմ), կարճ վիզ, թեք ուսեր, գնդաձև իրան և տափակ լայն նստուկներ (աղ. 22, 1-6): Արանք հիմնականում անկանթ են, բացառությամբ մի քանի մուշների, որոնք ունեն հորիզոնական ամրացված սեղանաձև, ավելի շուտ թռչնի պոչ հիշեցնող ելուստներ: Կճուճները զարդարված են փորագիր ալիքաձև, սերմաձև նախշերով, ուռուցիկ և փայլեցումով արված գոտիներով (աղ. 22, 1-5): Կճուճների ձևերի մեծ մասը և բոլոր զարդանախշերը գալիս են նախորդ մ.թ.ա. VII-VI դդ. խեցեգործության տեխնիկայից և հելենիստական ժամանակաշրջանում արդեն սակավ են կիրառվում: Օրինակ, Արմավիրի, Արտաշատի և Գառնիի խոհանոցային խեցեղենի մեջ հարդարված մուշներ շատ քիչ են: Մեր կճուճների պատրաստման տեխնիկայում դեռևս պահպանվում է բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի նույնանման անոթների պատրաստման մանրակրկիտությունը, մեծ նշանակություն է տրվում փայլեցմանը, իսկ արդեն առաջին դարերի անոթները կորցնում են ձևերի անցման նրբությունները, արտաքին մակերեսի փայլեցում, զարդարման տարրերը:

Երկրորդ ենթախմբի կճուճները պահպանում են իրանի գնդաձևությունը, սակայն ունեն ավելի ձգված վզեր, ձևերի ավելի սլացիկ, գեղեցիկ անցումներ (Մուխամաթ Թափա, Ջրառատ, Թմբաղի) (աղ. 22, 5, 7, 8): Մարմնի ուռուցիկ մասում դրանք հաճախ կրում են մեկ կամ երկու կանթ (Աստղի բլուր, Թմբաղի), որոնք հարդարված են եռանկյունիներով լցված ճեղքերով, կոճականման և փորագիր զարդերով: Այս կճուճների արտաքինը ավելի խնամքով է հարդարված, գեղեցիկ կերպով համադրված են ուռուցիկ և փայլեցումով արված, երկրաչափական և կոճականման վերադիր զարդերը: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում խիստ որակյալ, մանրահատիկ կավից պատրաստված գունազարդ կճուճները, որոնք զարդարված են սև, կարմիր, շագանակագույն և բաց դարչնագույն երկրաչափական նախշերով (Թմբաղի աղ. 22, 5): Քննարկվող կճուճները լայն կիրառություն են ունեցել երկար դարերի ընթացքում՝ առաջին հազարամյակի սկզբներից մինչև մեր թվարկության առաջին դարերը և չնչին փոփոխություններով հարատևել մինչև միջնադար: Կճուճների տարածման շրջանակները ևս շատ լայն են, դրանք հանդիպում են ամենուրեք: Կճուճների մյուս տեսակը առանձնանում է իրանի լայն մասում կամ ուղղակի շուրթի տակից ամրացված խողովակաձև ծորակով: Անոթները խիստ լայնա-

շուրթ են, առանց վզի, հատկապես հյուսիսային շրջանների հուշարձաններում հանդիպող օրինակները (Թմբադիր, Նորաշեն և այլն): Այս տեսակը ևս հանդես է գալիս առաջին հազարամյակի առաջին կեսերին, օրինակ Կարմիր բլուրի նախաուրարտական քաղաքից գտնվածները, Լոռի ամրոցի, Աստղի բլուրի օրինակները, և շարունակվում է մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեգործության մեջ: Դրանք բազմաթիվ աղեսներ են գտնում Ադրբեջանի, Վրաստանի, Իրանի, Փոքր Ասիայի, Հունական և Մերձծովյան անտիկ հուշարձանների նյութերի մեջ:

ՊՈՒԼԻԿՆԵՐԸ փոքր չափերի մեջ կրկնում են կճուճների ձևերը և հարդարման տարրերը (բարձր. 5-13սմ, շուրթի տրամ. 4-3սմ, նստուկի տրամ. 4,5-6սմ) (աղ. 23, 1, 5, 6): Առանձնապես հետաքրքիր է Բերդի և Ախլաթյանի դամբարանադաշտերից գտնված սև փայլեցրած, նրբախեցի պուլիկները: Դրանք ուսերին կրում է չորս հորի-զոնական գոտիներ, իսկ իրանին՝ ուղղահայաց առավակոսներ (աղ. 23, 4):

ՀՄՐԱԿԻՑ ԱՍՈՐՆԵՐԸ ևս ընդհանուր սկզբունքով երկու իրար միացրած պուլիկներ են: Հայտնաբերվել են Թեյշեբախինի մ.թ.ա. VI-IV դդ. դամբարանից, Աթարբեկյանից, մեկ օրինակ էլ կա էջմիածնի թանգարանից բերված նյութերի հավաքածուի մեջ: Թեյշեբախինի վաղ հայկական դամբարանի անոթը (աղ. 23, 2) ներկայացնում է երկու զնդածև իրաններով, կարճ վզերով, թմբիկավոր շուրթերով (տրամ. 5,6-6սմ) և հարթ նստուկներով պուլիկների համակցում: Այն պատրաստված է ավազախառն կավից, պատած բաց շագանակագույն քսուկով և փայլեցրած է: Անոթները ձեռածեփ են և չափերը անհավասար (բարձր. 9-9,5սմ): Շուրթերը ներկված են կարմիր գույնով, իսկ իրանը վզից մինչև նստուկ ծածկված է իրար հաջորդող, կարմիր՝ ուղիղ, մուգ շագանակագույն՝ ալիքաձև, հորիզոնական գոտիներով: Հայտնաբերման միջավայրով, ուղեկցող իրերով և զարդամոտիվներով անոթը թվագրվում է մ.թ.ա. V-IV դդ. (153, էջ 42; 204, էջ 24, նկ. 3 ա, b): Նույն դարերով է թվագրվում նաև Աթարբեկյանից գտնվածը, որը կազմված է զնդածև, գորշավուն պուլիկներից: Այն չափերով (բարձր. 6սմ, շուրթի տրամ. 5 սմ, նստուկի տրամ. 4սմ) փոքր է առաջինից և երկու անոթների միացման մասում ունի ուղղահայաց ամրացված օղակաձև կանթ (աղ. 23, 3): Էջմիածնի թանգարանից բերված օրինակը շատ նման է վերը նկարագրվածներին: Այն ունի մուգ շագանակագույն լավ փայլեցրած արտաքին: Կոտրված մասում լավ երևում է հաղորդակցման անցքը (բարձր.

6,5սմ, շուրթի տրամ. 4,5սմ): Հատակը կլորավուն է: Անոթի ձևը, գույնը, արտաքին փայլեցման որակը թույլ են տալիս այն վերագրելու մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեգործությանը: Այն հավանաբար պատկանում է Կարմիր վանքի Լալայանի պեղումներով ձեռք բերված նյութերին: Քննարկվող անոթներն ունեն հին արևելյան ծագում, առատորեն հայտնաբերվել են ուրարտական (254, էջ 559-573: 178, էջ 35) և տեղական ցեղերի հուշարձաններից, ինչպես Կիրովականի, Գեղամուշի դամբարաններում: Վերը քննարկված անոթների մի մասը հաղորդակցվում են, մի մասը՝ ոչ, որը դժվարացնում է որևէ վճռական բան ասելու դրանց կիրառական նշանակության մասին (94, էջ 265-270): Գառնիում անտիկ խեցեղենի բազմաթիվ բեկորների հետ միասին հայտնաբերված գունազարդ հարակից անոթը, ցույց է տալիս, որ դրանք գոյություն են ունեցել երկար ժամանակաշրջանի ընթացքում: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանով թվագրվող հարակից անոթներ հայտնի են Մինգեչաուրից, Սարի թեփեից, Իրանից (123, նկ. 8 ա: 172, էջ 65, նկ. 3, 4) և այլն, որոնք օգնում են մեր անոթների թվագրման ճշգրտմանը:

ԹԱՍ - ՔՐԵՂԱՆՆԵՐԸ աչքի են ընկնում պսակների և կողերի ձևավորման բազմազանությամբ, կազմելով հինգ տարատեսակ: Ամենաառատ հանդիպող տեսակը, կլորավուն կողերով, ներս հակված շուրթերով, հարթ նստուկով թասերն են (տրամ. շուրթերի 20-28սմ, նստուկի տրամ. 10-16սմ, բարձր. 5-12սմ): Արանք օգտագործվել են թե՛ խոհանոցում (ունեն օգտագործումից սևացած մակերես), թե՛ սպասեղենի մեջ՝ պատրաստված մանրահատիկ, լավ հունցած կավից, ունեն կարմիր շագանակագույն և սև փայլեցրած մակերես: Դրանք, առանց բացառության, հանդիպում են բոլոր բնակավայրերում, նաև դամբարաններում: Թասերի այս ձևը գալիս է շատ հինից, առատ է դառնում մ.թ.ա. VIII-VII դարերի տեղական ցեղերի և ուրարտական հուշարձաններում: Կան նաև մետաղյա նմուշներ՝ հայտնաբերված Կարմիր բլուրում և խրտանոցում: Ունենալով շատ պարզ ձև և հարմար լինելով օգտագործման համար, այս թասերը հարատևել են երկար դարեր, հասնելով միջնադար: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. նմուշները հիմնականում անզարդ են, բացառությամբ տեղական հուշարձաններում հանդիպող օրինակների (Նորաշեն, Կարճաղբյուր) (աղ. 24, 2, 3), որոնք շուրթի տակ ունեն սերմնաձև, փորագիր և ուռուցիկ զարդեր: Թասերից մի քանիսի շուրթին ամրացված են հորի-

զոնական կամ ուղղահայաց դիրքով, կտրվածքում կլոր կանթեր: Երբեմն հնադիպում են կանթը փոքրիկ ունկով փոխարինված օրինակներ (աղ. 24, 5, 6): Հելլենիստական ժամանակաշրջանով թվագրվող համանման թասերը հանդես են գալիս ավելի նրբախեցի, շուրթերը կարմիր կամ շագանակագույն երանգով ներկված մոուշներով: Սրանք լայնորեն օգտագործվել են նաև հարևան երկրներում՝ Ադրբեջանում (Մինգեչաուր, Կարա-թեփե), Վրաստանում (Բեշտաշեն, Ուպլիսիսցիխե), Փոքր Ասիայում (Հասարչիկ, Հույուկ, Ալիշար, Միդասի քաղաք), Իրանում (Հասանլու, Շոշի աբեմենյան բնակավայր) և վերջապես հունական մշակույթի ոլորտի հուշարձաններում:

Երկրորդ խմբի թասերի կողերը սահուն կլորանալով միանում են հարթ կտրած շուրթին, որը թեթև հակված է անոթի ներսը, իսկ մի քանի մոուշների վրա՝ նաև դեպի դուրս: Հարթ շուրթի (լայնքը 1-1,5 սմ) վրա երբեմն առկա են ակոսներ, երբեմն էլ ունեն գույնով արված երկրաչափական զարդեր՝ հորիզոնական, կարծ ալիքներ, ուղղահայաց զուգահեռ մի քանի գծիկներ: Թասերը չափերով բավականին մեծ են (շուրթի տրամ. 17-28 սմ, աղ. 24, 7, 8): Գունազարդված շուրթերով օրինակներ հայտնաբերվել են Արմավիրից, Գառնիից, Աղբաշից, Արտաշատից, որոնք հիմնականում թվագրվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանով: Սակայն քննարկվող դարաշրջանի միաշերտ հուշարձաններում դրանց անզարդ կամ փորագիր զարդերով մոուշների առկայությունը թույլ է տալիս պնդելու, որ անոթի ձևը հանդես է գալիս ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. VI-IV դարերում: Եվ փոքրասիական՝ Բոդաքքո, Հասարչիկ-Հույուկ, Միդասի քաղաք և այլ հուշարձանների (231, աղ. 19^{11 12}, 20⁷; 259, աղ. 15^{5,7}; 249, աղ. 22 b, 27c) պեղումներից առատորեն հայտնաբերված այս թասերը, իրենց զունազարդ և անզարդ մոուշներով, որ թվագրվում են I հազարամյակի երկրորդ կեսով և համարվում փոյուզիական խեցեգործության ուշ մոուշներ, հաստատում են հիշյալ թվագրումը: Դրանք միաժամանակ թույլ են տալիս այս թասերի ձևաբանական ակունքները տեսնելու փոքրասիական խեցեգործության մեջ:

Երրորդ խմբի թասերը հարթ կամ թմբիկավոր շուրթի տակ ունեն ներձկված գոտի: Գտնվել են Արմավիրից, Նորաշենից, Աստղի բլուրից և այլ հնավայրերից: Դրանք միջին չափերի անոթներ են (բարձր. 5-9սմ, շուրթի տրամ. 20-25սմ, մատուկի տրամ. 7-9սմ): Իրանը, մատուկից վեր ձգվելով, միանում է պսակին՝ կազմելով սուր եզր: Իհարկե, առանձին մոուշ-

ներ ունեն մասնակի տարբերություններ, երբեմն ակոսը մեծ կամ փոքր է լինում, շուրթերը լայն կամ նեղ, ելուստները՝ արտահայտված կամ թույլ (աղ. 24, 9, 10): Հանդիպում են այս թասերի կարմիր, շագանակագույն և գորշամոխրավուն մոուշները, բոլորն էլ շատ նուրբ և մանրահատ կավից պատրաստված: Բաց գույնի մոուշների մեծ մասի շուրթը և ներքին տարածությունը ճառագայթածն ներկված են կարմիր գույնով, իսկ Աստղի բլուրի մոխրագույն թասի վրա արված է սև նույնաձև զարդ և ճառագայթների միջև եղած բաց հատվածները լցված են նույն գույնի ալիքածն գծիկներով: Ալիքածն զարդը կրկնվում է նաև մատուկի վրա: Անոթների այս խումբը սերում է ուրարտական նույնատիպ կարմիր թասերից, որոնց նույնիսկ չափերը համընկնում են մեր թասերին: Տարբերությունը միայն գույնի և հարդարման մեջ է (39, էջ 279, նկ. 1, 2, 7): Հետագա հելլենիստական խեցեգործության մեջ դրանք ձեռք են բերում առավել հարուստ և բազմազան զարդանկար: Ձևի տեսակետից այս խմբի համար զուգահեռներ կարող են հանդիսանալ Կարա-Թեփեի, Մինգեչաուրի և Հասանլուի պեղումներով գտնված թասերը, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դարերով (121, նկ. 18; 163, էջ 91, 279, էջ 54, նկ. I, 3, 5):

Չորրորդ խմբի թասերն ունեն հարթ մատուկ (տրամ. 6-9 սմ), կլորավուն վեր ձգվող իրան, ներիճկված պսակ և թեթևակիորեն դուրս թեքված շուրթ (տրամ. 16-38 սմ): Հանդիպում են սրանց շատ խոր և ծանծաղ-ցածրադիր մոուշներ, որոնցից առատորեն հայտնաբերվել են բնակավայրերից և մի քանի օրինակ էլ դամբարաններից (Արմավիր, Նորաշեն, Աստղի բլուր, Թմբադիր, Կարճաղբյուր և այլն) (աղ. 25, 2-6): Հյուսիսային շրջանների հուշարձաններում հանդիպում են այս թասերի հորիզոնական կանթերով տարատեսակներ ևս: Կանթերը երկու տեսակի են՝ թռչնի պոչ հիշեցնող, անցքավոր և կտրվածքում կլոր, նրբագեղ (աղ. 25, 2): Արանք ևս իրենց նախատիպերն ունեն նախորդ մ.թ.ա. VIII-VI դդ. թե՛ ուրարտական, թե՛ տեղական հուշարձանների համալիրներում, սակայն ավելի ցածրադիր են, ներձկված պսակներն էլ համապատասխանաբար ցածր, ինչպիսիք են Կարմիր բլուրի, Արին բերդի, Արգիշտիխիլի, Գոլովինոյի կարմիր փայլեցրած և գորշավուն թասերը (151, աղ. IX, 4, 155, նկ. 21, նկ. 65, 3, 4; ՀՊՊԹ գույքահամար 295-4; 219, աղ. III, 8, XIV, 4): Մ.թ.ա. VI-IV դդ. թասերը ևս պատրաստված են կարմրավուն, մոխրագույն և շագանակագույն մաքուր կավից ստացված զրնգուն

խեցուց: Սրանք իրենց աղերսները ունեն Շոշի աքեմենյան բնակավայրի մ.թ.ա. V-IV դարերի, Հասանլու IIIB շերտի, Հասարչիկ Հույուկի նյութերի մեջ (246, աղ. XI, 1246 c; 279, նկ. I 2, 4, աղ. 14^{9,10}): Այս թասերը շարունակում են հարատևել մաև հելենիստական ժամանակաշրջանում (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի) հարդարման որոշ տարբերություններով:

Հինգերորդ խմբի թաս-քրեղանների տարբերիչ գիծը ծորակավոր լինելն է: Դրանք խորն են, հարթ մատուկով, գնդաձև իրանով, որը թեթևակի ներձկունով միանում է շուրթին (աղ. 25, 7): Որոշ օրինակների շուրթերը երբեմն հետ են թեքվում դուրս, մի դեպքում (Թմբադիր) լայն հորիզոնական դիրքով ծանրանալով ծորակի վրա, մեկ այլ դեպքում թեթևակի հաստացած են (Արմավիր, Կարճաղբյուր): Ծորակները խողովակաձև են, երբեմն կարճ, երբեմն՝ երկար (2-4սմ), թեք կտրված շուրթով, դրված են պսակի վրա (անոթների շուրթի տրամ. 15-30 սմ է): Այս քրեղաններից համդիպում են գորշասև և կարմրավուն տարբերակներ: Ծորակավոր խորը քրեղանները համդիպում են դեռևս մ.թ.ա. VIII-VII դարերում, որոնց մի մասը քամիչ-քրեղաններ են: Դրանցից կան Թեյշեբախիի քաղաքային թաղամասի, Արին բերդի, հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջանների այդ դարերով թվագրվող ամրոցների նյութերի մեջ (153, էջ 24; 219, աղ. VIII, 5, 6), և շարունակում են առատորեն հայտնաբերվել մ.թ.ա. VI-IVդդ. համալիրներում՝ Թմբադիր, Նորաշեն, Բերդատեղ: Արմավիրում, Կարճաղբյուրում համդիպում են այս քրեղանների շատ նրբախեցի և կոպիտ, ձեռածեփ, խոհանոցային տեսակները, որոնք գուցե թվագրվում են մի փոքր ուշ՝ մ.թ.ա. IV-II դարերով: Ծորակավոր թաս-քրեղաններ հայտնի են մաև հարևան երկրների բնակավայրային հուշարձաններից՝ Կարա-թեփեից, Միդասի քաղաքից (249, նկ. 20a₁,b₂), որոնք թվագրվում են մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանով:

ԸՄՊԱՆԱԿ – ՓԻԱԼԱՆԵՐ. Վաղ հայկական և հելենիստական դարաշրջանների խեցեգործության այս ամենաբնորոշ տեսակը գտնվել է թե՛ դամբարաններից (Կարմիր բլուրի Վաղ հայկական դամբարան, Ջրառատ, Աթարբեկյան, Բերդ, Ջուջևան, Ղաչաղան), թե՛ բնակավայրերից (Արին բերդ, Բերդի գլուխ, Նորաշեն, Վարդաձոր, Արմավիր, Հաղթանակ, Բերդաքար, Պիլոր-պատ): Վաղ հայկական ժամանակաշրջանի ընպանակները համդես են գալիս երեք տարատեսակով, որոնց բնորոշ է ներձկված բարձր կողով կիսագնդաձև իրան և իրանի ու կողի ընդգծված, սուր եզրով միացում: Նստուկները

լինում են կամ հարթ, կամ փոսիկավոր (օմֆալ), ընդօրինակված մետաղյա մամօրինակ թասերից: Թասերի առաջին տարատեսակի մեջ ընդգրկվում են այնպիսիները, որոնք ունեն կլորավուն կամ հարթ մատուկ, ցածրադիր իրան և բարձր (մինչև 5,5սմ) ներձկված կող (շուրթի տրամ. 11,5-13սմ): Ընդհանուր ուրվագծով խորավուն են շատ մոտ իրենց մետաղյա մախատիպերին: Այս խմբի ընպանակները մեծ մասամբ թխավուն են, թեև համդիպում են մաև փայլեցման հետքերով բաց գույնի կավից պատրաստված մուշներ (աղ. 26, 1, 2): Ճիշտ նույնպիսի ընպանակներ հայտնաբերվել են Բեշտաշինի վաղ աքեմենյան ժամանակով թվագրվող դամբարաններից, Պերսեպոլիսից (136, էջ 31-42, աղ. IV, XV: 271, աղ. 68_{1,2}, 89₈), իսկ դրանց մախատիպերը համդիպում են ուրարտական խեցեգործական և մետաղագործական արտադրանքի մեջ (204, էջ 19):

Ընպանակների երկրորդ տարատեսակ համդես է գալիս մի առանձնահատկությամբ՝ կանթելուստի ձևով, որը ամրացված է պսակի և իրանի միացման տեղում: Այս տեսակը քիչ է տարածված, առայժմ գտնվել է հյուսիս-արևելյան շրջանների չորս հուշարձաններից և մեկ օրինակ Աթարբեկյանից: Ընպանակները պատրաստված են թրծումից բաց շագանակագույն դարձած կավից, խեցին նուրբ է, լավ փայլեցրած: Մի մասն ունի հարթ մատուկ, մյուս մասը՝ փոսիկ՝ հարմար բռնելու համար (աղ. 26, 3, 4, 5): Նման կանթելուստով ընպանակների զուգահեռները նույնպես առատ չեն: Կան միայն Մինգեչաուրի նյութերի մեջ:

Ընպանակների *երրորդ տարատեսակն* առանձնանում է անոթի ստորին մասի ձևավորման և զարդարման տարրերով, որը կրկին գալիս է մետաղյա անոթների ընդօրինակումից: Արանց մեջ ևս նկատվում են որոշ տարբերություններ:

Մի ենթատեսակի հատակներին, հում կավի վրա, ճնշումով արված են ուռուցիկ թմբիկներով անջատված գդալաձև, ավելի ճիշտ՝ տերևաձև զարդ-փոսիկներ, որոնք անոթի արտաքին մակերեսին արտահայտված են հակառակ հերթականությամբ: Համդիպում են գորշավուն և կարմրավուն տարատեսակներով, կրկնելով Ասորեստանում, Ուրարտուում և Հին Արևելքի մյուս երկրներում համդիսությունների ժամանակ օգտագործվող մետաղյա անոթների ձևերը, որպիսիք հայտնաբերվել են Թեյշեբախիում, Թոփրախ Կալեում, Արմավիրում (181, էջ 18; 253, նկ. 7, 8; 178; նկ. 34, 58, էջ 159, տախ. I, 3; 30, էջ 271): Քննարկվող ընպանակների հա-

մանման աղերսները աքեմենյան դարաշրջանի մետաղից ապակուց և կավից պատրաստված մոուշներն են, որոնց տարածման սահմաններն ընդարձակ են: Մերձավորները Խրտամոցի, Կարա-թեփեի, Սարի Թեփեի, Ալգետիի, Պերսեպոլսի մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող օրինակներն են (151, աղ. IX, նկ. 1; 127, նկ. 18, 1, 2, 3; 171, էջ 164, նկ. 3; 136, աղ. XV: 271, տախ. 67₃): Արևմտյան Հայաստանում հայտնաբերված արծաթյա թաս-ըմպանակը հաստատում է, որ մ.թ.ա. V-IVդդ. Հայաստանում ըմպանակներ պատրաստում էին նաև մետաղներից (205, աղ. 1, 5, աղ. II, 4, 5): Այս թասերի մյուս ենթատեսակը զարդարված է ծաղկեպսակով, որը դաջվում կամ փորագրվում է անոթի հատակին և անոթի արտաքին մակերեսին չի արտահայտվում: Նման թասեր գտնվել են Ջրառատից, որը կրում է հնգաթև վարդյակ, Գառնիից և Արմավիրից: Այս ենթատեսակը զուգահեռներ չունի և աչքի է ընկնում զուտ տեղական առանձնահատկություններով (աղ. 26, 6, 7):

ԾՈՐԱԿԱՎՈՐ ԹԵՅՆԻԿԱՏԻՊ ԱՆՈՒՅՆԵՐ:

Սրանք խողովակաձև, վեր ցցված ծորակ-քթիկով անոթներ են, որոնք հանդիպում են մեծ և փոքր օրինակներով: Դրանցից մեկը, որը գտնվել է Արմավիրի բլուրի հարավային ստորոտին, հունարեն արձանագրության մոտից, ունի փոքր նստուկ (տրամ. 8,5սմ), դեպի վեր ձգվող լայնացող իրան, որը ուսերից կրկին նեղանալով, ուռուցիկ գոտիով միանում է կարճ, բայց շեփորաձև պսակին: Ծորակը և ուղղահայաց դիրքով ամրացված կլոր կանթը տեղադրված են անոթի ուսերին: Կանթն ունի փոքրիկ ելուն (աղ. 27, 1): Պատրաստման և հարդարման տեխնիկական տվյալները, նույնպիսի ծորակավոր անոթների առկայությունը Բեշտաշենի, Մարնեուլիի շրջանի Կումիսիի աքեմենյան դամբարաններում և Շոշի աքեմենյան բնակավայրի նյութերի մեջ (136, աղ. XV, 95, էջ 125, նկ. 2: 247, աղ. XXXII, G.S. 787, G.S. 1221b: 276, էջ 12, աղ. 2, 2, 4, 6) թույլ են տալիս այս անոթը վերագրել վաղ հայկական խեցեգործությանը: Կարճադրբլուրի մ.թ.ա. VI-Vդդ, դամբարանից և բնակավայրերից հայտնաբերված ծորակավոր սափորները կրկնում են Արմավիրի անոթը, միայն ծորակները մի ծայրով հենվում են անոթի շուրթին, իսկ իրանի և պսակի միացումը ընդգծված է թեթևակի ներձկվածությամբ (աղ. 27, 3, 4): Այլուս երկու ծորակավոր անոթները Ջրառատից և Էջմիածնի թանգարանի հավաքածուից, ավելի փոքր չափերի են (բարձր. 9,5-5,5սմ, շուրթի տրամ. 7-5,4սմ, նստուկի տրամ. 6-4սմ), ունեն գնդաձև իրան, փոքր ու-

ղիղ ծորակ, օղակաձև կանթ: Ջրառատի անոթը ուղեկցող նյութերով թվագրվում է մ.թ.ա. V-IV դարերով (աղ. 27, 5) Էջմիածնի օրինակը դեղնաշագանակագույն է, փայլեցրած, խեցին հաստավուն: Անոթի վերին մասը ներկված է կարմիր թանձր ներկով: Այն կարելի է թվագրել մ.թ.ա. IV դարով (աղ. 27, 2):

Ծորակավոր թեյնիկատիպ այս անոթներն իրենց նախատիպերն ունեն ուրարտական, հատկապես Կարմիր-բլուրի խեցեգործության մեջ, այն տարբերությամբ, որ ուրարտականները կանթեր չունեն: Անոթներն իրենց գոյությունը պահպանում են նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանում, կրելով որոշ ձևաբանական փոփոխություններ:

ԿՈՆՔ-SԱՇՏԵՐԸ մեծ չափերի (շուրթի տրամ. 28-40սմ, նստուկի տրամ. 10-16սմ, բարձր. 11-14սմ) հաստ պատերով անոթներ են, որոնք ունեն հարթ նստուկ, կլորավուն, համաչափ դեպի վեր լայնացող կողեր: Այս անոթները ուրարտական խեցեգործության ամենաբնորոշ ձևերից են և հայտնաբերվել են ուրարտական բոլոր հուշարձաններից և ըստ շուրթերի ձևավորման, կազմում են չորս խումբ: Քննարկվող ժամանակաշրջանի կոնքեր հայտնի են Աստղի բլուրից, Շամլուղից, Բերդատեղից, Բերդի գլխից, Թմբաղիից: Աստղի բլուրի օրինակներն ունեն հարթ նստուկից կլորավուն վեր բարձրացող կողեր, որոնք թեթևակի ներձկվելով և ակոս տալով՝ միանում են թմբիկավոր շուրթին (աղ. 28, 1): Արտաքնապես բաց աղյուսագույն և մոխրագույն են, փայլեցման հետքերով: Բերդի գլխի, Շամլուղի և Թմբաղիի կոնքերը գորշավուն են, փռված, նստուկից հեռացող կողերը դեպի վեր և դուրս են լայնանում: Առաջին երկուսի շուրթերն ավարտվում են հարթ կտրվածքով (աղ. 28, 3, 4), իսկ երկրորդի (տրամ. 35սմ) կլորավուն շուրթը կողին միանում է լայն (3-4սմ) ներձկված գոտիով (աղ. 28, 2): Նման պսակով, սակայն ավելի խոր, ուղղահայաց վեր ձգվող կողերով կոնքեր հայտնաբերվում են Արմավիրում: Քննարկվող կոնքերն իրենց մերձակա զուգահեռներն ունեն Կարա-Թեփեի, Մինգեչաուրի, Դեյմե Դերեի նյութերի մեջ (121, էջ 18): Նման խորը և հաստապատ անոթներ են գտնվել նաև Պերսեպոլսում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VI-V դարերով (271, աղ. 72₂, 3): Կոնքերի այս ձևը շարունակվում է հաջորդ դարերում: Դրանց բեկորներն հայտնաբերվել են Արտաշատում և թվագրվում են մ.թ.ա. II-I դարերով: Սակայն հետագայում կոնքերը փոխում են իրենց կերպարը: Շուրթերը լայնանում են մինչև 2-3սմ, սրվում դեպի անոթի ներքին մակերեսը

և, որպես կանոն, կրում մեկ կամ մի քանի շարք փորագիր ալիքաձև զարդանախշ: Խեցին դառնում է անփայլ: Այս ձևը հետագայում բնորոշ է դառնում նաև վաղ միջնադարյան խեցեգործության համար:

ՁՁՈՒՄՆԵՐ: Կաթնատնտեսության համար խիստ կարևոր խեցեղենի այս ձևը լայն տարածում է ստանում դեռևս բրոնզի դարաշրջանի վերջին և իր ծագումով ապացուցում անասնապահության և կաթնային տնտեսության զարգացման բարձր մակարդակը: Թեև վաղ հայկական հուշարձաններում հայտնաբերվել են միայն ձծումների բեկորներ, սակայն դրանք համադրելով նախորդ և հաջորդ դարաշրջանների (9, աղ. XXVII, 2; 151, էջ 44, 89, աղ. XIX a, 6, r) ամբողջական օրինակների հետ պարզվում է, որ դրանց միջև տիպաբանական տարբերություն համարյա չկա: Միայն մեր ձծումները ներսից ունեն տարբեր ուղղության բազմաշարք զուգահեռ ակոսներ և փոքրիկ, սուր ելուստներ՝ կարագի գոյացումն արագացնելու համար (աղ. 29, 2, 4): Նմանօրինակ ձծումների գյուտերը Թրիալեսիի վանի դարաշրջանով թվագրվող քարակղզիներից, Թաքիլիսայից, Ցինցկարոյից, Մինգեչաուրից, Կարա-Թեփեից (136, էջ 57, աղ. XXIX; 137, էջ 64; 123, էջ 16, 18, նկ. 5; 121, նկ. 10₉, 10) վկայում են, որ խեցեղենի այս ձևը բնորոշ է ամբողջ Անդրկովկասի համար ոչ միայն երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանի, այլև հետագա դարերի համար: Նույնպիսի ամբողջական ձծումի գյուտը Օշականում, մի մեծ բեկորի առկայությունը Արտաշատի հեղենիստական նյութերի մեջ, ինչպես նաև Կարմիր բլուրի վերին (միջնադարյան) շերտերում գտնված ամբողջական մմուշը և ազգագրական տվյալները խոսում են այն մասին, որ ձծումներն անընդմեջ հարատևել և օգտագործվել են կաթնատնտեսության մեջ:

ՃՐԱԳՆԵՐ: Մինչև վերջերս մ.թ.ա. VI-IV դդ. միաշերտ հուշարձաններից ճրագներ չէին հայտնաբերվել: Այդ իսկ պատճառով, դժվարություններ էին ծագում դրանց ձևի բնութագրման և թվագրման համար: Անտիկ հուշարձաններից ճրագներ գտնվել էին Արմավիրից, Գառնիից, Վարդաձորից, Կարճաղբյուրից, որոնք հարթ մատուկով (տրամ. 7-11սմ), կլոր կողերով (բարձր. 2,5-4սմ) թասանման անոթներ են: Դրանց կլորավուն կամ հարթ կտրած շուրթերը (տրամ. 9-13սմ) հակված են անոթի ներքին տարածության վրա: Անոթի շուրթը մի կողմից, իսկ Կարճաղբյուրի մի օրինակի մոտ նույնիսկ երկու հանդիպակաց կողմերից (42, էջ 273, աղ. II, 9) սրված է, կազմելով փոքրիկ կտուց,

պատրույգի համար (աղ. 29, 1): ճրագների այս ձևը կենցաղավարել է դեռևս մ.թ.ա. VII-VI դարերում: Կարմիր-բլուրում, միջնորմավոր ճրագների կողքին օգտագործվել է նաև ճրագների այս տեսակը: Դրանցից հայտնաբերվել են Սևանի ավազանի հուշարձաններից (ՀՊՊԹ - գույքահամար 115/244, 245, 246): Եվ վերջին տարիների Կարճաղբյուրի մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող շերտից և դամբարանից գտնված ճրագները հնարավորություն ընձեռեցին նկատելու, որ այդ դարերում ճրագների ձևի փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Միայն Կարճաղբյուրի մի օրինակն ունի փոքրիկ ունկ-կանթ (աղ. 29, 3): Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ ձևաբանական նույն տիպի փյունիկա-սիրիական ճրագները ևս ընդգրկում են նույն ժամանակագրական հատվածը՝ մ.թ.ա. VII-V դարերը (206, էջ 223, 277, էջ 15): Բացառված չէ, որ հետուրարտական ժամանակաշրջանում, այն ուրարտական բնակավայրերում, ուր կյանքը հարատևել է մ.թ.ա. VI-IV դարերում, շարունակվել է միջնորմավոր ճրագների կիրառությունը: Գորիսում բացված հեղենիստական դամբարանի այդ տիպի ճրագները այս ենթադրության լավագույն ապացույցն եղան (38, էջ 302-310, նկ. 2):

ԿՐԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ հայտնաբերվում են բնակավայրային հուշարձաններից: Դրանք հարթ հատակով, ուղղահայաց պատերով (բարձր. 10-13սմ) ուղղանկյուն անոթներ են, անկյունների կլորավուն անցումներով: Ներսից և դրսից լավ հարթեցված են, նույնիսկ թեթև փայլեցված: Պատրաստված են խոշորահատ, ավազախռն կավից (աղ. 29, 5): Այս կավից են պատրաստված նաև թոնիները, որոնց բեկորները կրակարանների բեկորներից տարբերվում են միայն հաստությամբ: Դրանք շատ տարածված են եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Անդրկովկասում, ինչպես ցույց են տալիս Կարա-Թեփեի, Աարի-Թեփեի (127, էջ 83, նկ. 15) և այլ հուշարձանների պեղումներից հայտնաբերված մմուշները: Իսկ ընդհանրապես շարժական կրակարանների օգտագործումը, բնակարանները տաքացնելու համար, կարելի է հետևել երրորդ հազարամյակից սկսած (140, էջ 392): Բայց գյուտերն ավելի առատ են մ.թ.ա. VIII-VI դարերի հուշարձաններում: Հետաքրքիր է, որ Թեյշեբաիի քաղաքում քարե և կավե շարժական կրակարաններ հայտնաբերվել են թե՛ տեղաբնիկների, թե՛ ուրարտացիների բնակարաններում, օրինակ «ուներ ուրարտացու» բնակելի տան երկրորդ սենյակում (153, էջ 114, 122): Եվ հենվելով այն փաստի վրա, որ շարժական

կրակարանները հայտնաբերվել են նաև Արտաշատում (197, էջ 70, աղ. 14) և վերաբերում են հելենիստական ժամանակաշրջանին, կարող ենք ասել, որ կրակարանների կիրառությունը նախորդ դարերից անցել է մ.թ.ա. VI-IV դդ. և ապա հելենիստական ժամանակաշրջան:

ԿԵՆՂԱՆԱԿԵՐՊ ԱՆՈՒԹՆԵՐ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ: Այս տիպի խեցեղենի նմուշները սակավաթիվ են: Դրանց շարքերին կարելի է դասել Աստղի բլուրի պեղումներից հայտնաբերված տաճարի մանրակերտը, թռչնաձև անոթները, սկահակատիպ փոքրիկ առարկաները, Արմավիրից գտնված խնկարկման անոթների կափարիչները, ցլակերպ գլխիկով եղջերազավաթը, թռչնագլուխ կանթով թասերը Արմավիրից և Արին բերդից, արջուկի գլխով անոթի բեկորը Ախլաթյանից: Տաճարային շինության գորշավուն կավից պատրաստված մանրակերտը, ուղղաձիգ ձևերի երկհարկանի մի շենք է, դրված ցանկապատ տարածություն պատկերող (21սմ տրամագիծ ունեցող) հարթակի կենտրոնում: Շենքի բարձրությունը 10սմ է: Առաջին հարկն ունի հաստավուն պատեր և ծածկված է միջհարկային ծածկով, որի վրա դրված է ավելի բարակ պատեր ունեցող երկրորդ հարկը՝ ծածկված երկթեք տանիքով: Տանիքը պատկերված է շեղ, խորը ակոսագծերով: Նույն ձևով են պատկերված և առաջին ծածկի ելուստավոր մասերը: Վերին հարկի ճակտոնները զարդարված են խոյի ոճավորված գլխիկներով, մի զարդամոտիվ, որը առատորեն հանդիպում է խեցեղենի, հատկապես կանթերի վրա: Հարթակը, որի վրա դրված է տաճարը, շրջապատված է կլոր պատով: Այն հարդարված է վերադիր, կոճակատիպ գնդիկներով, որպիսիք հանդիպում են մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեղենի հարդարման տեխնիկայում ևս: Արտաքինից պատը կիսակլոր լայնամալով ցած է իջնում հարթակի մակերևույթից 3 սմ-ի չափով և առաջացնում թասաձև խորութուն: Հարթակի վրա իրարից հավասար հեռավորության վրա արված են փոքր անցքեր, իսկ ավելի մեծ անցք կա հարթակի կենտրոնում (աղ. 4, 6): Մանրակերտի հարթակի թասաձև գոգավորությունը և անցքերն արվել են, այն կրակարանի կամ օջախի վրա դնելու համար: Դրանց միջով կրակը լուսավորել է տաճարը, կիսամութ շինության մեջ (104, էջ 96):

Տաճարի հարթակի մի բեկոր, արտակարգ մշակմամբ, հայտնաբերվել է Թմբաղի լեռներից և հուշում է, որ Աստղի բլուրի մանրակերտը եզակի չի եղել: Հավանաբար Թմբաղիում այն դրվել է երկրորդ բնակարանի

սրբազան օջախի վրա: Տաճարի մանրակերտի գյուտը մեծ նշանակություն ունի Հայաստանի մշակույթի մի շարք կարևոր հարցերի վերաբերյալ դիտողություններ անելու համար: Հատկապես ուշագրավ է նրա ծածկի ձևը, որը մի բացառիկ փաստ է քննարկվող ժամանակաշրջանի ճարտարապետության համար:

Խիստ հետաքրքիր են տաճարի հարևանությամբ գտնված **թռչնակերպ անոթները**: Առաջինը ամբողջական է, ունի կլորավուն, վերևից և ներքևից սեղմված, տափակեցված իրան: Անոթը կրում է թռչնի պոչ և թևեր խորիրդանշող ելուստներ: Կանգնած է թռչնի ոտքերի վրա (բարձր. 11սմ), ամբողջությամբ պատված է բաց վարդագույն քսուկով և զարդարված, անոթի վերին մասում առկա փոքրիկ ելուստից հեռացող, մուգ վարդագույն շերտերով (աղ. 30, 1): Այն շատ նման է անտիկ ժամանակաշրջանի տափաշիշ ջրամաններին: Մյուս երկու անոթներից պահպանվել են միայն բեկորներ: Դրանք երկարավուն, լայն ձևավորված պոչով ու թևերով, թռչնի իրան հիշեցնող անոթների են պատկանել, որոնք նման են Խրտանոցից, Մինգեչաուրից և այլ հնավայրերից հայտնի համանման անոթներին (154, աղ. XXVIII, 8; 123, նկ. 8 6): Արանց հետ գտնվել են նաև մի քանի հարյուրի հասնող երկկոնաձև, սկահակաձև առարկաներ, արտաքինի տարբեր ձևավորմամբ: Կան շուրթերը և ոտքերի եզրերը ատամնավոր իրանի վրա մեկ կամ երկշարք, ծեփածո ալիքաձև կամ ելուստավոր գոտիներով հարդարված և շատ ավելի պարզ տեսակներ: Սրանցից մի փոքր մեծ չափերի գտնվել են Կարճաղբյուրից: Նման առարկաներ ավելի պարզ ձևի, վերին մասերը թասանման գոգավորությամբ, հայտնաբերվել են Գառնիից (23, էջ 70), Լճաշենից, Թեյշեբաիցի նախաուրարտական բնակավայրերից: Բ.Բ.Պիոտրովսկին և Ա.Ա.Եսայանը ենթադրում են, որ այդ իրերով տաճարին մատուցում էին զոհաբերություն՝ արյան կաթիլի ձևով (109, էջ 231): Ամբողջը մասով փոխարինելու այս սովորույթը հնուց ի վեր տարածված էր Հին Արևելքում և Եգիպտոսում:

Ծիսական արարողությունների հետ են կապվում Արմավիրից հայտնաբերված կենդանակերպ հարդարանք ունեցող, **խնկամանների երկու կափարիչները**: Դրանք ունեն հատած կոնի ձև, որոնց իրանը լայնամալով ավարտվում է հարթ եզրաշուրթերով: Իրանի վրա արված են քառակուսի կամ եռանկյուն անցքեր՝ ծուխը դուրս գալու անուշահոտությունները տարածելու համար (բարձր. 9-10սմ, հիմքի տրամ. 9-12սմ): Իրարից տարբերվում են միայն արտա-

քին հարդարմամբ: Առաջին կափարիչը գազաթին կրում է չորս մասերի ճյուղավորված ելուստ բռնակ, որն իրանից առանձանանում է շեղ փոսիկներով զարդարված, ուռուցիկ գոտիով: Անոթի ստորին ամսով անցնում է ներճկված նեղ գոտի (աղ. 30, 4): Երկրորդ կափարիչը հարդարված է ավելի շքեղ: Գազաթին որպես բռնակ դրված է թռչնի արծանիկ: Կափարիչի իրանը բաժանված է գոտիների: Վերին գոտում տեղադրված են չորս եռանկյունաձև անցքերը: Երկրորդում պատկերված են յոթ եղջերուներ՝ չորսը երկար ճյուղավոր, երեքը՝ փոքր եղջյուրներով: Կափարիչի իրանը եզրափակվում է երկու զուգահեռների մեջ կանոնավոր պարփակված զիգագոններից կազմված զարդագոտիով (աղ. 30, 5): Բոլոր զարդապատկերները, ինչպես և թռչնի թևերը, պոչը խորհրդանշող գծերը կատարված են փորագրման եղանակով և լցված սպիտակ շաղախով, որը կափարիչի սևափայլ, տեղ-տեղ գորշավուն իրանին տալիս է մի առանձին գրավչություն: Նմանատիպ կափարիչներ հայտնի են հյուսիս-մերձսևծովյան անտիկ հուշարձաններից, որոնք դրվել են սկահակատիպ անոթների՝ բզեզների (կամֆարների) վրա: Հայաստանում նման անոթներ գտնվել են ուրարտական հուշարձաններ՝ Կարմիր բլուրից, Արին բերդից, Արմավիրից, Կայալիդերեից և այլն:

Այդպիսի անոթների բեկորներ են հայտնաբերվել նաև Արմավիրի անտիկ շերտերից և Ախլաթյանի դամբարանից (աղ. 30, 3): Ուրեմն քննարկվող կափարիչները ևս դրվել են այդ տիպի անոթների վրա: Արտաքին ձևավորմամբ, զարդամոտիվներով, տեխնիկական տվյալներով կափարիչները թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դարերով (40, էջ 69-73): Սևագորշավուն, բավական խիտ կավից պատրաստված անոթի՝ արջի գլուխ պատկերող մի բեկոր հայտնաբերվել է Ախլաթյան գյուղի Դուլայի հանդ կոչված վայրում բացված դամբարաններից: Այն վերևի մասում ունի 1,5սմ տրամագծով անցք, իսկ վերցցված դունչը, որը կարծես կանչի պահ է ներկայացնում, ծորակի դեր է խաղացել: Բեկորի վրա ականջները արված են ռելիեֆ, իսկ աչքերը փորագրված են խորը եռանկյան ձևով (աղ. 30, 6):

Արմավիրից հայտնաբերված ամբողջական եղջրագավաթը (ռիտոն) ունի երկար գլանաձև իրան և շեփորաձև լայնացող շուրթ, իսկ ստորին մասը ավարտվում է ցլի գլխիկով (երկ. 27,2սմ, լայն. 13,2սմ): Հեղման անցքը տեղադրված է ցլի կրծքին, վզի և իրանի միացումը հարողորդ օձիք-զարդամոտիվի կենտրոնում: Ցլի

եղջրավոր գլխիկը քանդակված է վարպետորեն, աչքերի, ռունգերի և մյուս մանրամասների ճշմարտացի իրականացմամբ: Անոթը պատրաստված է մանրահատ լավ մաքրած և հունցած կավից, թրծումը կատարյալ է: Արտաքինը պատած է բաց-տաք շագանակագույն քսուկով և արտակարգ փայլեցրած: Ճնշման տեխնիկայով իրականացված են գլխիկի մանրամասները և զարդամոտիվները: Օձիքը պատկերված է երկու փորագիր գոտիների մեջ առնված կետագարդ ժապավենի ձևով, որից իջնում են սուր գազաթներով դեպի իրանն ուղղված եռանկյունիներ, ճակատին փորագրված է եռանկյուն նշանը և այլն (աղ. 31,):

Կենդանաձև կավե անոթները Առաջավոր Ասիայում և Էգեյան աշխարհում հնագույն ժառանգում ունեն: Բայց որպես եղջրագավաթ վերջնականապես ձևավորվում են Ասորեստանի և Ուրարտուի արվեստում և կատարելագործման հասնում Աքեմենյան դարաշրջանում: Այդ անոթների առաջամասերը՝ պրոտոմաները ձևավորվում էին քարայծերի, անգղների, ցլերի, խոյների, ծիւրի գլխիկներով: Հայկական լեռնաշխարհում ռիտոնի ձևը հանդես է գալիս ուրարտական դարաշրջանում. Արին-բերդի՝ թռչնագլուխ, Բաստամի՝ եղնիկագլուխ, Արգիշտիիսիլիի օձագլուխ և այլն օրինակներով, որոնք էլ հանդիսանում են Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IVդդ. և հետագա դարերի կավե և մետաղե ռիտոնների նախատիպերը:

Այս անոթները կիրառվում էին պաշտամունքային ծիսական արարողությունների ժամանակ սրբազան հեղումներ կատարելու պահին: Մեր անոթի ցլակերպ պրոտոման նրա ճակատի եռանկյունի նշանը, սերտորեն կապվում են երկրագործական արգասավորության հետ, խորհրդանշելով լուսնի կենսատու խոնավության աղբյուրի կապը երկրային խոնավության, պտղաբերության հետ և հետևաբար պետք է օգտագործվեր տարեկան երկրագործական տոների, ինչպես նաև հարսանյաց և թաղման ծեսերի միջոցին:

Խեցեղենի այս խմբի վերջին նմուշները թաս-քրեղաններ են, որոնք ունեն կենդանակերպ մասեր: Առաջինը Արին բերդի պեղումներից հայտնաբերված փոքր չափերի, սև կավից պատրաստված, կլորավուն պսակով թասն է, որի հորիզոնական ամրացված կանթը պատրաստված է բադի վզի և գլխի ձևով (57, էջ 8, աղ. 31, 3, 4): Այս թասը գտնվել է ամրոցի հյուսիսային մասի 1956թ. պեղած թիվ 11 սենյակի վերին շերտերից և ուշ շրջանի կառույցների միջավայրում: Հաջորդ թասիկը գտնվել է Արմավիր-

րում հյուսիս-արևմտյան V-IV դդ. որմնահեցերի արանքում բացված, տարբեր ժամանակաշրջանների վերաբերող խեցեղենի կույտի միջից: Թասը դարձյալ կլորավուն իրանով և հարթ նստուկով է, միայն թե պսակն ունի հարթ կտրված շուրթ և իրանին միանում է նեղ ներձկված գոտիով: Բադի վիզ և գլուխ պատկերող կանթը միացած է ուղղահայաց, այնպես, կարծես բադը կտուցով բռնել է շուրթը: Կանթը մանրամասն մշակված է. ընդգծված է կտուցը, աչքը, գլխի անցումը վզին, փորագիր գծիկներով մշակված են փետուրները (աղ. 31, 1, 2): Նկարագրված թասերը, միայն սովորական կանթերով, ինչպես քննարկվեց վերևում, մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեգործության մեջ խիստ տարածված ձևերից են: Թռչնի մոտիվը, հատկապես կանթի ձևով, լայնորեն տարածված է եղել Հին Արևելքի արվեստում, և կարելի է տեսնել Եգիպտոսի, խեթերի արվեստում (148, էջ 193): Սակայն այս մոտիվի տարածման ամենալայն ժամանակաշրջանը մ.թ.ա. VII-IV դարերն են, հատկապես մեդա-աքեմենյան ժամանակաշրջանը: Լայնորեն հայտնի են Պերսեպոլիսից հայտնաբերված քարե թասերը, սկահակները, որոնք ունեն բադի կամ կարապի վզի և գլխի ձևի կանթեր: Դրանց մի մասը կրում են արծանագրություններ և որոշակի թվագրվում են Քսերքսեսի 1-ին ժամանակաշրջանով (271, աղ. 53, նկ. 1, 2, 3, 5): Բադագլուխ կանթով մանատիպ թասի բեկոր, որը խիստ նման է Արին բերդի մոուլչին, հայտնաբերվել է Թեփե-մուշի-ջան մեդական բնակավայրից և թվագրվում է մ.թ.ա. VI դարով (275, նկ. 273): Իսկ Ախալգորիի թասի վրայի պատկերները, Մինգեչաուրում հայտնաբերված թռչնագլուխ անոթները վկայում են, որ գեղարվեստական այդ մտածելակերպը տարածված էր աքեմենյան մշակույթի ոլորտում ընդգրկված բոլոր երկրներում, հետևապես և Հայաստանում:

Խեցեգործական արտադրանքի վերջին խումբը հանդիսանում են կավե արձանիկները կամ, ավելի ճիշտ, դրանցից պահպանված մասերը: Առաջինը, որ հայտնաբերվել է Նորաշենի ամրոցից, ինչ-որ կենդանու իրանի մի մասն է, հետին վերջույթներով: Ունի կլորավուն իրան, կարճ լիքը ոտքեր և նույնպիսի հաստ ու կարճ պոչ: Քանդակը կերտված է գորշավուն, ավազախառն կավից (աղ. 31, 6): Նույն տեղից հայտնաբերված երկրորդ արձանիկը թռչնագլուխ ֆիգուրա է, ոչ մեծ, ցցված կտուցով, կլոր ուռուցիկ աչքերի, խիստ բնորոշ արտահայտությամբ (աղ. 31, 4): Կավը դարձյալ գորշավուն է, սակայն շատ խիտ ու ամուր, որ քարի

տպավորություն է թողնում: Երրորդ բեկորը մարդու արձանիկի ոտք է (աղ. 31, 5), կարծես թե փափուկ, առանց ներբանի կոշիկ հագած: Այն պատրաստված է խոշորահատիկ կավից: Նման արձանիկները նյութական մշակույթին հայտնի են հնագույն ժամանակներից, չափերով փոքր են, պատկերում են մարդկանց, կենդանիների և մեծ մասամբ նվիրաբերումներ են սրբավայրերին: Իհարկե, ամբողջական մոուլչների բացակայության պատճառով, դժվար է նման հատկանիշ վերագրել մեր արձանիկներին: Սակայն Թմբադիրի պաշտամունքային օջախի մոտից գտնված ցուլի քարե արձանիկը այնուամենայնիվ նման ենթադրության հիմք է տալիս: Այս արձանիկները խիստ պարզունակ են և տարբերվում են հետագա ժամանակաշրջանի նույն նպատակին ծառայող թոճակավային արձանիկներից:

բ) Խեցեգործության տեխնոլոգիայի որոշ հարցեր

Խեցեգործական արտադրանքի համար որպես հումք ծառայած կավի և նրա մշակման առանձնահատկությունների քննությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնել անոթների նույնական տեսակների շարքերը, ինչը թույլ է տալիս խոսել խեցեղենի պատրաստման համար օգտագործված տարբեր կավերի մասին: Առավելապես օգտագործվել են այն կավերը, որոնք թրծելուց ստանում են կարմրավարդագույն և կարմրաշագանակագույն երանգներ, պարունակում են կրաքարի սպիտակ և ավազի սև հատիկների որոշակի քանակություն: Առատ են նաև գորշ մոխրագույն կավերը, որոնց երանգները տատանվում են բաց մոխրագույնից մինչև մոխրաշագանակագույն: Խեցեղենի այս տարբեր երանգները կախված են կավերի մեջ եղած խառնուրդների համամասնությունից: Այն խեցեղենը, որի կավերում մեծ է երկաթի օքսիդի պարունակությունը, թրծումից ստացել է կարմրավարդագույն, կարմրաշագանակագույն երանգներ: Այդպիսին է Արարատյան դաշտավայրի հուշարձանների խեցեղենի հիմնական մասի կավը: Կավերի մեջ կրային խառնուրդների մեծ քանակության դեպքում խեցեղենի գույնը թրծումից ունենում է ավելի բաց երանգ, ինչպիսին է հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջանների խեցեգործական արտադրանքի մի մասը: Այս երկու տեսակի խեցեղենի մեջ հաճախ առկա են նաև մոուլչներ, որոնց տարբեր մասերը տարբեր երանգների են՝ գորշավունից մինչև կարմրավարդագույն: Այս երևույթի

պատճառն արդեն ոչ թե կավերի բաղադրությունն է, այլ թրծման տևողությունը, թրծման խցի, թոնրի մեջ եղած օդի քանակը, բաղադրությունը և ջերմաստիճանը: Խեցեղենի մի մասը պատրաստված է թրծումից գորշասևավուն կամ մոխրագույն դարձած կավից: Այս անոթների խեցու որակը բարձր է, կոտրվածքում խառնուրդներ համարյա չեն նկատվում, խեցին խիտ է, ամուր և զրնգուն: Դրանք որակով չեն զիջում վերը նկարագրված տեսակներին: Հավանաբար այս խեցին ստանալու համար կիրառվել է ինչ-որ հատուկ մեթոդ: Այս մեթոդով է ստացված հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան շրջանների, Սյունիքի և նույնիսկ Արարատյան աշխարհի խեցեղենի մի մասը:

Ըստ կավի որակի, անոթները բաժանվում են մի քանի խմբի: *Ամենամեծ խումբը* պատրաստված է կարմրավարդագույն, կարմրաշագանակագույն և մոխրագույն լավ հունցած, խառնուրդներից մաքրած, խիտ կավերից, որոնց օգտագործումը շարունակվել է մինչև ուշ միջնադար: Այս կավերից պատրաստված խեցեղենի տեսակների տարբերությունը կախված է կավի խմորի առավել կամ պակաս մշակվածությունից և մաքրությունից: Օրինակ՝ ըմպանակների, ներձկված կողով թասերի, երկկանթ և միականթ սափորների մի մասի (սպասեղեն անոթների) կավի խմորը ավելի լավ է մշակված, քան մյուս տեսակներինը: Խեցեղենի երկրորդ մեծ մասը (սափորներ, թասեր, կճուճներ, գավաթներ և այլն) պատրաստված է ավագի մեծ քանակություն պարունակող կավերից, որոնք ունեն միջին խտություն, անոթների պատերի 0,5-0,7սմ հաստություն: Խեցեղենի երրորդ խումբը կազմում են խառնուրդներով լի, խոշորահատիկ, թրծումից գորշավուն երանգ ստացած, անբավարար հունցած կավերից պատրաստված անոթները: Դրանց ձևերը սահմանափակ են՝ խոհանոցային կճուճներ, թասեր, ճրագներ, արծանիկներ և այլն: Եվ վերջապես կան խեցեգործական արտադրանքի այնպիսի տեսակներ, որոնց կավի խառնուրդները շատ խոշորահատ են, ոչ խիտ, սակայն հավասար թրծած, ամուր աղյուսագույն կամ կարմրավարդագույն երանգների: Այս որակի կավերից պատրաստված են օջախ-կրակարանները, կաղապարները, թոնիրների պատերը և այլն: Այսպիսով նկատվում է կավի որոշակի ընտրություն, կապված խեցեղենի տեսակների կիրառական նշանակության հետ:

Անոթները ստորաբաժանվում են նաև պատրաստման եղանակներով: Առաջինը հնագույն ժամանակներից հայտնի ձեռածեփ եղանակն է,

որը թեև սահմանափակ, բայց պահպանվել է նաև մ.թ.ա. VI-IVդդ. խեցեգործական արտադրության մեջ: Այս եղանակով պատրաստված անոթները վատ են թրծված, մակերեսները հարթեցված են, բայց ոչ փայլեցված: Դրանք տարբեր չափերի կճուճներ են, պուլիկներ, ճրագներ, թասերի որոշ տեսակներ:

Խեցեղենի հիմնական մասը պատրաստված է բրուտի անիվի կամ դուրգի միջոցով: Այս արտադրանքի համակարգը պահանջում է մասնագիտական հատուկ հարմարանքներ, սարքեր, գործիքներ: Քանի որ դուրգի առկայությունը թելադրում էր արտադրանքի քանակի և որակի աճ և մասնագիտացում, ապա կավը նախապատրաստելու, անոթները ձևավորելու, թրծելու համար անհրաժեշտ էր դառնում ներգրավել օգնական ուժեր, անձինք և առանձնացնել հատուկ վայր՝ արհեստանոց: Քննարկվող ժամանակաշրջանի բնակավայրերում խեցեգործական արհեստանոց՝ թրծման հնոցով, իր դասական կերպարով, առայժմ չի հայտնաբերվել: Սակայն հայտնի է, որ թրծումը կատարվում էր նաև սովորական թոնիրի մեջ և Թմբաղի թիվ 6 շինության մեջ բացված թոնիրը հավանաբար օգտագործվել է այդ նպատակով: Այս ենթադրության տեղիք են տալիս թոնիրի մեջ և անմիջական հարևանությամբ գտնված խեցեղեն բեկորները, թրծման ժամանակ անոթները կրող կավե հաստ, գլանաձև ձողը, թրծմանը ծառայող եռաճյուղ առարկան: Սրանց եթե ավելացնենք նույն շինության մյուս անկյունում բացված եռաստիճան հատակ ունեցող հորը, որը կարող էր օգտագործվել կավը գտելու, սառեցնելու նպատակով (վերջին՝ երրորդ հատակը, սենյակի մակարդակից ցածր է 0,9սմ), կարծես կամբողջացնենք խեցեգործական վարպետի արհեստանոցի պատկերը: Այնուամենայնիվ հնոցների, արհեստանոցների բացակայությունը չի կարող կասկածի տակ դնել խեցեգործական արտադրության առանձին կենտրոնների գոյության փաստը: Հայտնաբերվող խեցեղենի առատությունը, լուրջ խմբերի, անոթների չափերի, ձևերի, խեցու երանգի, մշակման, հարդարման առանձնահատկությունների միատիպությունը, հուշարձաններից հայտնաբերված խեցու խարամը և այլն խոսում են այդ ենթադրության օգտին:

Դիտումները ենթադրել են տալիս, որ յուրաքանչյուր բնակավայր պետք է ունենար իր խեցեգործական արհեստանոցը, յուրաքանչյուր բնակավայրերի խումբ՝ իր կենտրոնը, որովհետև, չնայած ձևերի ընդհանրությանը, յուրաքանչյուր բնակավայրի խեցեղենն ունի պատ-

րաստման, հարդարման իր տեղական առանձնահատկությունները, կավի տվյալ վայրին բնորոշ երանգը, զարդանախշման իր նախընտրելի մոտիվները:

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեղենի արտաքին մակերեսը պատված է դեղնաշագանակագույն, կարմրաշագանակագույն և մոխրագույն քսուկներով, որոնք պատրաստվում էին հենց նույն կավը թրծելու, մանրելու փոշու վերածելու միջոցով (252, էջ 578): Ըստ դիտումների, քսուկը օգտագործվել է երկու եղանակով: Առաջին դեպքում անոթները, հիմնականում բաց տարաները (թասեր, գավաթներ, ըմպանակներ և այլն), ամբողջությամբ ընկղմվել են քսուկի մեջ, երկրորդ դեպքում անոթի արտաքինը և պսակի մի մասը ներսից, պատել են քսուկով թրջված լաթի կամ վրձնի միջոցով: Անոթները քսուկով պատելուց և չորացնելուց հետո մանրամասն փայլեցրել են կոկիչով. դրոնցից առատորեն հանդիպում են բոլոր հնավայրերում: Քննարկվող խեցեղենին բնորոշ են մինչև թրծումը կատարված այս փայլեցումից առաջացած շերտերը: Նկատվում է քսող ձեռքի շարժման ռիթմը, քանի որ տեղ-տեղ քսուկն ավելի թանձր է մատել և թրծումից հետո այդ տեղերում երանգը ինտենսիվ է ստացվել: Փայլեցման հետևանքով առաջացած այս շերտավորումը խախտում է անոթների մակերեսների միօրինակությունը և դրանց տալիս աշխույժ, գրավիչ տեսք: Այս երևույթը թեև նկատելի է արդեն ուշ ուրարտական խեցեղենի վրա, սակայն սովորական և բնորոշ է դառնում մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեղենի համար:

Ուսումնասիրվող խեցեղենի հարդարման մեջ կիրառվել է նաև զարդանախշումը: Սովորաբար զարդանախշը ծածկում է անոթների կամ ողջ մակերեսը, կամ միայն վերին մասերը: Երբեմն զարդանախշվել են նաև բաց անոթների ներքին մակերեսները, սակայն այս երևույթը ավելի բնորոշ է դառնում հելենիստական խեցեղենի համար: Զարդանախշման մոտիվները բազմազան են և օգտագործված են բազմատեսակ համադրություններով: Դրանք կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ *երկրաչափական*՝ մեկ կամ մի քանի հորիզոնական կամ ուղղահայաց ուղիղ գոտիներ, ալիքներ, անկյուններ, եռանկյուններ, հնգաթև աստղեր, մի կեսից դուրս եկող ճառագայթներ, առվակոսներ, և *բուսական*՝ ծաղկաթերթիկ, հասկ, եղևնի կամ կենաց ծառ պատկերող զարդամոտիվներ: Մի առանձին խումբ են կազմում կենդանակերպ ձևավորված կամ պատկերներով զարդարված անոթները: Զարդամոտիվները կատարված են

գրաֆիկական, գունազարդման, ռելիեֆ կամ քանդակային միջոցներով:

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող խեցեղենի համար գերակշռող են փորագրումով, ճնշումով, փայլեցումով կատարված զարդերը: Այս եղանակով հարդարված են հատկապես հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան շրջանների, Ասանի ավազանի և Սյունիքի խեցեգործական արտադրանքը, որը շարունակում է նախորդ՝ մ.թ.ա. VII-VI դդ. խեցեղենի հարդարման ավանդները և մոտիվները: Դրանք ուռուցիկ, փորագիր, ուղիղ կամ ալիքաձև հորիզոնական գոտիներ են: Ուռուցիկ գոտիներն իրենց հերթին կրում են իրար զուգահեռ, խաչվող (աղ. 12, 5, 6; 32, 2), մի ծայրով միացող և անկյուն կազմող, ձգված շեղ փոսիկներ: Երբեմն այս փոսիկները այնպես են դասավորված, որ ստեղծում են ցորենի հասկ պատկերող զարդամոտիվ (աղ. 32, 5): Ուռուցիկ զարդարված գոտիները կրում են հատկապես մեծ չափեր՝ ունեցող անոթները՝ կարասներ, կճուճներ: Այս անոթների ողջ մակերեսը ծածկված է հորիզոնական կամ ուղղահայաց փորագիր գծերով, որոնք քաշվել են սանրածն ծայր ունեցող հատուկ գործիքով (աղ. 13, 1): Երկու ուռուցիկ գոտիների միջև ընկած հարթ մակերեսը երբեմն, պատվել է բազմաշար ալիքաձև զարդանախշով: Այլ կերպ՝ ուղիղ, ալիքաձև, փորագիր ու ուռուցիկ գոտիների տարբեր համադրությամբ ստեղծվել են գրավիչ ու ոչ միօրինակ մակերեսներ: Փորագիր, ալիքաձև և ուղիղ գոտիներով զարդարվել են նաև կարասների լայն շուրթերը: Ավելի փոքր չափերի անոթների, հատկապես սափորների մակերեսները զարդարվել են փորագիր, ճնշումով (սեղմումով) և փայլեցումով արված զարդանախշերի համադրությամբ, հորիզոնական և ուղղահայաց ակոսներով (աղ. 32, 1): Հաճախ կիրառվել է ալիքաձև կամ ուղիղ բազմաշար զարդանախշը, որ կատարված է փայտե կամ ոսկրե ատամնավոր գործիքով: Այս գործիքով ալիքը երկու հակառակ ուղղությամբ տանելով՝ վարպետը ստացել է հյուսածո զարդանախշ: Մեկ այլ զարդանախշ, որը ներկայացնում է ատամնավոր փոսիկներով լցված հորիզոնական կամ ուղղահայաց գոտիներ, հուշում է, որ օգտագործվել է նաև ատամնավոր դրոշմող գործիք (աղ. 32, 3): Այս զարդանախշը տարածված է եղել և հանդիպում է նաև Արմավիրի, Արտաշատի հելենիստական խեցեղենի վրա: Փորագիր տեխնիկայով կատարված են նաև կենդանակերպ և բուսական զարդերը՝ Արմավիրի խնկարկման անոթների կափարիչների եղնիկ-

ների, բաղակապ կամ թափ, Աստղի բլուրի թռչնակերպ անոթների մանրամասները:

Փորագիր և ներճկունով կատարված ծաղկաթերթիկներով կամ ամբողջական ծաղկապսակով են զարդարված Ջրառատի, Արին բերդի, Գառնիի, Արմավիրի թասերի մի խումբը, որոնց հատակների, իսկ երբեմն էլ նստուկների նման հարդարմամբ խեցեգործ վարպետները ստեղծել են արվեստի գեղեցիկ նմուշներ: Փորագիր զարդերից ամենատարածվածը, ըստ երևույթին, կուտածն նախշն է, որ առատորեն կիրառվել է թե՛ սպասեղեն, թե՛ խոհանոցային անոթների զարդարման ժամանակ: Այս զարդի մեկ կամ երկու շարքերով են զարդարված Բերդի, Նորաշենի, Աթարբեկյանի, Կարմիր վանքի սափորներն ու թասերը, իսկ Դուլայի հանդի սափորների վրա այն մյուս մոտիվների հետ անընդհատ կրկնվելով ամբողջությամբ պատել է անոթները: Կուտածն զարդը այնքան ընդունված է եղել, որ նրա կիրառությունն անընդմեջ շարունակվել է մինչև ուշ միջնադար: Երբեմն այն կիրառվել է շատ սուր անկյուններով և ստացվել է սեպածն փոսիկների տեսք (Դուլայի հանդի, Աստղի բլուրի և այլ անոթների վրա):

Անոթների մանրամասներին մի առանձին զրավչություն են հաղորդում փայլեցունով արված զարդանախշերը: Հարդարման այս եղանակը Հայկական լեռնաշխարհում կիրառվում է հնագույն ժամանակներից՝ հասնելով մինչև մ.թ.ա. VI-IV դդ.: Հետագայում այն իր տեղը զիջում է գունազարդմանը: Քննարկվող ժամանակաշրջանում փայլեցունով զարդանախշը արվում է սև, մոխրագույն և շագանակագույն անփայլ, երբեմն էլ փայլեցրած մակերեսի վրա, լրացուցիչ սև, շագանակագույն, ավելի ինտենսիվ քսուկով և փայլեցվում: Փայլեցունով արված են նույն մոտիվները, ինչ որ փորագրման եղանակով, փոքր-ինչ տուրք տալով բուսական զարդերից՝ եղևնի կամ կենաց ծառ պատկերող մոտիվին, տեղադրված անոթի լայն մասում (Աստղի բլուր, Աթարբեկյան, Դուլայի հանդ): Փայլեցունով շատ են կատարվում մաև մի կետից դուրս ելնող ճառագայթներ, ցանց, եռանկյունի պատկերող զարդամոտիվները: Փայլեցունով զարդարված խեցեղենը ձեռք է բերում մեծ հնչեղություն և երբեմն դժվարություն հարուցում զանազան գունազարդ նմուշներից (աղ. 33, 1, 2): խեցեղենի հարդարումը կատարվել է մաև գույների օգնությամբ: Հյուսիսարևելյան շրջանների գունազարդ անոթները ծածկված են մակերեսի գույնից քիչ տարբերվող առավել մուգ ներկով արված ուղիղ, ալիքավոր, խաչաձևվող, անկյուն կազմող գոտիներով:

Ինչպես տեսնում ենք, զարդամոտիվները նույնն են: Օգտագործվել են տարբեր ներկեր՝ կարմրավարդագույն, մարնջագույն, մարմնագույն, բայց ոչ երբեք միասին: Այսպես՝ Թմբադիրի երեք անոթների բեկորները զարդարված են երեք տարբեր՝ մարնջագույն, մարմնագույն, շագանակագույն ներկերով: Նախ արված են նեղ, ճկված գոտիներ, որոնք լցվել են այդ ներկերով: Մի դեպքում ներկը հեշտությամբ պոկվում է անոթի պատից (աղ. 22, 5): Անոթների հիմնագույնը ընտրված են զարդանախշին մոտ գույներ՝ բաց մարնջագույն, շագանակագույն, իսկ մարմնագույն նախշը արված է մոխրագույն ֆոնի վրա: Այս եղանակով է գունազարդված Աստղի բլուրի թռչնակերպ անոթը, Կարմիր վանքի խեցեղենը (աղ. 20, 1, 2, աղ. 30, 1): Առաջինի բաց վարդագույն հիմնաներկի վրա կատարված է մուգ վարդագույն զարդանախշ և թվում է, թե նախշը արված է փայլեցունով: Մյուս անոթների զարդանախշերը՝ եռանկյունիներ, շեղանկյուններ, անկյուններ, զիգագոներ, խաչեր, արված են կարմրամարնջագույն հիմնաներկի վրա ավելի մուգ, հյութեղ կարմիր գույնով: Հաճախ գունավոր զարդը ներառված է ներճկված կամ փորագիր գոտիների մեջ (Կարմիր վանքի սափորիկները, Ժորակավոր անոթը) (աղ. 20, 1, 2, աղ. 27, 21, 1): Այս տեսակետից ուշագրավ է վերջին անոթը: Նրա շուրթը իրանից անջատված է ճնշումով արված գոտիով: Շուրթից ցած անոթը գոտևորում է շեղ շարված, փոքրիկ փոսիկներից կազմված զարդը, որն, ինչպես ասվեց վերևում, տարածված էր թե՛ նախորդ, թե՛ ուսումնասիրվող խեցեգործության տեխնիկայում: Այս զարդագոտուց ցած, անոթի ուսերի դեղնաշագանակագույն հենքի վրա գունազարդումը կատարված է հյութեղ կարմիր, լայն, ուղղահայաց գծիկների ձևով: Անոթի ստորին մասը ամբողջությամբ ներկված է նույն գույնով: Քննարկված օրինակները ցույց են տալիս, որ գույնի օգտագործումը, գունազարդումը ամբողջությամբ չի կտրել իր կապերը փայլեցման և փորագրման տեխնիկայով կատարվող նախշազարդումից և կրկնում է դրանց զարդամոտիվները: Մի փոքր այլ է մ.թ.ա. IV դ. թվագրվող խեցեղենի գունազարդումը: Այս խեցեղենի (Կարմիր բլուրի հարակից անոթները, Արմավիրի ճառագայթներով թասերը, սափորի բեկորը և այլն) վրա ակնհայտորեն երևում է գունազարդման տեխնիկայի հետագա զարգացումը, երբ տարբեր գույներն օգտագործվում են միասին կամ առանձին՝ հիմնական գույնին հակադիր. օրինակ՝ մուգ կարմիր, մուգ շագանակագույն ուղիղները, ալիքները, իրար մեջ

ներգծված անկյունները հակադրված են բաց շագանակագույնին: Տարբեր գույներն արդեն մինևույն անոթի վրա օգտագործվում են միասին՝ ստեղծելով այն հենքը, որի վրա պետք է բուռն զարգացում ապրեր հելենիստական ժամանակաշրջանի բազմերանգ նախշազարդը: Գունազարդ խեցեղենի այս վերջին նմուշները աղերսներ են հանդես բերում փոքրասիական և իրանական գունազարդ խեցեղենի հետ, հատկապես զարդամոտիվների, տարբեր գույների միասին կիրառելու, զարդը անոթի վերին մասում տեղադրելու սկզբունքներում (202, էջ 270):

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեղենին բնորոշ են նաև ռելիեֆ և քանդակային զարդամոտիվները, որոնք իրականացվել են մի քանի տարբերակով: Երբեմն ամբողջ անոթը պատրաստվում է կենդանու կամ թռչնի կերպարանքով, երբեմն անոթի միայն մի մասն է (կանթ, ծորակ) ունենում կենդանակերպ լուծում, իսկ ավելի հաճախ այդ մոտիվները օգտագործվել են որպես անոթների հարդարանք: Այս տեխնիկայով հարդարված խեցեղենի վրա կարելի է տեսնել այծերի, արջերի, թռչունների և հատկապես խոյերի պատկերներ, որ իրականացված են թե իրապաշտական սկզբունքով, թե մասնակի կամ խիստ ոճամորմամբ: Եթե Արին-բերդի և Արմավիրի բադի գլուխ պատկերող կանթերով թասերի, Արմավիրի ծիսական կափարիչը զարդարող կենդանիների պատկերները հույժ իրապաշտական են (կատարված կլոր քանդակի ձևով, մանրամասն ընդգծված են պատկերվող կենդանու կամ թռչնի բնորոշ հատկանիշները), ապա Աստղի բլուրի անոթները, Դուլայի համդի ծորակը, Սևսև քարերի բլուրի անոթի իրանը խիստ ոճավորված են և միայն որոշ տարրեր են հուշում դրանց կենդանակերպ լինելը: Անոթների կանթերը, Աստղի բլուրի մանրակերտը, Արմավիրի մյուս կափարիչը զարդարող եղջյուրները միայն խորհրդանշում են պատկերվող կենդանիներին: Այսօրինակ զարդամոտիվների հանդիպում ենք նաև մ.թ.ա. VI-IV դդ. կիրառական արվեստի մյուս տեսակների՝ զարդերի, կնիքների, պաշտամունքային առարկաների վրա: Քանդակային մոտիվներով զարդարելու սովորույթը Հայկական լեռնաշխարհի համար նոր եևրոյթ չէ: Խեցեղենն այս ձևով զարդարել են հնուց ի վեր, սակայն քննարկվող նմուշներում, անմիջապես շարունակվում են մ.թ.ա. VII-VI դդ. խեցեղենի ավանդները: Հարկ է նշել, որ այդ գեղարվեստական մտածելակերպը առկա է թե՛ ուրարտական, թե՛ տեղական խեցեգործության մեջ: Բավական է հիշել Կարմիր բլուրի ցուլի

գլխիկներով, ցուլի վրա հարծակվող գիշատիչի, Դվինի այծերի ու օձերի պատկերներով զարդարված կարասները, Գեղանուշի խոյի եղջյուրներով հարդարված կենդանակերպ խեցեղենը, Խրտանոցի թռչնակերպ անոթը և այլն: Բ.Բ. Պիոտրովսկին իրավացիորեն մատնանշում է այս երևույթի առաջավորասիական, ընդհանուր ակունքները: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. հայ խեցեգործները ստեղծագործաբար շարունակում են այս ավանդները: Լավ ճանաչելով Հայաստանի կենդանական աշխարհը, նրանք ոչ միայն վարպետորեն տալիս են դրանց իրական ու ճշմարտացի պատկերը, այլև կարողանում են գեղարվեստական ընդհանրացումների միջոցով ստեղծել բարձր արվեստի նմուշներ, որոնցում արտացոլում են գտել իրականության մասին նրանց ունեցած պատկերացումները ու կրոնական ըմբռնումները: Խեցեգործ վարպետները ստեղծագործաբար զարգացնելով տեղական և առաջավորասիական ավանդներն՝ այն փոխանցում են հելենիստական խեցեգործներին: Այնուամենայնիվ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անոթները քանդակային մոտիվներով զարդարելը ավելի բնորոշ է մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեղենի համար, քանի որ հաջորդ դարերում բուռն զարգացող գունազարդումը այն մասամբ դուրս է մղում հարդարման տեխնիկայից:

Այսպիսով, խեցեղենի ձևաբանական, տիպաբանական ու գեղարվեստական հարդարման քննությունը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. VI-IV դդ. խեցեգործությունն իր տեսակների, գեղարվեստական ձևավորման հնարների բազմազանությամբ ու կատարելությամբ, կատարման որակով հասել էր բավական բարձր մակարդակի: Չնայած տեսակների և ենթատեսակների առատությանը, դրանց մեջ առանձնանում են խիստ դիֆերենցված անոթներ (կարասներ, սափորներ, թասեր, ըմպանակներ և այլն), որոնք պահպանելով նախնական ձևերի որոշ տարրեր, ձեռք են բերում ձևաբանական նոր հատկանիշներ և գծեր: Դա արտահայտվում է նախորդ դարերի խեցեղենին հատուկ գնդաձևությունից դեպի նոր՝ համաչափորեն ձգված և այլ ուրվագծային լուծում ունեցող ձևերին անցնելու մեջ: Վաղ հայկական խեցեղենին, անկախ անոթի չափից ու կիրառական նշանակությունից, բնորոշ է դառնում ցածրադիր ստորին մաս, վեր ձգվող իրան և շեփորաձև լայնացող վիզ ու պսակ ունեցող ձևը, որը պետք է ընդունել որպես այդ ժամանակի խեցեղենը թվագրող տարր:

Վաղ հայկական խեցեղենը, նախորդ դարերի և հարևան երկրների խեցեգործության հետ

ունեցած կապերով ու առնչություններով, տեղային առանձնահատկություններով և կիրառական նշանակությամբ պայմանավորված բազմազանությամբ հանդերձ, ձեռք է բերում ձևաբանական միասնականություն և հանդիսանում

է մեկ ընդհանուր գեղագիտական մտածելակերպի արտահայտություն, որը իշխող է դառնում հետագա դարաշրջաններում մինչև մեր օվակականության առաջին դարեր:

ՉԼՈՒՄ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՐՏԱԴՐԱՄԻՋՈՑՆԵՐ

Մ.թ.ա. VI-IVդդ. ժամանակաշրջանի արտադրամիջոցները ներկայանում են շատ բնորոշ տեսակներով և բավարար քանակությամբ, որը հնարավորություն է ընձեռում դրանք քննարկելու առանձին խմբերով: Առավել բազմատեսակ և ամբողջական պատկեր են կազմում հողամշակման գործիքները՝ ներկայացված բրիչներով, մանգաղներով, աղորիքներով, սանդերով և սրոցաքարերով:

ԲՐԻՉՆԵՐ: Վաղ հայկական հուշարձաններից բրիչներ հայտնաբերվել են Թմբաղի (աղ. 34, 1) և Պիլոր պատ բնակավայրերից և ներկայցնում են հնագույն ժամանակներից հողագործության մեջ օգտագործվող ամենապարզունակ քարե ծայրապանով տեսակը: Այս բրիչները պատրաստված են տափակ գետաքարից, երկու կողմից ունեն փոսորակներ, փայտյա բռնակին միացնելու, կապելու համար: Ընդհանուր ուրվագծով հիշեցնում են սակրերի, արհեստականորեն ծեծված, խիստ աշխատեցված, կլորավուն բերանով: Թմբաղիի օրինակի կողային փոսորակները երկար օգտագործման հետևանքով խիստ հարթեցված են, վերին գլխային մասը՝ կլորավուն և մասսիվ է: Դրանով պայմանավորված գործիքի համեմատական ծանրությունը չի խոչընդոտում, ընդհակառակը, նպաստում է բրիչի սայրը հողի մեջ մխրճելու և հողի մի նշանակալի կտոր շուռ տալուն: Այսպիսի բրիչների օգտագործումը քիչ արդյունավետ էր, որի պատճառով, հավանաբար, հողը պետք է փորվեր 2-3 անգամ և փորելիս պետք է կիրառվեր ֆիզիկական մեծ ուժ, հողագործը պետք է անընդհատ ճնշում գործադրեր բրիչի կոթի վրա՝ այն հողի մեջ մխրճելու համար: Քարե այս բրիչները հայտնի են դեռևս էնեոլիթյան դարաշրջանից և շարունակել են օգտագործվել բրոնզե և վաղ երկաթի դարաշրջաններում՝ առանց էական փոփոխություն կրելու: Այսպիսի բրիչներ հայտնաբերվել են Կոշից, Արթիկից, պատահական ձևով Աղդամից, Մեծամորից, Խլաթից (216, էջ 153; 217, էջ 154; 24, էջ 45, 72, աղ. XII): Բրիչը մետաղե ծայր ստանալուց հետո շարունակել է կենցա-

ղավարել արորի կողքին: Այս երևույթը նկատելի է ամտիկ հասրակություն թևակոխած բոլոր երկրներում և նույնիսկ Յունաստանում, որտեղ արորի առաջին պատկերները, թեև հանդիպում են արդեն տոհմատիրական կարգերի քայքայման ժամանակ՝ Կրետեում, միջին միճոսյան շրջանում (223, էջ 47), նկարագրված են Ոդիսականում (45, XIII, 32, XVIII, 374), պատկերված են Բեոտիայից հայտնաբերված թծակավային արձանիկի, ինչպես նաև մ.թ.ա. VI-IVդդ. խեցեղենի վրա, սակայն ինչպես նկարագրված են Յեսիոդոսի պոեմներում (43ա, 427-436), բրիչները՝ շարունակել են Կարևոր դեր խաղալ տնտեսության մեջ: Թեոֆրաստը գրում է, որ շատերը հավանում են բրիչով աշխատելը, որը դուրս է մղված արորի կողմից (223, էջ 48), իսկ Արիստոֆանի պիեսների գործող անձինք բացականչում են, որ երազում են դաշտ գնալ և հողը մշակել բրիչով (228, Pax -503):

Հայաստանում ևս արորի հետ ծանոթացել էին դեռևս ուշ բրոնզի դարաշրջանից: Այս հարցում կարևոր էին առաջավորասիական երկրների ուլորտին պատկանելու հնագամանքը և այդ երկրների հետ սերտ կապերը: Նախնական արորները ամբողջապես փայտից էին, իսկ երկաթի տարածման հետ ստացել էին երկաթե սայրեր: Մեծ է ուրարտական ժառանգության դերը այս հարցում: Այս ժամանակաշրջանում լայն թափ ստացած հողագործությունը չէր կարող գոյություն ունենալ առանց արորի և թերևս նաև առանց գութանի: Կարմիր բլուրից, Թոփրախ Կալեից, Արգիշտիխիմիլիից հայտնաբերված երկաթե խոփերը, բրիչները (181, էջ 163, նկ. 24) այդ են ապացուցում: Ի տարբերություն լեռնայինի՝ դաշտավայրային շրջաններում հողագործությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ էին կատարյալ գործիքներ: Քանի որ դաշտավայրում անընդհատ մշակվող հողի շերտերի լրիվ շրջում է պահանջվում, իսկ դա հնարավոր է անել արորի և գութանի միջոցով: Եվ, այնուամենայնիվ, արորային հողամշակման հետ բրիչը ամբողջությամբ չի անհայտանում ցանքային տնտեսությունից, իսկ այգեգործու-

թյան և բանջարաբուծության մեջ շարունակում է խաղալ կարևոր դեր: Այս պատկերն ենք տեսնում նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանում (13, էջ 267, աղ. 2, 3, 4):

ՍԱՆԳԱՂՆԵՐ: Գյուղատնտեսական գործիքների հաջորդ խումբը կազմում են մանգաղները, որոնք, ինչպես նախորդ դարերում, հանդես են գալիս երկու տեսակով՝ երկաթե և բաղկացուցիչ-պահանգավոր: *Երկաթե մանգաղներ* հայտնաբերվել են Կուրթանից, Ջուջևանից, Ենոքավանից: Դրանք կրկնում են միասայր, կեռ դանակների ձևերը, միայն ունեն ավելի մեծ չափեր (երկ. 40-73սմ): Կեռ շեղքի ամմիջական շարունակության վրա ունեն օղակ, որով ամրացվել են դաստակին: Դա ցայտուն երևում է Ենոքավանի մանգաղների օրինակով (աղ. 34, 6): Մանգաղների շեղքերը նեղ են բացի Կուրթանի օրինակից, որի շեղքը ամենալայն մասում 7,5սմ է (աղ. 34, 5) և սայրի աղեղի երկարությամբ, դաստակի կառուցվածքով տարբերվում են մ.թ.ա. VIII-VI դդ. պոչուկավոր մանգաղներից (216, էջ 204): Խոսքը վերաբերվում է հատկապես Ենոքավանի օրինակներին, որոնք չափերով և սայրի աղեղի ձգվածությամբ կարող են հանդիսանալ գերանդիների նախատիպերը՝ խորհրդանշելով գյուղատնտեսության զարգացման բարձր մակարդակ: Այս մանգաղների համար ուղղակի զուգահեռներ գտնել առայժմ չի հաջողվել ո՛չ Անդրկովկասի, ո՛չ Փոքր Ասիայի և ո՛չ էլ Իրանի հուշարձանների համալիրներում: Թերևս հեռավոր զուգահեռներ լինեն Թրակիայից հայտնաբերված մանգաղները, որոնք նույնպես թվագրվում են մ.թ.ա. V-IV դարերով (96, աղ. 101): Եղած նյութերը հնարավորություն են տալիս ասելու, որ այդ մանգաղները, օղակավոր դաստակներ ունեցող դանակների նման ունեն տեղական ծագում և առայժմ եզակի են, քանի որ հաջորդ դարերից անտիկ հուշարձաններում հայտնաբերվում են մանգաղներ, որոնք չափերով փոքր են, իսկ ձևով շատ նման են ժամանակակից մանգաղներին (13, էջ 267-268, աղ. 1, 6, 8, 9): Մյուս կողմից, ելնելով պատմիչների հաղորդած տեղեկություններից, կարելի է ասել, որ մանգաղներն ու դանակները կիրառվել են և՛ որպես գործիք, և՛ որպես զենք: Հերոդոտը և Քսենոֆոնը բազմիցս հիշատակում են մոտ մեկ մետր երկարություն ունեցող մեծ մանգաղների մասին, որոնք ամրացվել են ռազմականության անիվների առանցքին՝ թեքությամբ, հատուկ սայրերը դեպի գետին, այնպես որ կտրեին ճանապարհին հանդիպող ամեն ինչ (44, I, 125, 126; 65, I, 7, 72; I, 8, 9: 135, IV, I, 30):

Երկաթյա մանգաղների հետ մեկտեղ դեռևս օգտագործվում էր մանգաղների երկրորդ՝ բաղկացուցիչ պահանգավոր տեսակը: Դրանց կայծքարե ներդիրներից հայտնաբերվել են Թմբադիրից, Բերդաքարից, Սև-սև քարերի թախտից և այլն: Ներդիրավոր մանգաղները հանդես գալով դեռևս նեոլիթյան ժամանակներից և ավանդաբար օգտագործվելով բոլոր դարաշրջաններում, համարյա առանց ձևափոխման հասնում են մինչև խնդրո առարկա ժամանակաշրջանը: Այս մանգաղների ներդիրները հիմնականում պատրաստված են կայծքարից, որով և պայմանավորվել է դրանց ամրությունը: Դրանք ունեն նուրբ ատամնավոր աշխատանքային եզրեր ու փայտյա կամ ոսկրե հիմքի մեջ ագուցելու համար թեթև հաստացող մեջքեր (աղ. 34, 2, 3, 4): Այս մանգաղների հարատևությունը, ինչպես բրիչների դեպքում էր, թերևս բացատրվում է լեռնային շրջանների բնակչի մայական պայմաններով, ինչը չէր նպաստում հողամշակման գործիքների կատարելագործմանը:

ԴԱՆԱԿՆԵՐ: Ի տարբերություն մանգաղների, մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններից հայտնաբերվել են մեծ թվով դանակներ, որոնք բաժանվում են մի քանի տարատեսակների: Ամենամեծ, առաջին տարատեսակը կազմում են միակտոր երկաթից պատրաստված կեռ դանակները (երկ. 25-40սմ), որոնք ունեն միակողմանի կեռ սայրով և ուռուցիկ մեջքով շեղք, կենտրոնական մասում նեղացող կլորավուն գլխիկով ավարտվող դաստակ: Շեղքերը ավարտվում են սուր կամ կլոր ծայրերով: Դաստակների վրա առկա են դաստապանը ամրացնող գամերը (աղ. 35, 1-4): Տարբեր դանակների դաստակների վրա պահպանված մնացորդները վկայում են, որ դաստապանները եղել են փայտից, ոսկորից և մետաղից: Այս դանակները Հայաստանի և Անդրկովկասի համար ամենաբնորոշ գործիքներից են: Հայտնաբերվելով մ.թ.ա. VIII-VI դդ. ուրարտական և տեղական մշակույթների հուշարձաններից (255, էջ 121, 122-126; 154, էջ 270), դրանք շարունակում են իրենց գոյությունը նաև հաջորդ դարերում: Այդ դանակների զուգահեռներ հայտնաբերվել են Ադրբեջանի տարածքի հուշարձաններից՝ Դուլանլար, Լեռնային Ղարաբաղ, Մինգչաուր (164, էջ 53; 123, աղ. I), Վրաստանից՝ Ցալկա, Դմանիսի (87, էջ 52-53; 149, աղ. I, IV, VI, XII: 136, աղ. XVI, XXXV), Հյուսիսային Կովկասից (134, էջ 284, աղ. XVII, նկ. 4, 46), Իրանից (272, աղ. LXXX, 8), Առաջավոր Ասիայից մինչև Թրակիա (96, աղ. 101): Այս լայն տարածումը ամտածել է

տալիս, որ դանակի այս տեսակը որպես կեն-
ցադային, աշխատանքային գործիք և զենքի ա-
մենապարզ տեսակ, կարող էր ծագել ամենուր.,
զուգամիտության օրենքով: Քննարկվող հու-
շարժաններից գտնված դանակները կրկնում
են նախորդ դարերում օգտագործվող ձևերը,
չկրելով էական փոփոխություններ, քանի որ
նկատվող տարբերությունները անհատական
են, շեղբերի քիչ կամ շատ կլորություն: Կեռ դա-
նակները քննարկվող դարաշրջանի համար հի-
շատակում է նաև Քսենոֆոնը անվանելով
դրանք լակեդեմոնական կեռ դանակներ (65,
IV, VII, 16):

Այս դանակների մի ենթատեսակ են կազ-
մում Աստղի բլուրի և Խրտանոցի դամբարան-
ներից գտնված երկու կեռ դանակները, որոնք
ունեն 24 և 16սմ երկարություն, դաստակի վրա
օղակներ՝ գոտուց կախելու համար: Երկուսն էլ
լավ պահպանված են, ունեն շատ գեղեցիկ ուր-
վագիծ և սահուն անցումներ (աղ. 35, 6): Այս
տիպի դանակներ կան նաև Որնակի և Չաղպա-
տի համալիրներում: Իսկ Գառնիի դամբարան-
ներից գտնված նույն չափերի փոքր, սակայն
ուղիղ շեղբով օղակավոր դանակը համարում
ենք այս տիպի հետագա շարունակությունը:

Երրորդ տարատեսակի դանակները նույն-
պես պատրաստված են միակտոր երկաթից,
դաստակները կազմում են շեղբի շարունակու-
թյունը, սակայն ունեն ձվաձև օղակի տեսք, ըստ
որում այնպիսի չափի, որ կարելի է հագցնել
ծեռքին (Ջրառատ, Բերդ, Աչաջուր, Յաղդան,
Դիլիջան, Թեղուտ, Կարճաղբյուր): Բացի Դիլի-
ջանի և Կարճաղբյուրի օրինակներից, որոնց
երկարությունը ընդամենը 8սմ է, մյուս դանակ-
ները բավական մեծ չափերի են (21-38սմ): Շեղ-
բերն ավարտվում են կլորավուն կամ սուր ծայ-
րով: Թեղուտի և Աչաջուրի դանակների դաս-
տակները ոլորուն են: Դանակների այս տեսակ-
ները հայտնաբերվում են մ.թ.ա. VI-IVդդ. հու-
շածաններում, քանի որ Արգիշտիխիմիլիի և
Թեյշեբախիմիի պեղումների ժամանակ հայտնա-
բերված մեկական դանակների դաստակները
օղակաձև են, սակայն դեռ վերջնական չեն ձ-
ևավորված և թերևս ներկայացնում են նախնա-
կան ձևը, իսկ Լալվարի նյութերի մեջ հայտնի ե-
րեք դանակները՝ մեկը Ախթալայից, երկուսը՝
Մուսիյերիից, որոնք Մորգանը վերագրում է ժա-
մանակագրորեն ուշ IV խմբի դամբարանների
նյութերին (255, էջ 133, նկ. 125), մենք հակված
ենք թվագրելու քննարկվող դարերով: Այսպի-
սով, այս դարերում ստեղծվում է երկաթե դա-
նակների մի նոր տեսակ, որն ունի զուտ տեղա-
կան ծագում և թվագրող տարր է հանդիսանում:

Հնագիտական գրականության մեջ կեռ դա-
նակների կիրառության վերաբերյալ կամ բազ-
մաթիվ կարծիքներ: Բ.Ա.Կուֆտինը կովկասյան
կեռ-մանգաղաձև դանակներին տալով կիրա-
ռական բազմապիսի նշանակություն, շեշտը
կարծես դնում է դրանց, որպես «խաղողագոր-
ծական մանգաղների» նշանակության վրա
(139, էջ 37-38): Նույն կիրառությունն է վերագր-
վում նաև մերձսևծովյան անտիկ հուշարձաննե-
րի կեռ դանակներին (77, էջ 214, նկ. 7; 78, էջ
112-114): Հնարավոր է, որ կեռ դանակներով ի-
րականացվում էր նաև բրդի խուզը, քանի որ
ըստ Հայաստանի և Իրանի ազգագրական նյու-
թերի, մինչև մկրատների գյուտը, որը կատար-
վել է միայն ուշ հելենիստական դարաշրջա-
նում, բուրդը պոկում կամ կտրում էին դանակով
(36, էջ 91): Եվ վերջապես, կեռ դանակներ կա-
րող էին օգտագործվել նաև կաշեգործության
մեջ: Այս ամենը ներկայացնում են կեռ դանակ-
ների բազմակողմանի գործառնությունը: Դա-
նակների **երրորդ տարբերակի** մեջ առանձնա-
նում են համեմատաբար փոքր չափերի (8-15սմ
երկ.) նմուշները, որոնց շեղբերն ուղիղ են և ա-
վարտվում են սուր ծայրով, իսկ դաստակները
շեղբի շարունակությունը հանդիսանալով, ինչ-
պես որոշակի երևում են Լալվարի օրինակնե-
րից (255, նկ. 126), լեզվակաձև ազուցվել են
փայտյա կամ ոսկրե դաստապանի մեջ (Բերդ,
Աթարբեկյան, Ջրառատ, Մորաշեն, Բերդատեղ,
Ախթալյան, Ախթալա): Դանակների այս տեսա-
կը, ինչպես իրավացիորեն նշել է Հ.Մարտիրոս-
յանը, ուրարտական և հին արևելյան հուշար-
ձաններից չեն հայտնաբերվել: Դրա փոխարեն
գտնվել են Աստղածորի մ.թ.ա. VIII-VIIդդ.,
Խրտանոցի ու Լալվարի մ.թ.ա. VII-VIդդ. դամ-
բարաններում և մ.թ.ա. VI-IVդդ. հուշարձաննե-
րում: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս խոսել
դրանց տեղական ծագման մասին, իսկ Գառ-
նիում, Արմավիրում, Կարճաղբյուրում այդ դա-
նակների առկայությունը վկայում են դրանց
անընդմեջ կիրառումը մինչև մ.թ.ա. առաջին
դարերը (13, էջ 270, աղ. II , 8; 42, աղ. III , 3):

Աղորիքներ. Քննարկվող բնակավայրերի,
ամրոցների պեղումներով ձեռք բերված գոր-
ծիքներից ամենատարածվածը հացահատիկը
մանրելուն, մաշակելու ծառայող աղորիքներն
են: Աղորիքները հայտնաբերվում են օջախնե-
րի, ցորենի հորերի մոտ, իսկ մաշված, օգտա-
գործումից հանված նմուշները՝ հորերի հա-
տակներում կամ պատերի շարվածքում: Հե-
տաքրքիր է Աստղի բլուրի մի օրինակը, որ
դարձել է դռան կրունկ: Աղորիքները հարմա-
րեցված, պատարստված են գետաքարերից,

ծակոտկեն բազալտից և ավազաքափից: Աստղի բլուրից, Նորաշենից, Թմբադիրից, Ջաղացատեղից, Կալ-Քարից, Պիլոր պատից, Չաղաքանակից, Կարմիր բերդից, Կարճաղբյուրից և այլուր հայտնաբերված աղորիքները ունեն արխաիկ, վերին մակույկաձև և ստորին ուղղանկյուն քարեր: Ստորին քարերը տարբեր չափերի են, բայց միշտ ավելի մեծ, քան վերինները, կենտրոնական մասերը օգտագործումից մաշված են, փոս ընկած, իսկ եզրերը պահպանվում են բարձր, դուրս ցցված վիճակում (աղ. 36, 1-4): Մակույկաձև աղորիքներից առանձին ուշադրության է արժանի Թմբադիրից հայտնաբերված մի օրինակ, որը Չայաստանի հուշարձաններում հանդիպում է առաջին անգամ: Նրա արտաքին մակերեսի վրա փորագրված են երկու «կեռխաչ» (աղ. 36, 1): Աղորիքը հավանաբար կիրառվել է ծիսական արարողությունների ժամանակ օգտագործվող հացերի կամ բլիթների հատիկը աղալու համար, ինչպես վկայում են Մեծամորի սրբարաններից հայտնաբերված աղորիքները և պաշտամունքին ու ծեսերին ծառայող մյուս բազմաթիվ առարկաները (24, էջ 125 և հաջորդ): Աղորիքների երկրորդ տեսակը վաղ հայկական հուշարձաններից քիչ են հայտնաբերված՝ միայն Ջաղացատեղիից և Կարմիր բերդից: Այս տեսակի վերին քարի վրա երկայնքով արված է ակոս՝ փայտյա լծակ ագուցելու համար (աղ. 36, 10, 11): Լծակի օգնությամբ աղորիքը շարժվել է աջից ձախ և հակառակ: Այս շարժման ռիթմը պարզորոշ նկատվում է Ջրաղացատեղիի աղորիքի ներքին երեսի մաշվածությունից: Լծակավոր աղորիքները ավելի արտադրողական էին, քան ավանդական աղորիքները և շատ կարճ ժամանակում լայն կիրառություն գտան: Այդ են ապացուցում Արմավիրից, Դվինից, Գառնիից և մ.թ.ա. III-IV դդ. թվագրվող մյուս հուշարձաններից հայտնաբերված բազմաթիվ ակոսավոր աղորիքները: Մինչև վերջերս ընդունված էր այն կարծիքը, որ մաշվակաձև աղորիքն իր ավանդական ձևով օգտագործվել է հազարամյակներ, իսկ ակոսը ծեռք է բերել միայն մ.թ.ա. VI դարից (26, էջ 254): Սակայն Արգիշտիխիմիլի մ.թ.ա. VIII դ. թվագրվող պահեստային սենյակներում գտնված ակոսավոր աղորիքները ստիպում են վերանայելու այս տեսակետը: Պետք է նշել, որ ուրարտական այս ակոսավոր աղորիքները, ինչպես նաև մ.թ.ա. VI-IV դդ. օրինակները, դեռևս չունեն նեղ կողմերի փոսիկները, որոնցով լծակը ամրացնում էին քարից և ներկայացնում են լծակավոր աղորիքների նախնական տեսակը: Այս աղորիքների բոլոր տեսակներից

հայտնաբերվել են հարևան երկրների, քննարկվող ժամանակաշրջանով թվագրվող հուշարձաններից: Օրինակ Կարա-Թեփեում դրանք հանդիպում են մ.թ.ա. VII-VI և V-IV դդ. թվագրվող շերտերից (121, էջ 212, նկ. 15):

Վաղ հայկական հուշարձաններից հայտնաբերված *տրորիչները* պատրաստված են տափակ կամ կլորավուն գետաքարերից, որոշ նմուշների կողերը թեթև ներճկված են հարմար բռնելու համար: Դրանց աշխատանքային մասերը օգտագործումից խիստ մաշված են: Դրանցով մանրում էին հացահատիկը մինչև աղորիքով ալյուր դարձնելը: Այս գործիքները նախորդ դարերում օգտագործվածներից չեն տարբերվում և ըստ երևույթին որևէ զարգացում չեն նապրել (աղ. 36, 7, 8):

Նույն պատկերն են ներկայացնում *սրոցները*: Չայտնաբերվել են մեծ և փոքր սրոցաքարեր, որոնք պատրաստվել են գետաքարերից (Պիլոր պատ), ճարպաքարից (Բերդատեղ, Աստղի բլուր) և ավազաքարից (Նորաշեն): Դամբարաններից հայտնաբերվել են նաև սրոցաքար-հմայիլներ (Ախլաթյան, Աթարբեկյան) պատրաստված սև փայլուն քարատեսակից: Սրոցները քառակող կամ գլանաձև են, երկու կողմից կրում են օգտագործման հետքեր (աղ. 36, 5, 6):

ՍԵՏԱՂԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՇԵՍՏՆԵՐԻ ՉԵՏ ԿԱՊԿԱԾ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ ԵՎ ԱՈՒՐԿԱՆԵՐ: Ա.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններից շատ չեն հայտնաբերվել, սակայն եղածները խիստ բնորոշ նմուշներ են: Անմիջապես մետաղի ծուլման հետ են կապվում կթխաները, կաղապարները և քարե գդալները: Կթխաներ հայտնաբերվել են Աստղի բլուրից տասը, Բերդատեղից՝ երկու հատ: Դրանք ոչ մեծ չափերի, լավ հունցված, նստվածքազատված կավից պատրաստված, թրծումից և երկարատև օգտագործումից սև կամ կարմիր գույնի անոթներ են, ունեն ուղիղ կամ վեր լայնացող կողերով մատնոց հիշեցնող ձև (բարձր. 1-5սմ): Դատելով չափերից, դրանցում կարելի էր մետաղ հալել, փոքրիկ զարդեր պատարաստելու համար (աղ. 37, 3): Այս կթխաները թե՛ ձևով, թե՛ չափերով կրկնում են նախորդ դարերում օգտագործված կթխաները, ինչպիսիք են մ.թ.ա. VII-VI դարերով թվագրվող Աջաջուրի, Կողբի նմուշները, որոնք ունեն 5-7սմ բարձրություն և 5-8սմ տրամագիծ, կլոր կամ ուղիղ իրան, կլոր կամ հարթ հատակ: Նորաշենից գտնված հալոցիկը բրոնզից է, կլորավուն երկու կողմերից ունի ելուստներ՝ բռնելու համար: Ներսում պահպանվել են հալած մետաղի հետքեր (աղ. 37, 4):

Ձուլման երկու կաղապարներ գտնվել են Թմբադիր բնակավայրից: Երկուսն էլ կավե, երկփեղկանի կաղապարի բեկորներ են: Առաջինով կաղապարել են մանյակաձև կախիկ և ծակոտկեն թերթիկներ: Կաղապարները պատրաստված են խոշորահատ, ավազախառը, լավ թրծված կավից: Դրանք ունեն 8սմ հաստություն, որն իհարկե, չդիմանալով երկար օգտագործմանը, ճաքճքել են (աղ. 37, 1, 2):

Մետաղի ձուլման պրոցեսին պետք է ծառայեր «Հաղթականից» գտնված քարե դգալի մախապատրաստուկը: Նման գդալներ հայտնի են մախորդ դարերի նյութերից և ծառայել են հալած մետաղը կաղապարների մեջ լցնելուն (109, 15, 97):

Հավանաբար, հանքաքարը կոտրելու մպատակին է ծառայել Սալ քարից գտնված քարե կացինը, կլորավուն սայրով և կոթին կապելու կենտրոնից անցնող մեղ ակոսով (109, 15, 94):

Ձարդագործի գործիքների շատ հետաքրքիր խումբ են ներկայացնում Նորաշենի պեղումներով հայտնաբերված առարկաները: Դրանցից ուշագրավը երկաթե փոքր չափերի կացինն ու դուրն են: Կացինն (երկ. 8-9սմ) ունի ուրվագծի արտակարգ չորություն և երկրաչափական ձև՝ երկսայր, հավասար թևեր (սայրերի լայն. 3սմ), որոնք դեպի կենտրոն մեղանում և հաստանում են՝ վերածվելով կոթառի: Սրանց կենտրոնում արված է կոթի անցքը (աղ. 37, 5): Այս կացինը մ.թ.ա. VI-IVդդ. Հայաստանում իր տեսակի մեջ եզակի է: Այն իր ձևով շատ մոտ է բրոնզե նույնատիպ կացիններին, որոնք օգտագործվել են զարդագործության մեջ (216, էջ 253, նկ. 6, 7): Խնդրո առարկա կացինն իր մերձակա զուգահեռներն է գտնում Սամվաթրոյի թիվ 27 և Կուլանուրիսի դամբարաններում հայտնաբերված կացինների մեջ, թեև դրանք թվագրվում են մի փոքր ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. VII-VIդդ.: Քննարկվող կացնի չափերը և դրան ուղեկցող մյուս գործիքները, պղնձյա ու բրոնզե զարդերը թույլ են տալիս այն համարելու զարդեր պատրաստող վարպետի գործիք: Եզակի է մաև երկրորդ՝ *կացնատիպ առարկան*: Այն նույնպես փոքր չափերի է (երկ. 9 սմ, սայրերի լայնքը 3սմ) երկսայր և տափակ: Նախորդի նման, սրա սայրերը ևս դեպի կենտրոն մեղանալով՝ միանում են իրար, սակայն կենտրոնական մասում չեն հաստանում և կոթառի անցք չկա: Այն ևս նույն վարպետի գործիքն է եղել և դատելով ձևից և կոթի անցքի բացակայությունից կարելի է ենթադրել (աղ. 37, 6), որ ծառայել է մետաղե թերթիկը հարթելու, վրան փորագրելու մպատակին: Այս կացինների և հալոցիկի

հետ հայտնաբերվել է 18սմ երկարություն ունեցող ձողիկ, որի մի կողմը հաստավուն է, իսկ մյուսը՝ բարակ և սրված, որը նույնպես կարող էր ծառայել զարդերի մետաղե թերթիկները հարթեցնելու մպատակին: Նույն համալիրում գտնվել են մաև երկաթե նրբունեղիներ (աղ. 37, 7), որոնցով հավանաբար բռնել են փոքրիկ զարդերը՝ դրվագելու, հարդարելու միջոցին (41, էջ 281-290):

Խեցեգործական արհեստի հետ կապվող գործիքներից ամենամասսայականը կոկիչներն են, որոնք հայտնաբերվում են բոլոր բնակավայրերից: Անոթների ձևավորումից հետո այդ կոկիչներով մակերեսները հարթեցվում էին, թաց լաթով փայլեցվում, մի փոքր չորացնելուց հետո՝ կրկին փայլեցվում քարե, փայտե կամ ոսկրե կոկիչներով և հետո միայն զարդանախշում: Կոկիչների այս տեսակներից, իհարկե, մեզ են հասել միայն քարե մմուշները, որոնք հնագույն ժամանակներից գետաքարերից և չեչաքարերից էին ընտրվում: Դրանք կրում են երկարատև օգտագործման հետքեր ստորին մասում, իսկ վերին մասերը կլորավուն են, հարմարեցված բռնելու համար: Կոկիչները գտնվել են Թմբադիրից, Հաղթանակից, Սև-սև քարերի թախտից, Աստղի բլուրից, Բերդաքարից, Նորաշենից (աղ. 38, 4, 6): Հանդիպում են մաև խեցու կտորից համարեցված կոկիչներ Քարի գլխից և Հաղթանակից: Հետաքրքիր գտածո է Նորաշենից հայտնաբերված քարե դրոշմը: Այն կանաչավուն ավազաքարից է, ուղղանկյունաձև (2,5սմ x 4սմ), որի երեսին փորագրված է ծառանման զարդանախշ, իսկ կողի վրա՝ կարճ գծիկներով շրջանակ (աղ. 38, 8): Դրանով, հնարավոր է, հարդարվել է խեցեղենը՝ հում կավի վրա դրոշմելով (41, էջ 290): Խեցեգործության հետ են կապվում մաև Թմբադիրից հայտնաբերված կավե գլանաձև ձողը և եռաճյուղ առարկան: Գլանն ունի 30սմ երկարություն, հաստ մասում՝ 5,5սմ լայնություն: Այն աստիճանաբար բարակում է և ավարտվում սուր ծայրով: Պատրաստված է խոշորահատիկ կավից (աղ. 38, 2): Նման է միջնադարյան խեցեգործության մեջ օգտագործվող ձողերին, որոնք հաստ ծայրով ամրացվում էին հնոց-թոնրի պատին, իսկ սուր ծայրից կախվում էին թրծվող անոթները: Այս առարկան հետաքրքիր է նրանով, որ մ.թ.ա. VI-IVդդ. հուշարձաններից այսպիսի հարմարանք հայտնաբերվում է առաջին անգամ: Մինչև այժմ, մախորդ դարաշրջանների հուշարձանների նյութերում ևս դրանք բացակայում են: Այնպես որ, թրծման պրոցեսում օգտագործվող այս հարմարանքը Հայաստանում,

ինչպես տեսնում ենք, առաջին անգամ ենք հանդիպում: Նույնաման և նույն չափերի գլանաձև ծողիկ հայտնաբերվել է նաև Արտաշատի պեղումներից (197, էջ 80, աղ. 114), իսկ միջնադարում դրանք դառնում են սովորական: Այս ծողի հետ գտնվել է նույնատեսակ կավից պատրաստված եռաճյուղ առարկա, որն ունի կլորավուն պատվանդան (տրամ. 10սմ), վեր ձգվող ավարտվող եռաճյուղ ելուստներով գլանաձև իրան (բարձր. 15սմ): Ելուստների պահպանված մասերի հաստությունը 4-5սմ է (աղ. 38, 1): Հավանաբար այն նույնպես օգտագործվել է խեցեղեն թոճելու ժամանակ: Երևի դրվել է թոճրի հատակին և նրա ելուստներից կախվել են անոթներ: Այս եզրակացության օգտին է խոսում նաև այն, որ առարկան խիստ թոճված է և հայտնաբերվել է եռաստիճան հատակով հորի կողքին: Առարկան նույնպես չունի իր նմանները, ոչ միայն մ.թ.ա. VI-IV դդ., այլև վաղ և ուշ ժամանակաշրջանների նյութերի մեջ:

ՍԱՆՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊԿԱԾ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ: Գործիքների այս խմբի մեջ մեծ թիվ են կազմում թել մանելու թեշիկների գլխիկները, պատրաստված քարից, ոսկորից և խեցուց (Աթարբեկյան, Թմբադիր, Սև-սև քարերի թախտ, Պիլոր-պատ, Կարճաղբյուր և այլն): Սրանք, որպես կանոն, ունեն միջանցիկ անցք՝ իլիկի փայտին կամ ճախարակին ագուցանելու համար: Ըստ ձևերի կարելի է առանձնացնել մի քանի տեսակ՝ ա) բարձր կոնաձև, հատած գագաթով, ուղիղ կտրած հիմքով, բ) ցածր կոնաձև, փռված կողերով և հարթ հատակով, գ) երկկոնաձև, հատած գագաթներով, դ) կոտրված անոթների բեկորներից պատրաստված, տափակ, բլիթաձև, կենտրոնական անցքով (Թմբադիր, Պիլոր-պատ): Դրանց տրամագծերը տատանվում են 1,5-1,8-2,5 սմ միջև (աղ. 39, 1-4): Այս տատանումները-բացատրվում են մանվող հումքի տեսակով, թելի բարակությամբ և դիմացկունությամբ (221, էջ 19): Այսպես. բամբակե թելը մանելու համար Մոհենջո-Դարոյում օգտագործվում էին փոքր և թեթև թեշիկի գլխիկներ, որոնք շատ փոքր կլինեն, օրինակ, վուշի թել մանելու համար, քանի որ այս դեպքում պահանջվում էին մեծ տրամագծով և ծանր թեշիկներ (244, էջ 44, 152-155): Գուցե որպես թեշիկի գլխիկ են օգտագործվել նաև կավե, անվակաձև առարկաները, որոնք կենտրոնական մասում երկու կողմից ունեն ուժեղ դուրս ցցված մասեր (տրամ. 4սմ, անցքի տրամ. 0,5սմ): Այսպիսիք գտնվել են Սև-սև քարերի թախտից, Թմբադիրից և այլն: Տարածված են նաև հարևան երկրների հուշարձաններում:

Թեշիկների քննարկված բոլոր տեսակներն իրենց զուգահեռներն են գտնում վերը նշված համաժամանակակից, ուշ և վաղ քննարկված հուշարձաններում:

Թեշիկի փայտյա իրաններ՝ ծողիկներ, բնականաբար, չեն պահպանվել և դժվար է որևէ բան ասել գլխիկների և ծողիկների միացման, ամրացման ձևի մասին: Սակայն դրանց տեսքը կարելի է վերականգնել ազգագրական ժամանակակից նյութերի հիման վրա: Հայկական ազգագրական իրականությանը հայտնի են գլխիկի և իրանի միացման մեկ, իսկ թեշիկի օգտագործման՝ երկու ձև: Թեշիկի գլխիկը ագուցվում է ծողիկի վերին հաստ մասում: Հումքը մանելիս թեշիկը օգտագործվել է ուղիղ դիրքով, իսկ թելը ոլորելիս՝ շրջված, գլխիկը դեպի ցած: Կիրառման այս մեթոդները մշակվել են հնագույն ժամանակներից:

Թմբադիրի, Բերդատեղի, Հաղթանակի, Կարճաղբյուրի բնակավայրերի պեղումներից գտնվել են նաև կավից պատրաստված ջուլիակի *դազգահի կախիկներ*: Թմբադիրի և Հաղթանակի օրինակները սկավառակաձև են, միջանցիկ անցքով (տրամ. 35սմ, անցքի տրամ. 1,2սմ, աղ. 39, 8) և կրկնում են առաջին հազարամյակում օգտագործվող հյուսող դազգահների կախիկների ձևերը (22, էջ 236-290): Բերդատեղի ծանրոցը ևս կավից է, բայց գուրգաձև:

Մանածագործության հետ կապված հաջորդ խումբը Թմբադիրից և Թեղուտից գտնված թել մաքրելու կամ *կոկելու գործիքներն են*: Թմբադիրից քարից է, երկարավուն, կենտրոնում թեթև ներձկված, հարմարեցված ափի մեջ բռնելու համար: Եվ գործիքի ու մատների արանքով թելը քաշելու միջոցով այն մաքրվել է (երկ. 8սմ, աղ. 39, 5): Թեղուտի օրինակն ավելի կատարյալ է: Պատրաստված է եղջերուի եղջյուրից, ունի կիսաաղեղնաձև ուրավզիծ (երկ. 7-9սմ): Իրանի վրա արված են երեք զուգահեռ անցքեր 0,5-0,7սմ տրամագծով (աղ. 39, 6): Անցքերը հավանաբար, ծառայել են դրանց միջով անցնող թելերը մաքրելու և միաժամանակ պահում էին գործվածքի մեջ երեք տարբեր թելերը խառնվելուց (109, էջ 210): Հաջորդ թել մաքրող գործիքը, որը գտնվել է Կողբից, նույնպես ոսկորից է, նման Թեղուտի օրինակին, սակայն առանց անցքերի: Պատրաստված է եղջյուրի միջին մասից, հարմարեցված է բռնելու համար և ունի 7սմ երկարություն: Կողբի այս գործիքի հետ գտնվել են նաև հարթեցնելու ծառայող, հյուսելու ժամանակ գործվածքը լավ նստեցնելու չորս կտուտիչներ (երկ. 8-12սմ): Այս գործիքների օգտագործումը վկայված է

դեռևս բրոնզե դարաշրջանից (216, էջ 241, 24, նկ. 37): Կտուտիչները պատրաստվում էին եղջյուրից կամ խողովակաձև ոսկորներից, հաստ մասը հարմարեցված որպես բռնակ, իսկ սուր ծայրը որպես հարվածող (աղ. 39, 7): Հնագույն ժամանակներից մանածագործական այս մասնագիտացված գործիքների առկայությունը թույլ է տալիս խոսելու Հայաստանում մանածագործական արվեստի ավանդական զարգացման մասին, որ բարձր աստիճանի էր հասել մ.թ.ա.VI-IV դարերում:

Վաղ հայկական ժամանակաշրջանում զարգացող *ձկնորսության* մասին տվյալներ ենք գտնում Կարճաղբյուրի բնակավայրի և դամբարանների նյութերի մեջ: Սևանա լիճը և նրա մեջ թափվող քաղցրահամ գետերը, որ հարուստ էին ձկան բազմաթիվ տեսակներով, նպաստավոր պայմաններ պետք է ստեղծեին ձկնորսության համար: Ձկան սիրված տեսակներն էին իշխանը, բախտակը, բեղուն, կողակը, որոնք օգտագործվում էին ոչ միայն թարմ վիճակում, այլև աղ էին դրվում, հատկապես կողակը: Հուշարձանի պեղումների ժամանակ, բնակարաններից հայտնաբերված ոսկրաբանական մնացորդների մեջ, ձկան ոսկորները նշանակալի տեղ են գրավում, վկայելով ձկնորսության կարևոր դերը տնտեսության մեջ: Հավանական է՝ քննարկվող ժամանակաշրջանում ձկան որսը կատարվել է ցանցերի միջոցով: Ճիշտ է, դրանք չեն պահպանվել, սակայն մեծ թվով հայտնաբերված ծանրոցները, որոնք կախվել են ցանցերից, վկայում են այդ մասին: Ծանրոց-կախիկները պատրաստվել են կավից կամ քարից: Հուշարձանից քարե կախիկներ առայժմ քիչ են գտնվել: Դրանք չեչաքարից են, կլորավուն անվակաձև, ցանցից կախելու կենտրոնական անցքով (տրամ. 0,9, անցքի տրամ. 0,2սմ): Առատ են խեցե ծանրոցները: Դրանք ձվաձև են, բլիթանման, լայն կողերից թեթև ներձկված փոսիկներով, ցանցին կապելու համար: Նկատվում է, որ պատրաստվել են հատուկ մոուլներ, որոնց փոսիկավոր կողերը լավ ձևավորված են, ունեն հարթ անցումներ (չափերը 7-7,4 սմ): Իսկ հիմնական մասը պատրաստված է կոտրված, օգտագործումից դուրս եկած խեցեղենի կտորներից (աղ. 38, 7, 8): Սա երևում է հատկապես ներձկված կողով թասերի ըմպանակների բեկորներից պատրաստված մոուլներից (42, էջ 276): Խեցեղենի բեկորներից էին պատրաստված նաև մերձսևծովյան անտիկ հուշարձաններից գտնված ծանրոցների մի մասը (174, էջ 154; 132, էջ 83):

Առայժմ լճափնյա բնակավայրերը, և հենց Կարճաղբյուրը, քիչ են ուսումնասիրված, ուստի բացառված չէ, որ ձուկը կարող էին որսալ նաև կարթերով (193, VII, 3, 18):

Ցանցերը ջրում հաստատուն պահելու համար օգտագործվել են խարիսխներ: Դրանք պարաններով կապելու խորը փոսորակներ ունեցող քարեր են, որոնցից Կարճաղբյուրում առայժմ գտնվել է երկու օրինակ (աղ. 38, 5):

Կարճաղբյուրի և Սևանի ավազանի մյուս դամբարաններից գտնվել են լայն անցքով մեծ չափերի (երկ. 12-15սմ) մետաղյա ասեղներ, որոնք շատ նման են ձկնորսական ցանցեր հյուսելու համար այժմ էլ օգտագործվողներին (աղ. 39, 9): Նույնպիսի ասեղներ օգտագործել են նաև հյուսիս-մերձսևծովյան քաղաքների անտիկ դարաշրջանի ձկնորսները (79, էջ 43): Ձկան օգտագործումը անտիկ աշխատում, ինչպես գիտենք, կենցաղ էր մտցրել սեղանի սպասքի մոր տեսակ՝ ոչ մեծ չափերի, խիստ փռված կողերով պնակ-ափսեներ, որոնք բեկորային և ամբողջական վիճակում հայտնաբերվում են Արմավիրի, Շիրակավանի, Ավանի անտիկ բնակավայրի և առավելապես Արտաշատի պեղումների ժամանակ (35, տախ. 9): Կարճաղբյուրից զուտ ձկան ափսեներ՝ «իխտիա»-ներ չեն հայտնաբերվել, սակայն դրանց կարող էին փոխարինել խիստ փռված այն պնակները, որոնց բեկորները վկայված են բնակավայրերից:

ձկնորսության, ինչպես նաև ջրային տեղաշարժման ժամանակ օգտագործվող նավակների մասին ևս ունենք որոշ տեղեկություններ: Դրանցից հնագույնները Լճաշենի երկրորդ կուրգանից հայտնաբերված նավակների մանրակերտներն են, Բասարգեչարի դամբարանից գտնված, նավակի ձևով պատրաստված կափարիչը, Սևանի հատակից ձկնորսների կողմից բարձրացված մեծ նավակը (99, էջ 23) և վերջապես Հերոդոտի նկարագրությունները (44, I, 194): Այս նյութերը մեզ ներկայացնում են նավակների երեք տեսակ: Առաջին երկուսը պատկերում են սուր նստուկով վեր ցցված քթամաս ունեցող տեսակը: Դրանք պատրաստվել են մեկ ամբողջական հաստաբուն ծառը փորելու, տաշելու եղանակով և թվագրվում են մ.թ.ա. XIII-XII դդ.: Բասարգեչարի մ.թ.ա. VII-VI դդ. թվագրվող-նավակ կափարիչը կարծես ձևաբանական մեծ փոփոխություններ չի կրել, չնայած նրա մակերեսի երկայնական գծերը եթե մեկնաբանենք որպես տախտակների միացումով կառուցված նավակ, կարելի է ենթադրել, որ տեղի է ունեցել միակտոր գերանից պատ-

րաստված պարզունակ նավակներից անցում դեպի ավելի բարդ տեխնոլոգիայով պատրաստվող տեսակները, որը բացառված չէ, թեկուզ այն պատճառով, որ երկու տեսակների միջև ընկած է 500 տարի: Տիպաբանորեն այն շատ նման է ժամանակակից նավակ-մակույկներին: Նավակների այս տեսակի օգտագործումը քննարկվող դարերում կարող էր շարունակվել:

Նավակների երրորդ տեսակը նկարագրված է Հերոդոտի մոտ, ըստ որի, դրանց կողերը հյուսվել են ուռենու ճյուղերից (հավանաբար կողովների, զամբյուղների հյուսման ձևով) տալով վահանաձև կլորություն, ապա պատվել են կաշվով. այնուհետև նավը լցվել է ծղոտով և բեռնվել: Նավը վարել են երկու մարդ երկու դեպի օգնությամբ, ըստ որում, մեկը դեկը քաշել է իրեն, իսկ մյուսը՝ վանել իրենից: Այս կառուցվածքի նավերը եղել են շատ մեծ և ավելի փոքր (44, I, 194) և հիշատակվում է Ամաբազիսում ևս:

Այս նավերը, հավանաբար, շատ հարմար էին գետային նավարկության համար, իրենց կառուցվածքի թեթևության, հարմարավետության և տարողունակության հետևանքով (մեծերը ունեին մինչև 5 հազար տաղանդ տարողություն):

Աշխատանքային գործիքների և արտադրության միջոցների քննությունից պարզվում է, որ կատարվել է նյութի, հումքի որոշակի ընտրություն: Գործիքների հիմնական արտադրող մասը պատրաստվել է երկաթից՝ դանակներ, մանգաղներ, կացիներ, հալոցներ և այլն: Մի մասն էլ ավանդաբար շարունակել են պատրաստել քարից՝ աղորիքներ, բրիչների մի մասը, պահանգավոր մանգաղների ներդիրներ, սրոցներ, կոկիչներ, ձկնորսական ցանցի խարիսխներ, թել մաքրելու գործիքներ և այլն: Կավից էին թրծում կթխաները, կաղապարները, կախիկ-ծանրոցները, թեշիկի գլխիկների մի մասը: Թեշիկի գլխիկների մյուս մասը, կտուտիչները, թելը մաքրելու և հյուսելու ժամանակ օգտագործվող այլ գործիքները պատրաստվել են ոսկորից: Ոսկորն օգտագործվել էր նաև դանակների, գուցե թե նաև մանգաղների դաստապանների պատրաստման համար:

Տնտեսության մեջ օժանդակ (դանակների և մանգաղների դաստապաններ, թեշիկների ձողիկներ) և հիմնական նշանակությամբ լայնորեն օգտագործվում էր փայտը, որն իհարկե չի պահպանվել կամ պահպանվել է չնչին քանա-

կությամբ: Չհաշված այն կարևոր և մեծ դերը, որ այն խաղում էր շինարարության, կահկարասիների պատրաստման տեխնիկայում, փայտից պատրաստվում էին արորների, բրիչների, կամերի, թեև վաղ հայկական ժամանակաշրջանի հուշարձաններում չեն գտնվել, բայց լայնորեն հայտնի են մախորդ շրջանի, հատկապես Լավարի հուշարձաններից (255, էջ 139, նկ. 141, 143) կարևոր մասերը, նավակները և այլն:

Նկատվում է քննարկվող արտադրամիջոցների պատրաստման ժամանակ տարբեր տեխնիկական հմարների, հմտությունների կիրառում՝ պայմանավորված գործիքների համար օգտագործվող վերը նշված նյութերի բազմազանությամբ:

Երկաթե գործիքները ամբողջությամբ պատրաստվել են կռման, կոփման տեխնիկայով, որով կարող էր զբաղվել միայն մասնագետ-դարբինը: Եվ վերջին տարիներին Հայաստանի մ.թ.ա. VI- մ.թ. I դդ. երկաթե արտադրանքի մետաղագրական ուսումնասիրությունները եկան հաստատելու, որ այդ դարաշրջանում երկաթի մշակությունը գտնվում էր զարգացման բարձր մակարդակի վրա: Երկաթյա առարկաները մշակվում էին հմտորեն, առանց տեխնոլոգիական աչքի զարնող թերությունների: Առկա էր նեղ մասնագիտացում՝ դարբնության անջատում: Մասնագետ դարբինը կատարելապես տիրապետել է ազատ կռման համարյա բոլոր պրոցեսներին և ստեղծել բարձրորակ արտադրական միջոցներ: Մյուս կողմից, դարբին վարպետները կարողացել են ստանալ այդպիսի միջոցների պատրաստման համար մեխանիկական բարձր հատկություններով, անհրաժեշտ ածխածնային պարունակությամբ բարձրորակ հումք՝ պողպատ: Հմտություններ էին կուտակվել գործիքների տարբեր մասերի պատրաստման համար տարբեր որակի նախապատրաստուկներ օգտագործելու ուղղությամբ՝ ընտրելով աշխատող սայրի համար ածխածնով ամենաբարձր հագեցում ունեցող մասը (12, էջ 162):

Մի փոքր այլ էր մյուս նյութերից գործիքներ պատրաստող վարպետների հարցը: Մետաղածուլության հետ կապված հարմարանքները՝ կթխաները, կաղապարները, գդալները կարող էր պատրաստել թե՛ խեցեգործ վարպետը, թե՛ յուրաքանչյուր արհեստի մեջ այդ միջոցները օգտագործող վարպետները՝ վերը թվարկված առարկաները՝ մետաղագործ վարպետը, ձկնորսական և ջուլիակագործական կախիկները՝ ձկնորսը կամ ջուլիակը: Նույն վիճակը

պետք է տիրեր նաև ոսկրե, փայտե գործիքների պատրաստման և մանածագործության տեխնոլոգիայում: Անցած լինելով զարգացման մեծ ճանապարհ և ունենալով զարգացման բավարար մակարդակ, դրանք կարող էին զարգանալ տնայնագործության պայմաններում ևս: Եվ Հայաստանը բացառություն չէր, քանի որ անտիկ

աշխարհի ամենազարգացած երկիր Հունաստանում նույնիսկ, այս արհեստները տնայնագործ էին և դրանցով զբաղվում էին տնտեսական հիմնական զբաղմունքներից ազատ ժամանակ, ինչպես նշում է Դեմոսթենեսը (241, XLVII, 72);

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՁԵՆՔ ԵՎ ՋՐԱՂ

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձանների պեղումներով ձեռք բերված զենքերը թե՛ տեսակով, թե՛ քանակով ներկայացված են ավելի լավ և ամբողջական, քան զրահները: Հատկապես առատ են նիզակները, նետասլաքները, դաշույնները և այլն: Ձենքերի մի մասը բնորոշ են մախորդ դարերի ուրարտական և տեղական մշակույթներին, իսկ մյուս մասը երևան է գալիս կամ լայն տարածում է գտնում քննարկվող ժամանակաշրջանում: Պայմանավորված նյութով, պատրաստման տեխնիկայով, ինչպես և հին ու նոր տեսակների զուգահեռ կիրառությամբ առավելապես աչքի են ընկնում նետասլաքները: Պեղումներով հայտնաբերվել են բրոնզե, երկաթե, ոսկրե նետասլաքներ:

ԲՐՈՆԶԵ ՆԵՏԱՍԼԱՔՆԵՐԻ առաջին խմբի մեջ առանձնանում են տափակ (կեստրոնում թեթև ուռուցիկ) սրածայր, կախված թևեր ունեցող սայրով և քառակող կամ տափակ պոչուկով նետասլաքները (Նորաշեն, Բերդաքար, Մևսև քարերի բլուր) (աղ. 40, 1, 2): Մյուսն պատրաստված են բրոնզե թերթը կտրելու, կռելու և թևերի եզրերը հեսանելու տեխնիկայով (Երկ. 5,6 - 13,5սմ 101, էջ 46): Հայաստանում և Անդրկովկասում այս նետասլաքները երևան են գալիս մ.թ.ա. IX-VIII դարերից, օգտագործվելով տեղական ցեղերի և ուրարտացիների կողմից: Կովկասում ևս այս նետասլաքները հայտնի են արխայիկ համալիրներից: Ե.Ի.Կրուպնովը դրանց երևան գալը վերագրում է «կովկասյան տեղական մշակույթների զարգացման առաջին փուլին և Անդրկովկասի վաղ ուրարտական ժամանակաշրջանի մշակույթներին» (134, էջ 90): Իսկ Բ.Ա.Կուֆտինը և Բ.Բ.Պիոտրովսկին կովկասյան երկթև այս նետասլաքների ծագումը իրավացիորեն կապում են քարե նետասլաքների հետ (136, էջ 67): Դրանք գոյատևում են ուրարտական ժամանակաշրջանի ամբողջ ընթացքում և վերապրուկային ձևով պահպանվում են նաև մ.թ.ա. VI-IV դարերում: Կրուպնովը ևս մ.թ.ա. VI-V դդ. թվագրվող Նեստերովյան թիվ 20 դամբարանի նյութերի մեջ հանդիպելով այս նե-

տասլաքներին, դրանց գոյատևման սահմանը հասցրել է մինչև այդ դարերը:

Բրոնզից են պատրաստված *սկյութական կրչվող նետասլաքները*, որոնք պատրաստվում էին ծուլելու եղանակով: Մ.թ.ա. VI-V դդ. հուշարձաններում հայտնաբերված այս նետասլաքները կազմում են մի քանի ենթախումբ: Ամենահինը երկթև նետասլաքներն են, որոնց խողովակածև կոթառները ձգվում էին մինչև սլաքի գագաթը և կտրվածքում սլաքին տալիս շեղանկյան ձև: հանդիպում են երկու տարբերակով: *Առաջին տարբերակի* նետասլաքները բավական խոշոր են (Երկ. 4,5-5սմ), թևերի և կոթի միացման տեղում ունեն ելուստ-փշիկ (Աստղի բլուր, Կարճաղբյուր, երեք օրինակ Նորաշենից) (աղ. 40, 3, 4): Նորաշենի այս նետասլաքներից մեկը մյուսներից տարբերվում է իր ավելի փոքր չափերով և թևերի տեղադրությամբ: Թևերը տեղադրված են կոթի վերին մասում, իսկ փշիկը ամրացված է կոթի ստորին ծայրին, թևերից բավականաչափ հեռու: *Մյուս տարբերակը* կազմում են Նորաշենից (Երկու մուշ), Արին բերդից, Արմավիրից գտնվածները, որոնք կրկնում են առաջինների գլխիկների ձևը, իսկ կոթերը երկարավուն են (սլաքի ընդ. Երկ. 5,5սմ, կոթինը՝ 2սմ) և առանց փշիկի (աղ. 40, 5, 6): Երկթև նետասլաքների այս երկու տեսակներից հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրից, Արգիշտիխի-լիից, Մուսիյերից (181, էջ 248: 178, էջ 86, նկ. 55: 156, էջ 173, նկ. 108): Լայնորեն հայտնի են նաև Առաջավոր Ասիայի, Միջագետքի, Իրանի, Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի, Հարավարևմտա-տանյան տափաստանների հուշարձաններից և թվագրվում են մ.թ.ա. VII-VI դարերով (249, աղ. 42, 1, 2, 3, 4; 269, էջ 138, նկ. 196; 271, աղ. 76/20: 123, նկ. 18 r, e): Նորաշենի միաշերտ հուշարձանում դրանց առկայությունը մ.թ.ա. VI-IV դդ. նյութերի, հատկապես ըմպանակների, սափորների և այլնի հետ, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Հայաստանում (արխայիկ) նետասլաքներն օգտագործվել են նաև հետագա՝ V, գուցե և IV դարերում: Այս եզրակացության օգտին է նաև Կարճաղբյուրի անտիկ բնակա-

վայրի պեղումներով հայտնաբերված նետասլաքը (42, էջ 276):

Մի քանի տարբերակներով են հանդես գալիս սկյութական եռաթև նետասլաքները, որոնք գտնվել են վերը նկարագրված երկթև նետասլաքների հետ: Դրանցից հնագույնները ևս փշիկավոր են և գտնվել են միայն երկու օրինակ Նորաշենից: Առաջինը փոքր չափերի (երկ. 2,8 սմ) համեմատաբար երկար կոթով և եռաթև գլխով նետասլաք է: Թևերը զագաթից սկսվելով՝ իջնում են ցած, անկյուն կազմելով և բարակելով ծուլվում են կոթին: Այդ միացման կետից կախված է փշիկը: Նետասլաքն ունի ծուլման պրոցեսից առաջացած, արտահայտված կարեր, կոթի վրա անցք (աղ. 10, 8): Նետասլաքների կոթերի վրա այդ անցքերը տեղադրված են կոթերի վերին մասում, այսինքն մշտապես որոշակի տեղում, ունեն կամոնավոր կլոր կամ ձվաձև բացվածք, որի եզրերը հղկված են: Եռաթև այս նետասլաքներից երկրորդ օրինակի՝ բավական լայն թևերով սայրը նստած է խողավակաձև կոթառի զագաթին, որի եզրից կախված է բավական երկար և սուր փշիկը: Թևերը զագաթից սկսվելով, կեսից բութ անկյուն կազմելով իջնում են դեպի կոթը (նետասլաքի երկ. 3,8սմ է: Աղ. 40, 7)): Նետասլաքի թևերը ծուլելուց հետո լրացուցիչ սրված են: Այս նետասլաքները, երկթևանիների հետ միասին հայտնաբերվում են աշխարհագրական լայն տարածքի վրա: Դրանց միասին հանդես գալը բացատրվում է միևնույն կաղապարով միաժամանակ ծուլելու հանգամանքով: Հայաստանում հայտնի են Կարմիր բլուրից, Թոփրախ կալեից, Հայկաբերդից, Մուսիերիից, Օշականից (178, էջ 86, նկ. 55; 181, էջ 237, նկ. 7, 9; 255, էջ 58: 111, էջ 275, աղ. III), հարևան երկրներից՝ Մինգչաուր, Տարսուս, Կարքեմիշ, Ալիշար, Բաբելոն, Հերաթ և հարավումսաստանյան սկյութասարմաթական հնավայրերից (124, աղ. IV 1.9: 285, էջ 125-126: 159, էջ 10, աղ. I): Այս նետասլաքների հայրենիքի հարցը դեռևս պարզված չէ: Կան տարբեր կարծիքներ: Ա.Ի.Մելյուկովան, որը մանրամասն քննարկել, դասակարգել է սկյութական նետասլաքները, դրանց նախատիպերը համարում է «Նուա» մշակույթի համալիրներում հայտնաբերված եռաթև ոսկրե նետասլաքները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. XI-VIII դարերով (159, էջ 11): Ռ.Գիրշմանը դրանք կապում է Աիլակ "B" դամբարանադաշտի նյութերի հետ (246, էջ 17-18), իսկ Վ.Ս.Մասոնը Աիլակ "B"-ի ամենաուշ դամբարանների հետ (157, էջ 48): Սակայն Ռ.Ս.Բյոմերը վերանայելով դամբարանադաշտի նյութերը և թվագրման հարցը,

ապացուցում է, որ այդ նետասլաքները դամբարաններից չեն, այլ պատահական են (233, էջ 821-822): Ատացվում է, որ այս նետասլաքների ամենավաղ մոուլներն ամենուրեք հանդես են գալիս մ.թ.ա. VII դարի վերջին և VI դարի սկզբներին, համարյա միաժամանակ և հարատևում են մինչև մ.թ.ա. IV-ը, ինչպես վկայում են Շոշից, Ալիշարից գտնվածները: Նորաշենի նետասլաքները վկայում են մույն իրավիճակը մասնաշաղկապի համար:

Եռաթև նետասլաքների երկրորդ ենթախումբը, զուրկ է փշիկից և աչքի է ընկնում աղեղնաձև թևերով և դրանց արանքից դուրս ցցված բավական երկարավուն, խողովակաձև կոթով (աղ. 40, 10, 11): Հայտնաբերվել են թե՛ փշիկավոր արխաիկ նետասլաքների հետ, թե՛ առանձին՝ Արին բերդից, Ջուլեհանից, Սակարաշենից, Հայկաբերդից, Մայմնջուղից: Թոփրախ կալե Ռուսախիմիլիից, Կարմիր բլուրից, Մուսիերիից, Աստղածորից գտնված մույնատիպ նետասլաքները ցույց են տալիս, որ այս ենթախումբը ևս սկիզբ է առնում մ.թ.ա. VII-VI դարերից (181, էջ 240, նկ. 80: 154, աղ. XXX, 20: 255, էջ 69, նկ. 26): Իսկ իր խեցեղենով մ.թ.ա. V-IVդդ. թվագրվող Ջուլեհանի համալիրում այս նետասլաքի առկայությունը վկայում է, որ դրանք օգտագործվել են մինչև մ.թ.ա. IV դար: Այս եզրակացության օգտին է խոսում մասնաշաղկապի մոր թվագրումը, որ առաջ է քաշել Ատրոնախը (276, էջ 242): Այստեղ այս նետասլաքներից հայտնաբերվել են մեծ թվով և թվագրվում են մ.թ.ա. V-IV դարերով:

Եռաթև նետասլաքների *երրորդ տեսակը* կազմում են Արին բերդի Աուսի տաճարի և նրա շրջապատից, Ղաչաղանից, Ջրառատից գտնվածները, որոնք ունեն սահուն, աղեղնաձև կամ շեղ կտրված թևեր, շատ կարճ կամ ներքին կոթառ (աղ. 40, 12, 14): Դրանք հանդես են գալիս մ.թ.ա. VI-V դարերում: Քննարկվող նետասլաքների թվագրման հարցին անդրադարձել են շատ ուսումնասիրողներ (181, էջ 247: 106, էջ 106: 16, էջ 106), ուստի մենք չենք ծանրանում այդ հարցի վրա, նշենք միայն, որ Շոշի աչքեմենյան բնակավայրի, Արևելյան Եվրոպայի, Միջին Ասիայի հուշարձաններից հայտնաբերված մույնատիպ նետասլաքները ևս թվագրվում են այդ դարերով (247, աղ. XLIV G.S. 2045, 2646: 191, էջ 46, 145, էջ 96-97, աղ. 30₈):

Չորրորդ տեսակի նետասլաքներն ունեն բրգաձև գլխիկներ, որոնցից թևերն իջնում են ցած և սուր ծայրերով կախվում, երբեմն կոթառից էլ ցած: Նորաշենի օրինակը (երկ. 2,5 սմ) աչքի է ընկնում նեղ՝ մինչև կոթի կեսը հասնող

թևերով և սրանց արանքից դուրս ելնող կոթառով (աղ. 40, 15), Թմբադիրին՝ ավելի փոքր չափերով, սակայն լայն թևերով (աղ. 40, 13): Արին բերդի և Ակների նետասլաքները կրկնում են վերինների ձևերը (աղ. 40, 17), իսկ Ակների մյուս նետասլաքի թևերն այնքան երկար են կախված, որ բավական աչքի ընկնող կոթառը մնում է դրանցից կարճ (նետասլաքի երկ. 4,5, պոչի երկ. 0,3 սմ (աղ. 40, 16)): Նետասլաքների այս տեսակը թե՛ իրենց համալիրներով, թե՛ զուգահեռ նյութերով թվագրվում է մ.թ.ա. V-IV դարերով: Մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են սկյութաթարմաթական հուշարձաններից, Հյուսիսային Կովկասից, Մինգչաուրից, Վանիից, Ռուսթավից, Պերսեպոլիսից և բոլորն էլ թվագրվում են այդ դարերով:

ԵՐԿԱՅԵ ՆԵՏԱՍԼԱՔՆԵՐ: Երկաթե նետասլաքների *առաջին տեսակը* (Նորաշեն, Արմավիր) փոքր տարբերություններով կրկնում է նմանատիպ բրոնզե նետասլաքների առաջին տեսակի ձևերը և սերում դրանցից (աղ. 41, 1): Պետք է նշել, որ հենց այդ տարբերությունների հիման վրա է, որ Արմավիրի նետասլաքը, որը բլրի մակերեսից է հայտնաբերված և չունի շերտագրական տվյալներ, վերագրում ենք վաղ հայկական մշակույթին, քանի որ ուրարտականները բոլորը պատրաստված են բրոնզից, ունեն ձևերի կլոր անցումներ և կարճ ծայրերով թևեր: Թեև Կուֆտինը երկաթե երկթև այս նետասլաքների հանդես գալը վերագրում է մ.թ.ա. VII դարին, նկատի ունենալով Նուլի գյուղի դամբարանում, բրոնզե և ոսկրե նետասլաքների միջավայրում գտնված երկաթի նետասլաքը (136, էջ 48-49, աղ. XXV), սակայն դրանք առատորեն հայտնաբերվում են և բնորոշ են ավելի ուշ համալիրներին (Կովկաս, Անատոլիա, Միջագետք, Միջին Ասիա (134, էջ 230, նկ. 48^{7,8}: 274, էջ 177, աղ. XXX 1, 6; 145, էջ 103, նկ. 36)): Հայաստանում և Կովկասում այս տիպը տեղական արտադրության արգասիք է, ունի կայուն ձև, որը բրոնզից անցնում է երկաթին և գրականության մեջ իրավացիորեն հայտնված է այն կարծիքը, որ հարևան երկրներում տարածվել են Կովկասից (145, էջ 104):

Երկաթե նետասլաքների *երկրորդ տեսակի* ձևը ևս վաղ հայկական մետաղագործությունը ժառանգել է նախորդ դարերից: Դրանք *տերևաձև ուրվագծով նետասլաքներ են*, որոնք ունեն ներքին տարբերություններ: Շատ են հանդիպում կտրվածքում ձվաձև, լայն տերևաձև գլխիկով և տարբեր երկարության կլոր պոչով (երկ.՝ 4-9սմ, գլխիկը՝ 3-6սմ) տարբերակները (Արին բերդ, Աստղի բլուր, Աթար-

բեկյան (աղ. 41, 2)): Աթարբեկյանի և Աստղի բլուրի մի քանի մուշներ գլխիկի և պոչուկի միացման տեղում ունեն ուռուցիկ հաստացում՝ խնձորակ: Հանդիպում են տերևաձև, երբեմն կտրվածքում շեղանկյուն գծագիր ունեցող գլխիկով օրինակներ (Արին բերդ, Նորաշեն), որոնք նեղավուն են, ձգված: Սրանք ևս գլխիկի և պոչուկի միջև ունեն հաստացում (երկ. 5-6սմ, պոչի երկ. 0,6-1,0սմ): Առանձին տարատեսակ է Նորաշենի մի նետասլաքը, որն ունի փոքր, սալորի տերև հիշեցնող, կտրուկ սրվող գլխիկ և բարակ կլոր պոչ (երկ. 6սմ, աղ. 41, 3):

Երկաթե նետասլաքները պատրաստված են կռման, կոփման միջոցով և ակնհայտ է պատրաստող վարպետի անհատական վերաբերմունքը, մոտեցումը: Տերևաձև երկաթե նետասլաքները ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, այնպես էլ Առաջավոր Ասիայում, Իրանում հանդես են գալիս մ.թ.ա. VIII-VI դարերում: Հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրից, Արգիշտիխիլից, Բուսաբանական այգում բացված դամբարանից, Կայալի-դերեից (178, էջ 41, նկ. 22: 155, նկ. 6; 6, աղ. 275: 235, նկ. 22^{8,9,10}), որոնք հիմնականում թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դարերով: Ասկայն, ինչպես տեսանք, տարբեր ձևափոխումներով դրանք շարունակում են գոյատևել հետագա դարերում: Նույն պատկերն է Իրանում, լավ ներկայացված Թեփե-Աիալի և Պերսեպոլիսի մուշներով (246, աղ. LVII, LXX; 271, աղ. 74⁴⁻⁶): Միդասի քաղաքի և Բողազքյոյի մ.թ.ա. V-III դարերով թվագրվող այս նետասլաքներն ունեն որոշ առանձնահատկություններ, ինչպես Հայաստանի նետասլաքները: Միդասի քաղաքի նետասլաքների գլխիկները նեղանում են մինչև պոչուկի հետ միանալը, իսկ Բողազքյոյիներն ունեն խողովակաձև կոթառ (249, աղ. 42⁷⁻¹⁰):

Վերը քննարկված նետասլաքները, որոնք հիմնականում մ.թ.ա. VI-IVդդ. մշակույթը ժառանգել է նախորդ դարերից, գոյատևում են մինչև մ.թ.ա. IIIդ.: Հելենիստական դարաշրջանում դրանք փոփոխություններ են կրում (ծեռք են բերում միջնաջիղ և այլ գծեր), ինչպես երևում են Արմավիրի և Արտաշատի սլաքներից (206, էջ 226, աղ. IV, 4; 5, 6, V, 7):

Քառանիստ նետասլաքները երկաթե նետասլաքների *երրորդ տեսակն են*, որոնց մեջ առանձնանում է Արին բերդի պեղումներով հայտնաբերված մուշը: Դրա քառակող գլխիկը սահուն անցում է կատարում կլոր. խողովակաձև կոթին (երկ. 5սմ, կոթի երկ. 2 սմ (աղ. 41, 4)): Այն մի հազվագյուտ մուշ է, որի համար դժվար է զուգահեռներ գտնել նույնիսկ սկյու-

թա-սարմաթական նետասլաքների հսկայական բազմազանության մեջ, որում քառակող խողովակակոթառ նետասլաքները պատրաստված են բրոնզից և բացարձակապես ներքին կոթառով են (191, նկ. 39; 159, էջ 22): Քառանիստ, սակայն ներքին կոթառով բրոնզե նետասլաք գտնվել է նաև Պերսեպոլիսից (271, աղ. 76₁₈): Այս աղերսները թվագրվում են մ.թ.ա. V-IV դարերով: Քանի որ ամենավաղ քառանիստ նետասլաքները հայտնի են այդ դարերից, նետասլաքի նյութից և այն հանգամանքից, որ ուրարտական զինագործությանը նետասլաքների այս տեսակը հայտնի է, քննարկվող սլաքը, չնայած ձևի յուրահատկությանը, կարելի է թվագրել մ.թ.ա. V-IV դարերով: Քառանիստ նետասլաքների հիմնական խումբը պոչուկավոր է: Քննարկվող հուշարձաններից հայտնաբերվել է միայն մեկ օրինակ՝ Աստղի բլուրից: Այն քառակող գլխիկի և կլոր պոչուկի ընդգծված միացումով նետասլաք է (աղ. 41, 5): Այս տեսակը շատ տարածված է Փոքր Ասիայի հուշարձաններում, հատկապես Բողազքոյում, «Մի-դասի» քաղաքում և թվագրվում է մ.թ.ա. V-III դարերով (206, էջ 226: 249, աղ. 42, Շ 3-6): Սակայն դրանք լայն կիրառություն են գտնում հատկապես հետագա դարերում: Հայաստանը նույնպես բացառություն չի կազմում այդ տեսակետից: Հելենիստական հուշարձաններում այս նետասլաքները դառնում են մասսայական, ի հայտ բերելով զարգացման ժամանակագրական շարունակական կապ:

Եռաթև գլխիկով և կլոր, երկարավուն պոչուկով նետասլաքները կազմում են **չորրորդ տեսակը**. Սրանք մ.թ.ա. III-IV դ. լայն տարածում գտան Առաջավոր Ասիայում, Իրանում, Միջին Ասիայում, Հյուսիսասիան Կովկասում և այլուր, վերջնականապես գործածությունից դուրս մղելով բրոնզե սկյութական նետասլաքները: Սակայն այս նետասլաքների ձևը մշակվել էր շատ ավելի վաղ, բրոնզե օրինակներով: Բրոնզե եռաթև պոչուկավոր նետասլաքներ Առաջավոր Ասիայում հայտնաբերել է Շմիդտը, Ալիշարի IV շերտում և թվագրել մ.թ.ա. 1400-1200թթ. դարերով (268, էջ 138): Արմաթական վաղ (մ.թ.ա. VIII-VII դդ.) նետասլաքների մեջ ևս հանդիպում են պոչուկավոր եռաթև նետասլաքներ: Դժվար է ասել, թե այս առաջավորասիական, սիբիրյան կամ միջին ասիական որ նետասլաքներից են առաջացել եռաթև երկաթե նետասլաքները: Ասկայն պարզ է, որ դրանք կրկնում են բրոնզե նմուշների ձևերը: Ամենավաղ երկաթե սլաքները վերագրվում են ուշ ասորեստանյան (206, էջ 229) և արքեմանյան ժամանակաշրջաններին

(271, աղ. 76_{4,5}): Հայաստանում ամենավաղ թվագրվող նետասլաքները գտնվել են Արին բերդում, Ակներում, Բերդաքարում: Արին բերդի սլաքները (աղ. 41, 4) գտնվել են վերը քննարկված սկյութական նետասլաքների հետ և դրանց ուշ թվագրումը անհնար է: Ակների մի նետասլաքի հետ այս նմուշները ներկայացնում են եռաթևերի առաջին տարբերակը, որոնք ունեն երկարավուն (երկ. 4-6սմ, պոչի երկ. 3-2,5սմ) նեղ, դեպի վեր ու շեղ կտրված թևերով գլխիկ և կլոր պոչ:

Երկրորդ տարբերակը կազմում են Ակների և Բերդաքարի նետասլաքները, որոնք ունեն ավելի մեծ չափեր (6,5-5սմ) կամարածև գագաթ, լայն ու ուղիղ կտրված թևեր (աղ. 41, 8): Ակների նետասլաքները գտնվել են խառը միջավայրում: Բայց շերտագրական տվյալների բացը լրացնում է նետասլաքի բնորոշ ձևը, որն ամբողջությամբ կրկնում է վերը նշված վաղ բրոնզե նմուշներին: Պետք է նշել, որ ուշ թվագրվող նետասլաքների մոտ առավելապես գերակշռում են սրածայր կախված թևերով օրինակները: Կարմիր բլուրի հելենիստական դամբարանների, Արմավիրի, Գառնիի, Արտաշատի առատորեն հանդիպող սլաքները խոսում են դրանց հետագայում լայն տարածում ստանալու մասին, իսկ Դվինի օրինակները վկայում են հարատևումը երկար դարերի ընթացքում:

ՈՍԿՐԵ ՆԵՏԱՍԼԱՔՆԵՐ: Վաղ հայկական հուշարձաններից հայտնաբերվել են նաև ոսկրե նետասլաքներ՝ երկուսը Նորաշենից, մեկական Թմբադիրից և Կարճաղբյուրից: Փոքրաթիվ այս նետասլաքները տարբեր տեսակի են: Թմբադիրի նետասլաքը (երկ. 8,5սմ, պոչի երկ. 4սմ) երկթևանի է և պոչուկավոր (աղ. 41, 9): Նեղ ձգված գլխիկը կտրվածքում ձվածիր է, սրածայր թևերը կախված են պոչուկի կողքերից: Գլխիկի և պոչուկի միացումը ընդգծված է, իսկ թևերը գլխիկից առանձնացված փոսիկներով: Պոչուկը կլոր է և շատ սուր: Կարճաղբյուրի նետասլաքը ևս երկթևանի է, գլխիկը՝ երկար (երկ. 7,5սմ) ու տափակ: Հաստ ու կլոր պոչին (պահպանված մասի երկ. 3սմ) միանում է եռանկյուն կտրվածքով (աղ. 41, 10): Այս երկու օրինակները ձևով կրկնում են նախորդ դարերում լայնորեն կիրառվող և վաղ հայկական ժամանակաշրջանում շարունակվող բրոնզյա երկթև նետասլաքների ձևը, միայն խիստ ձգված են ու սրածայր, ինչը բնորոշ է ընդհանրապես ոսկրե նետասլաքներին: Նորաշենի երկու նետասլաքները ևս մեծ չափերի են, սրածայր, եռանիստ: Մեկի նիստերն ավարտվում են պոչուկից փոսիկներով անջատվող, կախված սուր թևերով:

Պոչուկը գլխիկի շարունակությունն է կազմում և հաստավուն է: Նետասլաքը զարդարված է կենտրոնում խոր փորվածք ունեցող երկու օղակներով (աչք), զարդամոտիվ, որը լայնորեն կիրառվում է քարե և ոսկրե այլ առարկաների, նույնիսկ խեցեղենի զարդարման տեխնիկայում (աղ. 41, 11): Երկրորդ նետասլաքն ունի խիստ երկար (13սմ) եռանիստ գլխիկ, որը ավարտվում է ոչ մեծ եռանկյունաձև կտրվածքներով: Գլխիկը, երկաթե նետասլաքների մեման, կլոր պոչուկին միանում է կլոր հաստացումով (աղ. 41, 12): Ոսկրե նետասլաքները պատրաստված են միակտոր ոսկորից, դանակով կտրելու, հղկելու, փայլեցնելու, փորագրելու տեխնիկայով: Ոսկրե նետասլաքները Հայաստանում օգտագործվել են հնագույն ժամանակներից: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. համալիրներում դրանց առկայությունը պետք է համալրել վերապրուկային և, հավանաբար, ծիսական արարողությունների ժամանակ կիրառվող:

Նետասլաքների կոթեր վաղ հայկական հուշարձաններից չեն պահպանվել, սակայն որոշ խողովակակոթառ սլաքների վրա պահպանված մնացորդներից երևում է, որ դրանք փայտից են եղել: Եվ ինչպես վկայում է շատ երկրների սլաքների կոթերի քննությունը, դրանց համար կարող էին օգտագործվել հացենու, հոնի (135, VII 1, 2), կաղամախու կամ բարդենու փայտերը, ծառատեսակներ, որոնք առատ աճում էին Հայաստանի ամտառներում: Հայաստանի տարբեր վայրերից գտնված բրոնզե գոտիների վրա նետասլաքների պատկերացումներից երևում են, որ սլաքների կոթերն ունեն փետրաձև ավարտ՝ նետասլաքի թռիչքին ուղղություն և արագություն հաղորդելու համար (255, էջ 165, նկ. 191, էջ 223, աղ. II): Սա հուշում է, որ ինչպես մյուս ժողովուրդների՝ պարսիկների, սկյութների, սարմաթների, այնպես էլ հայերի նետասլաքները բաղկացուցիչ էին՝ մետաղե սլաք, փայտե կոթ՝ ագուցված եզրափակող եղեգնի մեջ:

Աղեղներ: Աղեղների գոյության փաստը ինքնըստինքյան ենթադրում է նետասլաքների առկայությունը, սակայն մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններից ամբողջական աղեղ կամ մաս կազմող, նրա հետ անմիջապես կապվող առարկաներ առայժմ չեն հայտնաբերված: Այս բացը որոշ չափով լրացվում է նախորդ դարաշրջանի աղեղների գյուտերով (14 ա, էջ 16), կերպարվեստի նմուշների, կիրառական առարկաների վրա պահպանված պատկերներով: Աղեղի առաջին պատկերումները հանդիպում են մ.թ.ա. III հազարամյակով թվագրվող ժայռապատկեր-

ների վրա (49, աղ. III, նկ. 25): Ցայտուն պատկերներ կան հատկապես ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանների հուշարձաններում՝ դարձյալ ժայռապատկերների, անոթների, գոտիների վրա, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. XIII-VI դարերով: Ախթալայից, Մուսիերիից, Սևանից, Ենոքավանից գտնված գոտիների վրա աղեղները պատկերված են շատ մանրամասն (255, նկ. 190; 20, նկ. 186; 102, աղ. II): Առանձնանում են աղեղների երկու տիպ: Առաջինը պատկերված է ամենավաղ թվագրվող ժայռապատկերների վրա և դա պարզ՝ սեգմենտաձև աղեղ է (աղ. 41, 7), իսկ ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթի հուշարձաններում պատկերված են բարդ-բաղադրյալ աղեղներ, որոնց ծայրերը թեքված են դուրս, երբեմն՝ ոլորված (Մուսիերի, Ենոքավան), իսկ կենտրոնում ունեն կլորավուն, անկյունավոր, անշարժ մաս (աղ. 41, 13, 14): Ըստ չափերի և աղեղները բաժանվում են երկու խմբի. փոքր և մեծ՝ մարդահասակ, որոնք հիշեցնում են Քսենոֆոնի նկարագրած կարդուխների աղեղները: Դրանք ունեն երեք կանգուն երկարություն, և նետարձակման ժամանակ լարը ձգում էին՝ ձախ ոտքը դնելով աղեղի ստորին ծայրի վրա (65, V, II, 28): Ըստ երևույթին այս մեծ աղեղները նկատի 'ունի հորենացին՝ անվանելով դրանք «լայնալիծ» (51, I, ԺԱ): Ուրարտական աղեղների մասին ևս, պատկերացում են տալիս բալավաթյան դռների, ուրարտական դամբարաններից գտնված գոտիների վրա պահպանված պատկերները, որտեղ ուրարտացի նետածիգները ձեռքներին կրում են պարզ սեգմենտաձև աղեղներ: Ուրարտացիք ունեին և երկրորդ՝ բարդ բաղադրյալ աղեղներ (181, աղ. IV, VI): Առաջավոր Ասիայում, Միջագետքում, Իրանում և Եգիպտոսում երկու տիպի աղեղներն էլ շարունակում են իրենց գոյությունը թե՛ քննարկվող ժամանակաշրջանում և թե՛ հետագա դարերում: Թվում է, որ Հայաստանի հուշարձաններում պատկերված աղեղները նման են հատկապես ասորեստանյան և պարսկական աղեղներին, որոնք ներկայացված են Աշուրբանիպալի Նինվեի պալատի ռելիեֆներում (175, աղ. 252), Հասանլուի ոսկյա և արծաթյա թասերի վրա (ըստ որում առկա են թե՛ պարզ-սեգմենտաձև, թե՛ բարդ բաղկացուցիչ, կենավուն կամ գալարվող ծայրերով (264, էջ 88): Այս նույն աղեղները օգտագործվում էին և աքեմենյան ժամանակաշրջանում: Դրանց պատկերումները տեսնում ենք Պերսեպոլիսի և Շոշի ռելիեֆների, Դարեհի գլանաձև կնիքի վրա պատկերված որսի տեսարանում, դարեկների վրա (175, աղ. 288, 316), որոնց Հե-

րողոտը (44, VII, 61, 62) և Քսենոփոնը (65, III, 4, 17) անվանում են «մեծ»: Այսպիսով, քննարկված բոլոր զուգահեռները խոսում են հոգուտնրա, որ ինչպես մյուս երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում մ.թ.ա. VI-IV դարերում կարող էին օգտագործվել աղեղների երկու տեսակներն էլ: Եվ այն փաստը, որ հայկական գործերը աքեմենյանների պատերազմների մշտական մասնակիցներն էին և, ինչպես Քսենոփոնն է հաղորդում, Տիրիբազի բանակից եկող մարդը կրում էր պարսկական աղեղ (65, IV, IV, 16) լրացուցիչ հաստատում են այս ենթադրությունը:

ՆԻՉԱԿՆԵՐ: Մ.թ.ա. VI-IVդդ. հուշարձաններից հայտնաբերված նիզակների սայրերն իրարից տարբերվում են սայրի և կոթառի տարբեր ուրվագծերով ու չափերով, ուստի քննության համար, հաշվի առնելով որոշ հատկանիշներ, նիզակները բաժանում ենք երեք խմբի: Առաջին խմբի նիզակները (երկ. 40,5 – 20,5սմ) աչքի են ընկնում կարճ կոթառով, որի վրա երբեմն երկուական անցքեր են լինում՝ փայտին ամրացնելու համար, խիստ սրածայր երկար շեղբով և լավ արտահայտված, բայց նեղ միջնաջիղով: Շեղբի եզրերի անցումներն ընդգծված են (աղ. 42, 1, 2): Այս նիզակներից գտնվել են Նորաշենից, Բերդից, Ջրառատից, Աթարբեկյանից, Աստղի բլուրից, Իջևանից, Որնակից, Ղաչաղանից, Ախլաթյանից, Կուրթանից, Մակարաշենից, Կարճաղբյուրից: Արանց վաղ թվագրվող օրինակները կարելի է գտնել ուրարտական և նույն ժամանակաշրջանի տեղական հուշարձանների՝ Կարմիր բլուրի, Արգիշտիխիլիի, Աուխանի, Թագավորամիստի, Գոլովինոյի, Երևանի բուսաբանական այգու դամբարանի համալիրներում, որոնք առանց փոփոխության, շարունակում են օգտագործվել մ.թ.ա. VI-IV դարերում:

Երկրորդ խմբի նիզակներն ունեն միջին չափեր (երկ. 20-25սմ), երկարավուն, խողովակաձև կոթառ, տերևաձև կլոր անցումներով շեղբ: Դրանց լավ արտահայտված, հաստավուն միջնաջիղը ավարտվում է շեղբի կեսին կամ մեկ երրորդին (աղ. 42, 5, 6): Այս տիպը ևս մի քանի մոուլներով երևան է գալիս արդեն մ.թ.ա. VII-VI դարերում, որոնք Ա.Եսայանի մոտ առանձնացված են նիզակների երկրորդ տիպի չորրորդ տարբերակի մեջ (105, էջ 287): Սակայն այս նիզակները առավելապես բնորոշ են մ.թ.ա. VI-IV դարերի համար և շարունակվում են հետագայում:

Երրորդ խմբի նիզակներն ունեն համեմատաբար երկար շեղբ, կարճ կոթառ: Շեղբի վրա

բացակայում է միջնաջիղը: Բայց շեղբը կենտրոնական մասում հաստացած է և կտրվածքում ծվածն (աղ. 42, 4, 7): Այս նիզակները ներկայացնում են նոր տեսակ, որը վերը քննարկված երկրորդ ենթախմբի նիզակների հետ դառնում են բնորոշ հելենիստական ժամանակաշրջանի համար: Ինչպես երևում է նկարագրությունից, բաժանումը կատարված է առավելապես ձևաբանորեն, քանի որ բոլոր՝ երեք խմբերն էլ ունեն մեծ կամ փոքր չափերի օրինակներ: Ձևերի այս դասակարգումը ևս բացարձակ չէ, քանի որ յուրաքանչյուր խմբի մեջ կան անցումների, համաչափությունների, ինչ-որ յուրահատկություններ ունեցող մոուլներ: Հատկապես ընդգծման արժանի են այն օրինակները, որոնք կոթառից շեղբին անցման մասում ունեն հաստացում, խնձորակ (Աթարբեկյան և այլն), երբեմն աչքի զարնող շատ լայն շեղբ և այլն (աղ. 42, 2): Անկախ այս առանձնահատկություններից, նիզակների զարգացման մեջ նկատվում է մեկ ընդհանուր օրինաչափություն՝ չափերի փոքրացում և ձևերի, անցումների մեղմացում, կլորացում: Պետք է նշել, որ գրականության մեջ պատմիչների մոտ ևս կա նիզակների տարբերակում (44, 7, 72): Այս նիզակներն իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն հարևան երկրների, նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող հուշարձանների՝ Բեշտաշենի, Քսանիի կիրճի հուշարձանների, Մոխեթի, Մինգեչաուրի, Դոլանլարի նյութերի մեջ (160, աղ. XI-XV; 87, էջ 52-53: 146, էջ 56, աղ. 5: 123, աղ. V, 1-3: 164, աղ. VI, 3-4): Նույնատիպ նիզակներ էին կիրառում այդ նույն դարերում նաև Փոքր Ասիայում, Իրանում և այլուր (271, աղ. 76):

ՏԵՂԵՐԸ, որոնցով զինվում էին թեթևազենները, և որոնք կիրառվում էին նետելու միջոցով, ձևով ճշտորեն կրկնում են նիզակների երկրորդ խմբի ուրվագիծը՝ փոքր չափերի մեջ (երկ. 8-14սմ): Արանց մոտ ևս կոթառներն ավելի երկարավուն են, քան շեղբերը, որոնք եռանկյունաձև են, սրածայր կտրուկ եզրերով, լավ արտահայտված միջնաջիղով (աղ. 42, 8): Նորաշենի երկու տեղը մի փոքր շեղվում են ընդհանուր նկարագրից: Դրանք ավելի փոքր չափերի են (երկ. 7,5-8սմ) մեկն ունի թեթև տերևաձև, կտրվածքում ռոմբաձև շեղբ, որը նեղանալով՝ վեր է ածվում խողովակաձև կոթառի (աղ. 42, 10): Երկրորդը կտրած է երկաթե թերթիկից, շեղբը տափակ է՝ նշտարաձև, որի ստորին երկարուկ մասի եզրերը վրա է բերված և ստեղծված լայն ճեղքով կոթառը (աղ. 42, 9): Այս երկու մոուլները առ այժմ եզակի են Հայաստանի նյութերում: Նման առարկաներ կան

Մինգեչաուրի և Դուլանլարի նյութերի մեջ և թվագրվում են մ.թ.ա. VI-IV դարերով (164, աղ. VI, 4): Տեգերի օգտագործման մասին տեղեկություններ է հաղորդում Յերոդոտը. պարզվում է, որ Քսերքսեսի բանակում փոքրասիական համարյա բոլոր ժողովուրդները մյուս զենքերի հետ միասին զինված էին տեգերով (44, VII, 72, 75, 79): Հնագիտական նյութը կարծես հաստատում է այս կարծիքը: Տեգեր հայտնաբերվել են Բողազքյոյից, Միդասի քաղաքից և այլուր (249, աղ. 42, d, 8, 9, 10):

ԴԱՇՈՒՅՆՆԵՐ: Բննարկվող ժամանակաշրջանի դաշույնները վկայված են թե՛ հնագիտական նյութերով, թե՛ գրավոր աղբյուրներով: Յերոդոտը գրում է, որ Քսերքսեսի բանակում կռվող արմենները, պաֆլագոնացիների, լիդիացիների, մատինների, կապադովկիացիների, փոյուգիացիների մասն, զինված էին միզակներով, տեգերով, դաշույններով (44, VII, 73): Դաշույններով էին զինված նաև ալարոդներն ու սայսպերները (44, VII, 79): Դաշույնները Հայկական լեռնաշխարհում անցել են զարգացման երկար ուղի, առաջացնելով շատ ծևեր: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններից հայտնաբերվածները կարելի է խմբավորել երկու հիմնական տեսակի մեջ, չնայած յուրաքանչյուր նմուշի անհատական տարբերություններին: *Առաջին տեսակի* դաշույններն ունեն եռանկյունաձև, դաստակի հետ միասնական կռած, կտրվածքում ձվածիր, երկսայր լայն շեղք: Բոլորն առանց խտրության ունեն միջնաջիղ: Շեղքի վերին մասում, դաստակի վրա պահպանված են դաստապանները ամրացնող գամերը (երկ. 26-30սմ): Դաշույնների այս տեսակի մի մասն ունի ուղիղ երկար ու տափակ դաստակ, որի վրա ամրացվել են դաստապաններ (աղ. 43, 1, 2), իսկ մյուս մասի մոտ դաստակն ավարտվում է կլորավուն, կիսալուսնաձև գլխիկով (աղ. 43, 3): Այս դաշույնները առաջավորասիական դաշույնների օրգանական շարունակությունն են:

Մի փոքր տարբերվում են Աստղի բլուրի և Ակների մեկական դաշույնները, որոնք ունեն նույնատիպ եռանկյունաձև, սակայն տափակ շեղք, և նրա շարունակությունը կազմող լեզվակ-դաստակ, որն ագուցվել է դաստակալի մեջ: Աստղի բլուրի դաշույնը շեղքի և լեզվակի միջև ունի քառակուսի (երկ. 9սմ) հաստացում, իսկ լեզվակի վրա կան տասը խոշոր օղակներ, որոնք շարված են իրարից որոշ հեռավորության վրա (աղ. 43, 4): Արանց արանքները հավանաբար լցված են եղել փայտե կամ ոսկրե

ներդիրներ (104, էջ 38): Այսպիսի մի դաշույն էլ հայտնի է Մուսիերիից (255, էջ 91, նկ. 34, 35):

Կիսալուսնաձև գլխիկով դաշույններից հետաքրքիր է Աստղի բլուրի մեկ այլ դաշույնը: Այն ունի երկաթե, եռանկյունաձև, կտրվածքում ռոմբաձև շեղք և բրոնզյա, ծուլածո, կիսալուսնաձև գլխիկով ու սեպաձև փոսիկներով զարդարված դաստակ (աղ. 43, 5): Հայաստանի հուշարձաններից մասն դաշույններ հայտնի են չորսը՝ Կույբիշևից, Թումանյանից, Նոյեմբերյանից (11, աղ. XXXVI, 6) և Աստղի բլուրից: Առաջին երեքը պատահական գյուտեր են, միայն վերջին նմուշն է, որ ունի որոշակի թվագրություն: Սակայն մյուս երեքի թվագրումը հնարավոր է I հազարամյակի սահմաններում միայն, քանի որ երկաթե շեղքի և բրոնզե դաստակի միասնությունը բնորոշ է այդ ժամանակաշրջանին և երկաթի հաղթանակի վառ արտահայտություն է: Պետք է նշել, որ երկմետաղների համադրումը նախապատրաստված էր արդեն բրոնզի դարի վերջում զենքերի կամ գործիքների, տվյալ դեպքում դաշույնների մասերը առանձին պատրաստելու և իրար միացնելու տեխնիկայով: Երկու մետաղների համադրությամբ պատրաստված զենքերը հանդես են գալիս արդեն III հազարամյակի երկրորդ կեսից, լայն տարածում են ստանում քննարկվող ժամանակաշրջանում և պահպանվում մինչև մեր թվականության սկզբները (236, էջ 62; 237, էջ 206): Աստղի բլուրի դաշույնը վկայում է, որ Հայաստանը դուրս չէր մնում օրինաչափությունից: Նույնաման բրոնզե-երկաթե դաշույն կա մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող Պերսեպոլիսի նյութերի մեջ (271, աղ. 75, 9):

Դաշույնների *երկրորդ խումբն* ունի կեռ, դաստակի հետ միասնական կոփածո, միասայր շեղք: Ուղիղ դաստակի վրա պահպանվել են դաստապաններն ամրացնող գամերը (աղ. 43, 7): Դրանք շատ մասն են կեռ դանակներին և ունեն նույն չափերը (երկ. 13-34սմ) և երբեմն դժվար է իրարից տարբերակել: Ջրառատի դաշույնի դաստակը համեմատաբար նեղավուն է, հավանաբար ագուցվել է դաստապանի մեջ, իսկ Նորաշենի դաշույնը առանձնանում է դաստակի կլորավուն գլխիկով և գլխիկի ու ողջ դաստակի երկայնքով խիտ շարված գամերով, որոնք ծառայել են ոչ միայն դաստապանը ամրացնելուն, այլև դաշույնին տվել են գեղեցիկ տեսք (աղ. 43, 8): Դաշույնների մի մասն էլ, դանակների մասն, ունեն օղակավոր դաստակ (աղ. 43, 9): Կեռ դաշույնները տարածված են եղել ոչ միայն արևելյան և հյուսիս-արևելյան Հայաստանի շրջաններում, այլև արևմտյան

Հայաստանի տարածքում: Քսենոփոնը խոսելով խալկոբների զենքերի մասին, հիշատակում է նաև լակեդեմոնական կեռ դանակներին նմանվող դաշույններ (65, IV, VII, 16, ծանոթություն, էջ 263, 35): Երկրորդ տեսակի դաշույնները Հայկական լեռնաշխարհում նոր երևույթ պետք է համարել, որոնք ըստ երևույթին ծագել են ժամանակագրորեն ավելի շուտ հանդես եկած կեռ դանակներից:

Վաղ հայկական դաշույնների համար օգտագործվել է պատյանների երկու տեսակ: Առաջին տեսակը եղել է փայտյա, որոնց մասին պատկերացում ենք կազմում դրանց բրոնզե երեսակալների մեջ պահպանված մնացորդներից (Բերդ): Երեսակալները պատրաստված են թերթիկ բրոնզը ոլորելու տեխնիկայով և զարդարված են դրվագումով արված կետագծերով և այլ մոտիվներով: Երեսակալները լավ են պահպանված (երկ. 23-27, աղ. 43, 10): Այս պատյաններից, ավելի ճիշտ երեսակալներից, հայտնաբերվել են Նոր Բայազետի, Բասարգեչարի, Լավարի, Ակների դամբարաններից, որոնք վկայում են դրանց կապը նախորդ ժամանակաշրջանի մշակույթի հետ:

Պատյանների *երկրորդ տեսակը* եղել է կաշվից: Մեզ հասել են դրանց բրոնզե վերնակալները՝ մետաղյա ժապավենից պատրաստված ձվածիր օղակները և ծայրապանները՝ գազաթով ցած ուղղված, զնդիկով ավարտվող եռանկյունաձև առարկաները, որոնք երկու կողմից ամփոփել են պատյանի կաշվե մասը (աղ. 43, 11):

ԿԱՑԻՆՆԵՐ: Հայաստանում երկաթյա ռազմական կացիներ, որոնք Անդրկովկասում հանդես են գալիս I հազարամյակում, փոխարինելով ավելի բարդ գծագիր ունեցող, բրոնզե սակրերին և կոբանյան տիպի կացիներին, հայտնաբերվել են ընդամենը 9 հատ: Հինգ օրինակ գտնվել են Մուսիերում, մեկ օրինակ Խրտանոցում, մեկը՝ Կուրթանում և մեկը Բերդաքարում: Ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Հայաստանում դրանք ընդհանուր առմամբ թվագրվում են մ.թ.ա. V-VI դարերով: Քննարկվող կացիներից մ.թ.ա. VI-IV դ. են վերաբերում Կուրթանի և Բերդաքարի օրինակները: Կուրթանի կացինը աչքի է ընկնում նեղ երկրաչափական ուրվագծով և մեծ չափերով (երկ. 25 սմ): Կոբանի մասն ունի թեթև ուռուցիկություն և ձվաձև անցք, որն ավելի մոտ է բուխ՝ մուրճատիպ գլխիկով թևին: Աուր՝ կացին թևը երկարավուն է և թեթև կորացած (աղ. 43, 13):

Մի փոքր այլ կառուցվածք ունի Բերդաքարի կացինը, որի նեղ թևը ավարտվում է կլորավուն

սայրով, կոբանը ուղիղ է ու բարձր, կենտրոնական մասում ձվաձև անցքով: Այս կացնի բուխ՝ մուրճ թևը շատ կարճ է, համարյա բացակայում է (աղ. 43, 6): Կացնի թևի կորությունը, սայրի փոքրությունը թույլ չեն տալիս այն համարել գործիք, քանի որ նրա աշխատանքային օգտակար գործակիցը չնչին է, ինչպես նշում է իրը հայտնաբերող Ա.Եսայանը (109, էջ 188): Ըստ ձևի և զանգվածողության, այն ավելի շատ զենք է: Բերդաքարի կացինն իր ուղղակի զուգահեռները չունի, սակայն շատ մոտ է այդ նույն դարերով թվագրվող Բեշտաշենի կացինին (136, նկ. 43): Քննարկված կացիները ձևով և չափերով կարող են միանալ Մ.Ն. Պոգրևովայի դասկարգած կացիների առաջին «բ» խմբին, որի մեջ խմբավորվում են արևելյան Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի կացիները: Դրանք հանդես են գալիս մ.թ.ա. VI-V դարերում (182, էջ 184):

Դատելով կացիների ձևից, դրանք զուգակցում են մարտական և աշխատանքային հատկանիշներ: Հավանաբար այսպիսի կացնով էր ջարդում փայտը Քսենոփոնը՝ Հայաստանով անցնելիս, նման «երկսայր տապարով» էր զինված Տիրիբազի զորքից եկած զինվորը (65, IV, 4, 16): Նույնատիպ երկսայր կացիներ են կրում Պերսեպոլսի ռելիեֆների վրա պատկերված զինվորները (270, էջ 43, 44), իսկ Աիդոնում հայտնաբերված «Ալեքսանդրի սարկոֆագը» զարդարող տեսարանում դրանք կիրառված են որսորդության ժամանակ (248, նկ. 447): Քննարկվող կացիներն ունեն կիրառական և աշխարհագրական տարածման լայն շրջանակ: Դրանք տարածվում են Առաջավոր Ասիայից Հնդկաստան, Պարսկաստանից Հյուսիսային Կովկաս և հարավարևմտաանյան տափաստանները: Այս հանգամանքը բարձրացնում է կացիների առաջացման վայրի, հայրենիքի հարցը: Ուսումնասիրողների մի մասը հակված է կացիների հայրենիքը տեսնել Արևելքում, Աիբիրում, որտեղից սկյութների հետ տարածվել են արևմուտք: Այստեղից էլ կացիների «սկյութական» կոչումը: Սակայն պետք է նշել, որ սկյութների մոտ, Միջին Ասիայում, Հնդկաստանում և Պարսկաստանի արևելյան շրջաններում առավելապես տարածված է կացիների մի տարատեսակը՝ կոցավորները, իսկ Առաջավոր Ասիայում, Կովկասում, Արևմտյան Պարսկաստանում՝ կացին-մուրճերը: Եվ իրավացի են Ե.Ի.Կրուպնովը, Վ.Ի.Իլյինսկայան, Ա.Ի.Մելյուկովան և Գ.Ֆ.Գոբեջիշվիլին, որոնք առանձնացնելով այս տարատեսակները, գտնում են, որ կացին մուրճերն ունեն տեղական՝ կովկասյան

ծագում (134, էջ 20: 118, էջ 51; 93, էջ 112): Սակայն անհրաժեշտ է մի փոքրիկ ճշտում, քննարկվող կացիներն ունեն տեղական՝ առաջավորասիական ծագում: Դեռևս մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. կացին-մուրճեր են օգտագործվել Տրոյայում, ըստ որում այդ կացիների կոթառի անցքը տեղադրված է կենտրոնական մասում և չափերն էլ համընկնում են մեր քննարկվող կացիների չափերին (երկ. 23,5 սմ, 145, էջ 123): Երկայր կացիներ և մուրճ-կացիներ են կրում իրենց ձեռքերում խեթական և ուրարտական շատ աստվածներ, հավանաբար, որպես աստվածային հզորության խորհրդանիշ: Հասկապես ցայտուն է երևում Թել-Ահմարից (Թիլ-Բարսիպից) գտնված հարթաքանդակի վրա պատկերված աստծո ձեռքի կացին-մուրճը: Քանդակը թվագրվում է մ.թ.ա. IX դարով (282, աղ. 86): Դեռևս Մ.Ի.Ռոստովցևն է անդրադարձել այս պատկերներին և մուրճ-կացիների ծագումը կապել խեթական հնությունների հետ (189, էջ 347): Նույն դարերով և մի փոքր ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. VIII-VII դդ. են թվագրվում նաև պարսկական Թալիշի շրջանում գտնված երկաթե կացիները (250, նկ. 243): Կացին-մուրճերով հակառակորդի ամրոցն են գրոհում Աշուրբանիպալի պալատի հարթաքանդակների վրա պատկերված զինվորները (175, աղ. 217): Եվ վերջապես վերը քննարկված մ.թ.ա. VII-VI և VI-IV դդ. կացիներն ապացուցում են դրանց զենեական անընդմեջ զոյությունը Առաջավոր Ասիայում և Հայաստանում:

ԳՈՐԴՆԵՐ: Վաղ հայկական ժամանակի գուրգեր չեն հայտնաբերված: Բացառություն է Նորաշենից գտնված արծանիկի ձեռքում պատկերված գուրգը: Այն գնդաձև է, հարթ մակերեսով (աղ. 43, 12): Քանի որ արծանիկը ներկայացնում է արջի դիմակով մերկ տղամարդու, ինչ-որ ծիսական արարողության պահին, գուցե եզրակացնենք, որ գուրգերն օգտագործվում էին միայն ծիսական պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ, այսինքն վեր են ածվում իշխանություն, հզորություն խորհրդանշող մականի: Սակայն մյուս կողմից, այս ժամանակի համար, գուրգը որպես զենք հիշատակում է Հերոդոտը: Փայտյա կոթով և երկաթե գլխիկով գուրգերով էին զինված ասորեստացիները Քսերքսեսի բանակում (44, VII, 63):

Բացի քննարկված զենքերից, ըստ Հերոդոտի և Քսենոփոնի հաղորդումների մ.թ.ա. VI-IV դդ. հայերն օգտագործում էին նաև թրեր (135, VII, 1, 2), որոնց մասին չունենք նյութական տեղեկություններ և հռչակված էին որպես լավ պարսատիկավորներ (65, III, IV, 4):

ՋՐԱՂՆԵՐ: Ջրահների նյութական մնացորդները վաղ հայկական հուշարձաններում շատ քիչ են և այս բացը մասամբ լրացնում են կերպարվեստի հուշարձաններում պահպանված նյութերն ու պատմիչների թողած տեղեկությունները: Ըստ այդ տվյալների և նախորդ դարերում Հայաստանում գործածվող զրահների, կարելի է պնդել, որ մ.թ.ա. VI-IV դարերում հայ զինվորները կրել են սաղավարտ, զրահաշապիկ, վահան, ոտքերին հագել են մինչև ձկնամկանը հասնող երկարաճիտ կոշիկ:

Ջրահաշապիկների գործածությունը վկայված է տարբեր ձևերի և չափերի զրահաթերթիկներով և ճարմանդներով: Բնորոշ են ծուլման եղանակով պատրաստված կիսակլոր, ուռուցիկ իրանով (տրամ. 0,5-6սմ, Բերդ, Աստղի բլուր, Աթարբեկյան, Ջրառատ, Ակներ և այլն), սրագազաթ, կոնաձև, խիստ փռված եզրերով (տրամ. 4-5սմ, Բերդ, Աստղի բլուր), կլոր, տափակ իրանի եզրերը ներս թեքված (Բերդ) ճարմանդները, որոնք ներսից ունեն մեկ կամ երկու պնդողակ (աղ. 44, 1, 2, 3): Թերթիկ բրոնզից դրվագմամբ են պատրաստված կլոր կամ ձվաձև, կենտրոնում թեթև ուռուցիկ զրահաթերթիկները (տրամ. 3-7սմ Ագատավան, Ջուջևան, Կարճաղբյուր), որոնք շապիկին ամրացվել են կենտրոնական կամ եզրային անցքերով (աղ. 44, 4, 5, 6, 7): ճարմանդների և զրահաթերթիկների մի մասը զարդարված են փորագիր գծիկներով կամ դրվագված կետերով: Քննարկված տեսակները խիստ բնորոշ են Անդրկովկասի և Հայաստանի համար: Հայտնաբերվել են Գետաբեկից, Դուլանլարից (116, աղ. VIII, 1, 4, 5; 164, էջ 61, նկ. 3₅), Թրիալեթից (136, էջ 101) և այլն: Այս զուգահեռները ցույց են տալիս, որ վաղ հայկական զրահաթերթիկները համեմատած վաղ թվագրվողների հետ, էական փոփոխություններ չեն կրել: Հայաստանի վաղ թվագրվող հուշարձաններից զրահաթերթիկներ հայտնաբերվել են Լճաշենից, Արթիկից (217, էջ 60), իսկ առավել մոտակա զուգահեռներ են հանդիսանում Գոլովինոյի և Լոռիի մ.թ.ա. VIII-VI դդ. թվագրվող դամբարաններից գտնվածները (165, նկ. 17, 18, 97, աղ. VII): Արթիկի և Գոլովինոյի զրահաթերթիկների և ճարմանդների վրա պահպանվել է կաշվե հիմքի մնացորդներ, որոնցից պարզվում է, որ զրահաշապիկները իյուսվում էին կաշվե փոկերից և ծածկվում վերը քննարկված բրոնզե ճարմանդներով և թերթիկներով: Հյուսկեն զրահների հիմնական հատկությունը՝ դյուրաճկունությունն ու դյուրաթեքությունը, պայմանավորված է հիմքի և նրա վրա կարվող թերթիկների միացման

մեթոդով: Միացումը հավանաբար իրականացվում էր քիլերով կամ կաշվե փոկերով: Իսկ քննարկվող թերթիկ-ճարմանդների տարբեր չափերը և ձևերը կախված են գրահի վրա դրանց գրաված տեղից, նշանակությունից: Բացի այս զրահաշապիկներից, Քսենոփոնը Հայկական լեռնաշխարհի համար վկայում է նաև վուշից հյուսած պաշտպանական շապիկ, որն ուներ զրահաթերթիկներին փոխարինող հաստ քուղեր (65, IV, VII, 15): Վուշե զրահաշապիկների մասին Քսենոփոնը խոսում է նաև Կյուրոպեդիայում (135, VI, IV, 2), դրանց հիշատակում է և Հերոդոտը (44, II, 132, III, 47): Ըստ երևույթին վուշե և մազե պաշտպանական շապիկները ամենավաղ տեսակներն են, քանի որ դրանց մասին խոսում է դեռևս Հոմերոսը (45, 2, 529, 830):

Եվ, վերջապես, Հերոդոտը նկարագրում է զրահաշապիկի երրորդ՝ մեղապարսկական տեսակը՝ «երկաթե թերթիկավոր, ձկան թեփուկի նմանությամբ» (44, VII, 61), որը ըստ նկարագրության շատ նման է Կարմիր բլուրից հայտնաբերված, թերթիկավոր զրահաշապիկներին (181, էջ 166, նկ. 28): Զրահաշապիկների այս տեսակը կարող էր պահպանվել հայերի մոտ և գուցե հենց այս տեսակով էին զրահապատված Կյուրոսը և նրան շրջապատող զորահրամանատարները, որոնց մեջ և հայոց արքայազն Տիգրանը (135, VII, I, 2): Աքեմենյան ժամանակաշրջանում հայկական և պարսկական զրահների նմանության ապացույց են նաև Պերսեպոլիսի պեղումներից հայտնաբերված բրոնզե, երկաթե կիսակլոր, կիսածված և ուղղանկյուն զրահաթերթիկները (271, աղ. 77) և «զրահ» տերմինը, որը գալիս է հին իրանական «zar» - ծածկել, փաթաթել բայական հիմքից (66, էջ 57, ժանր-բազրություն 1):

ՍԱՂԱՎԱՐՏՆԵՐ: Վաղ հայկական ժամանակաշրջանում օգտագործվող սաղավարտների մի տեսակը տեսնում ենք Այրու մի գանձի արձանիկների վրա: Այդ սաղավարտների՝ մինչև ականջները հասնող ստորին եզրերը ուղիղ են, չունեն վերունքային աղեղնաձև կտրվածքներ, իսկ կիսաբոլոր գագաթը ձգված է վեր և ավարտվում է առաջ եկած և ճակատի վրա կախված եղջրատիպ ելուստով: Ձևի չորությունը, գագաթի և կատարի միասնական լուծումը հուշում են, որ սաղավարտը մետաղից է (աղ. 44, 8, 9, 11, 13): Այն խիստ տարբերվում է Հայկական լեռնաշխարհում ավելի վաղ օգտագործվող խեթական, ասորեստանյան և ուրարտական կատարավոր, փետրափնջավոր սաղավարտներից: Քննարկվող սաղավարտներից

կրում են նաև Պառավաքարից հայտնաբերված գինվորների և մանրակերտ ռազմականառքի կառավարի արձանիկները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. IX-VIII դարերով (107, նկ. 22): Նույն դարերով է թվագրվում նաև Իրանի Խուրվին հնավայրից գտնված նման սաղավարտը կրող արձանիկը (281, աղ. 156, a, b, c): Սակայն ճակատային մասի լուծմամբ մեր սաղավարտները առավել մոտ են Ամոս կղզում հայտնաբերված կաթսայի զարդ հանդիսացող արձանիկի սաղավարտին (աղ. 44, 10): Մ.թ.ա. VIII դարով թվագրվող այդ արձանիկին, վերագրվում է արևելյան, հավանաբար փոյուզիական ծագում (98, նկ. 56): Ըստ այդմ, մ.թ.ա. I հազարամյակից Հայկական լեռնաշխարհում և Իրանում տարածվում է սաղավարտների մի տեսակ, որը Բալկաններին, Փոքր Ասիային հայտնի էր մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջից և I հազարամյակի սկզբից (234, Beilage F), որը կրկնում է «փոյուզիական գդակ» անվանումը կրող գլխի հարդարանքի ձևը: Սաղավարտի այս տեսակի հանդես գալը Հայկական լեռնաշխարհում, հավանաբար, կապված է թրակիա-փոյուզիական էթնիկ տարրի տարածման հետ:

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. Հայաստանում, ամենայն հավանականությամբ, շարունակվում է Ուրարտուում, Ասորեստանում և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայում ստեղծված և լայնորեն տարածված կոնաձև, սրագագաթ սաղավարտների օգտագործումը (աղ. 44, 12): Դրանք մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Հայաստանի, Անդրկովկասի և Կովկասի շատ հնավայրերից (181, էջ 167; 101, էջ 99): Կոնաձև սաղավարտների մ.թ.ա. VI-IV դարերում պահպանման օգտին են խոսում Ախալգորիի գանձի արձանիկի կոնաձև գլխարկը (192, աղ. 61), Հունաստանում, Օլիմպիայում պահվող մեղա-պարսկական անվանված սաղավարտը (234, Beilage F):

Ըստ պատմիչների հաղորդումների, սաղավարտները պատրաստվում էին մետաղից, կաշվից՝ հյուսկեն և փայտից: Կյուրոպեդիայում Քսենոփոնը հիշատակում է պղնձյա սաղավարտներ՝ սպիտակ փետրափնջով, որոնք կրում էին Կյուրոսը և մյուս զորահրամանատարները, որոնց թվում և Տիգրանը (135, VII, I, 2): Հերոդոտը արմենների, փոյուզիացիների և պաֆլագոնացիների սաղավարտներն անվանում է հյուսկեն (44, VII, 72, 73) հավանաբար, ինչպես ասորեստանցիներին՝ պղնձից հյուսված (44, VII, 63): Իսկ ալարոդները և սասպերները կրում էին կոնաձև, սուր գագաթով փայտյա սաղավարտ (44, VII, 79):

Գլխի հարդարանքի մեկ այլ տեսակն են քերևս ներկայացնում Պերսեպոլսի բարձրաքանդակների վրա պատկերված հայերի կրած գլխարկները: Այն գազաթում եռամաս է, որը կատար է հիշեցնում: Քունքերից ետ են տարված և կապված ականջակալները, որոնք բացված վիճակում կոճկվում էին դնչի տակ: Հետնամասում կախված է վզկալը (270, աղ. 29): Պատկերման ձևը, գծերի անցումը հուշում են, որ գլխարկը պատրաստված է փափուկ նյութից, հավանաբար թաղիքից: Հիշենք, որ պարսիկները Կիաքսարի բանակում կրում էին թաղիք գլխարկներ, տիարաներ (44, VII, 61):

ՎԱՀԱՆՆԵՐ: Քննարկվող ժամանակաշրջանի վահանների տեսակներում բազմազանություն չի նկատվում: Առաջին տեսակը փոքր չափերի վահաններն են, որոնք իրենց ձևով բռնած ունեն Այրումի և Նորաշենի վերը քննարկված արձանիկները (աղ. 43, 12, աղ. 44, 8, 9) և մ.թ.ա. V-IV դարերով թվագրվող հունա-պարսկական կնիքների վրա պատկերված մարտիկները: Այդ կլոր վահաններն ունեն ոչ մեծ եզրեր և թեթևակի ուռուցիկ կենտրոնական մաս: Դրանց զուգահեռներ առատորեն կարելի է գտնել թե՛ վաղ, թե՛ նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող նյութերի մեջ: Կլոր վահաններ են կրում ուրարտացիք, սկսած մ.թ.ա. IX դարից (Արամուի գործերը բալավաթյան դռների պատկերներում) (181, էջ 161), տեղաբնիկները՝ պատկերված Խաչքուլաղից և Աստղի բլուրից հայտնաբերված գոտիների վրա (17, էջ 54, նկ. 27; 102, նկ. 157): Այս վահանները թեթև են և կրելու համար ներսից ունեն ուղղահայաց ամրացված օղակ-բռնակներ (աղ. 45, 1): Կլոր տեսակի վահանները շարունակել են օգտագործել և հելենիստական ժամանակաշրջանում, ինչպես պատկերված են այդ ժամանակաշրջանի ապակե կնիքների վրա (34, էջ 93, նկ. 1):

Վահանների երկրորդ տեսակը ներկայացված է մեկ օրինակով, կրկին Այրումի նյութերի մեջ: Թեև այս գյուտը պատահական է, սակայն ուղեկցող նյութերով Ա.Ա.Եսայանը այն թվագրում է մ.թ.ա. VI-IV դարերով (107, նկ. 1): Այս տիպը ևս կրկնում է նախորդ դարերում օգտագործվող կիսագլանաձև, վերին եզրը աղեղնաձև, իսկ ստորինը՝ ուղիղ կտրած վահանների ձևը (աղ. 45, 2): Այս վահաններից կրում են ուրարտացիները և Պառավաքարից հայտնաբերված մ.թ.ա. IX-VIII դարերով թվագրվող արձանիկները (107, նկ. 1): Պատմիչների հաղորդումներից և ուրարտական հուշարձաններից հասած նյութական կցկտուր մնացորդներից պարզվում է, որ վահանների պատրաստման

համար օգտագործվում էր փայտ, կաշի և մետաղ: Փոքրերը պատրաստվում էին ամբողջական փայտից և պատվում հուժկաշվով (44, VII, 76, 79), իսկ մեծերը հյուսվում էին փայտյա շիվերից (իհարկե ճկուն՝ ուռենու և այլ ծառատեսակներից) և կրկին պատվում կաշվով: Թերևս այսպիսի վահանի են պատկանում Արգիշտի-խինիլիի թիվ 5 բնակարանի պեղումներով երևան եկած մնացորդները (156, էջ 165): Կլոր և ուղղանկյուն հյուսածո վահաններ են կրում Սարգոնի պալատի հարթաքանդակներում պատկերված ասորեստանցիները և մանեացիները (181, աղ. VI): Հյուսածո են նաև Պերսեպոլսի հարթաքանդակներում պատկերված զինվորների կրած վահանները: Քսենոֆոնը և Հերոդոտը ևս բազմաթիվ անգամներ հիշատակում են տարբեր ժողովուրդների կողմից օգտագործվող կլոր, քառակուսի և ձվաձև հյուսկեն և կաշեծածկ վահանների մասին (65, IV, VI, 26. VI, III, 3: 44, VII, 61):

ՄՈՆԱՊԱՆՆԵՐ: Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. հնագիտական նյութերի մեջ մետաղյա սոնապաններ, ինչպիսիք եղել են հունական աշխարհում և հիշատակվում են Հոմերոսի ժամանակներից սկսած, չեն հայտնաբերված: Հերոդոտը Քսերքսեսի բանակի մեջ մտնող ժողովուրդներից և ոչ մեկի մոտ չի հիշատակում սոնապաններ: Անդրկովկասում և այլուր, հնագիտական նյութերում երևան եկողները վերաբերում են միայն հելենիստական ժամանակաշրջանին (147, էջ 65, նկ. 173, 174: 92, էջ 11): Դրանց տարածումը վերագրվում է Մակեդոնացու արշավանքներին: Սակայն Հերոդոտը մի քանի ժողովուրդների հետ մեկտեղ հայերի համար նշում է, որ նրանք կրում էին տեղական, մինչև ձկնամկանը հասնող երկարաճիտ կոշիկներ (44, VII, 72), իսկ Քսենոֆոնը դրանք ուղղակի անվանում է սոնապաններ (65, V, II, 22): Պատահական չէ, որ պատմիչները դրանք համարում են տեղական: Այդպիսի երկարաճիտ կոշիկներ տեսնում ենք նաև ուրարտացիների հագին: Այդ կոշիկները կարվում էին ամբողջությամբ կաշվից և լավ պաշտպանում էին ոտքը մարտերում: Հավանական է թվում, որ հենց այդպիսի կոշիկներ են պատկերված Պերսեպոլսի հարթաքանդակներում հայերի և կապադովկիացիների ձեռքերին, որոնք որպես հարկ տարվում էին արքայից արքային (270, աղ. 29, 35):

ԶԻՍԱՐԵ: Եթե ուրարտական ժամանակաշրջանի ծիսարարների և ծիագրահների վերաբերյալ թե՛ նյութական, թե՛ պատկերագրական փաստերը առատ են, ապա նույնը չի կա-

րելի ասել մ.թ.ա. VI-IVդդ. ձիասարքի մասին: Պահպանված նյութերը վերաբերում են սանձերի, փոկերն ամրացնող օղակների և թամբի տեսակներին: Հայտնի է սանձերի չորս նմուշ, որոնք վերաբերում են երեք տեսակի: Առաջին տեսակը ներկայացնում են Լենինականից (Ալեքսանդրապոլից) դեռևս XIXդ. հայտնաբերված և էրմիտաժում, Մուրյեի հավաքածուի մեջ պահվող (էրմ. K-304), Կուրթանի մ.թ.ա. VI-IVդդ. դամբարանից գտնված, Արին բերդի հեծյալի և ձիու առաջնամասով եղջերափողերի վրա պատկերված սանձերը: Դրանք բրոնզից պատրաստված ուղիղ կամ կեռավուն երախճաններով սանձեր են (117, էջ 92, 93): Յուրաքանչյուրը ձուլված է համապատասխան օղակավոր ծայրերով, փշիկներով պատված երախակալ մասով և իրար միացած, հորիզոնական ագուցված, լրացուցիչ օղակով: Այտափոկերը և երասանը ամրացնելու համար ունեն կենտրոնական, մեծ օղակ և երկու կողային անցքեր: Մուրյեի հավաքածուի օրինակի վրա երախճանի ծայրերը ընդգծված են ծողի թեթև նեղացումով և լայնացումով (աղ. 45, 3), իսկ Կուրթանի օրինակը, որը ամբողջական չէ, այլ միայն երախճանի մի մասը, ավարտվում է մարդու գլխի պատկերով (աղ. 45, 4): Այս երախճանները պատկանում են Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի սանձերի այն տեսակին, որոնց ծայրերը երբեմն ավարտվում են կլորավուն գնդիկներով կամ հաստացումներով, երբեմն էլ կենդանիների սմբակների կամ գլխիկների պատկերով: Կուրթանի երախճանի ինքնատիպությունը նրանում է, որ ավարտվում է մարդկային գլխի պատկերով: Սանձերի այս տեսակն առաջացել է մ.թ.ա. VIIIդ. սկզբներին, ինչպես երևում է Կարմիր բլուրից հայտնաբերված Մենուա արքայի անունը կրող նմուշից (181, էջ 155, նկ. 23) և լայն տարածում գտել Անդրկովկասում, Առաջավոր Ասիայում, Եգիպտոսում, Աթենքում և այլուր (136, էջ 61): Այս սանձերն օգտագործվել են նաև հետագա՝ մ.թ.ա. VI-IV դարերում, ինչպես ցույց են տալիս մեր քննարկած օրինակները, Պերսեպոլիսից հայտնաբերված սանձը և դրանց պատկերումները ձիակերպ խոյակների վրա: Ամենայն հավանականությամբ դրանք պահպանվել են նաև հելենիստական ժամանակաշրջանում, քանի որ նման սանձեր են պատկերված Շիրակավանից հայտնաբերված ձիակերպ անոթին (198, էջ 506):

Սանձերի երկրորդ տեսակի մասին պատկերացում է տալիս Ստեփանավանի շրջանի Ագարակ գյուղում, քանդված դամբարանից գտնված երկաթե սանձը: Նրա ուղիղ, քառակող

ծողից պատրաստված լկամներն ունեն մեկական, կենտրոնական մեծ օղակ և երկուական եզրային փոքր օղակներ՝ այտափոկերը ամրացնելու համար: Երախակալ մասը կազմված է երկու իրար ագուցված, երկօղակավոր ծյուղերից, որոնց վրա, իրենց հերթին շարված են վեց ատամնավոր սկավառակ: Երախակալին ագուցված մեկական ինքնուրույն օղակներից կապվել են երասանները (աղ. 45, 5): Ագարակի այս երախճանը, իր նույնանման աղբյուրներն ունի Ախալգորիի (192, էջ 53) և Ալգեստիի համալիրներում (136, աղ. XII, XII-bis, էջ 34-41): Ինչպես հայտնի է, այս երկու համալիրներն էլ մանրամասն քննարկված են գրականության մեջ և թվագրվում են մ.թ.ա. V-IV դարերով: Այդ նույն դարերով պետք է թվագրել նաև Ագարակի սանձը: Ժամանակագրորեն այն նոր տեսակ է ներկայացնում, որն առայժմ կարելի է վերագրել աշխարհագրական որոշ տարածքի միայն:

Երախճանների երրորդ տեսակը Արին բերդից հայտնաբերված նմուշն է: Այն ամբողջական չէ և կազմված է երախակալ մասի երկաթե օղակներից և երասանների պահող շղթայի մասից: Չկան լկամները (աղ. 45, 6): Սակայն Թրակիայի Պանագյուրիշտե համալիրի նյութերի հետ հայտնաբերված երկու ամբողջական նույնանման երախճանները թույլ են տալիս պարզելու սանձի տիպը (243, էջ 47-48, նկ. 44): Այս սանձերն ունեն ուղիղ կամ S-ձև լկամներ, որոնց միջև ձգվում է 6-8 օղակներից կազմված երախակալ մասը, ագուցված լկամների կենտրոնական անցքին, որտեղից միացված են նաև երասանները պահող երկաթե շղթայի մասերը (աղ. 45, 7): Արին բերդի սանձը հայտնաբերման շերտագրությամբ և վերը բերված զուգահեռներով թվագրվում է մ.թ.ա. V-IVդդ., թերևս ներկայացնելով վերը քննարկված Ագարակի երախճանի ավելի պարզեցված տեսակը: Այսպիսով մ.թ.ա. VI-IVդդ. Հայաստանում օգտագործվում էին դեռևս մ.թ.ա. VII-VIդդ. լայն տարածում գտած և մ.թ.ա. V-IVդդ. նոր ստեղծված, կարծես կախված լկամներով սանձերի անդրկովկասյան տարբերակի (154, էջ 45: 183, էջ 30) հետագա զարգացում հանդիսացող երախճանների տեսակները:

Ձիասարքի փոկերն ամրացնող *ճարմանդածև օղակները*, ձուլման եղանակով պատրաստված զանգվածեղ անվակներ են, որոնց մի ծայրում փոկերը ամրացնելու համար ունեն թռչնակերպ անշարժ ելուստ (աղ. 45, 9, 10): Այս ճարմանդանման առարկաները տիպաբանական մանրամասն քննարկման են ենթարկել Ս. Եսայանը և Մ. Պոգրեբովան, բաժանելով չորս

խմբի և որոշելով դրանց կիրառությունը: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. այս ճարմանդներից հայտնաբերվել են Բերդից չորս, Կուրթանից մեկ և Բերդատեղից՝ երեք օրինակ (չափերը՝ տրամ. 3,5-5,0 սմ): Համարյա բոլոր օղակների եզրերը զարդարված են նուրբ փորագրմամբ, ակոսավոր նախշերով: Այս օղակ-ճարմանդներից գտնվել են Լավարի, Կարմիր բերդի նաև Իրանի տերիտորիայի վաղ հուշարձաններից և թույլ են տվել ուսումնասիրողներին իրավացիորեն տեսնելու հայկական և իրանական ճարմանդների տիպաբանական և ոճական կապը (112, էջ 75-76): Այս առարկաները հայտնաբերվում են ժամանակագրական և աշխարհագրական լայն սահմաններում և դրանց ծագումը կապել որևէ էթնիկ խմբի, հատկապես սկյութների հետ, հնարավոր չէ: Հավանական է դրանց տեղական տարբերակների զուգամիտության առաջացման վարկածը տարբեր վայրերում՝ օրինակ՝ Հայաստանում, Միջագետքում, Իրանում և այլուր, ապա դրանց հետագա տարածումը սկյութական և սարմաթական հուշարձաններում, որտեղ դրանք երևան են գալիս մ.թ.ա. III-I դարերում:

Եթե ծիսարքի տեսակները հնագույն ժամանակներից մանրամասն մշակվել են Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների կողմից, ապա նույնը չի կարելի ասել թամբի մասին: Օրինակ, ասորեստանյան թամբը գորգ է, շատ լայն գորգատիպ կրծքակալով, որը կարծես մի ամբողջություն է կազմում (283, էջ 162, նկ. 38): Մեղական ու պարսկական թամբերը նույնպես գորգեր են, ինչպես երևում է պատկերագրական նյութերից և պատմիչների հաղորդումներից: Օրինակ, Ամուդարիայի գանձի թիվ 24 և 36 սկավառակների վրա պատկերված հեծյալները նստած են նման գորգատիպ թամբերի վրա, որոնք ամրացված են փոկերով (114, էջ 48, նկ. 36): Քսենոփոնը պարսիկների մասին ասում է, որ նրանց ձիերի վրա ավելի շատ գորգ կա, քան անկողնու վրա (65, VIII, VIII, 19):

Հայաստանի նյութական մշակույթի մեջ ևս թամբի հետքեր չեն հայտնաբերված: Նույնիսկ ուրարտական հեծյալների պատկերներում չենք տեսնում, թեև անհնար է, որ գոնե գորգատիպ ծածկոցը՝ սթարը (քնթուշ) չլիներ: Սթարի առաջին պատկերը գտնում ենք մ.թ.ա. VI-V դդ. թվագրվող Արին բերդի հեծյալի առաջամասով, եղջրաճորի վրա: Այն ուղղանկյուն գորգ է, ատամնավոր և աղեղնաձև եզրածայրերով, զարդարված այծերի և ցուլի պատկերներով (աղ. 45, 8): Այս սթարը կրկնում է վերը նշված մեղաաքեննյան, ինչպես նաև Շոշի, Պերսեպոլիսի,

Մակուի ծիակերպ եղջրագավաթների վրա պատկերված սթարները (276, աղ. LIII, 1, 2, 3) տարբերակվելով միայն դրանց վրա պատկերված կենդանիներով: Եվ դատելով Պազիրիկյան 5-րդ դամբարանից հայտնաբերված գորգի տեսակից, այս սթարները լայն տարածում ունեին Աքեմենյան մշակույթի ոլորտում ընդգրկված բոլոր երկրներում, թեև պետք է նշել, որ Ալթայի բնակչությանը ծանոթ էր արդեն վերջնական ձևավորված թամբը: Այդպիսիք գտնվել են Բաշադարյան, Տուեկտինյան դամբարաններում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VIդ. երկրորդ կեսով (190, էջ 70, 72, աղ. L4,5, էջ 128, նկ. 79, 80):

Հնագիտական նյութերում լավ են ներկայացված ուրարտական ժամանակաշրջանի ծիսարքերի հարուստ հարդարանքները՝ բաղկացած ճակատակալներից, այտաճարմանդներից, զանգակներից, որոնց մի մասը զարդարում են և կրում են արձանագրություններ: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. վերաբերող նման նյութերը շատ քիչ են: Միայն՝ քննարկված ճարմանդների. զանգակների մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործվել է նաև ծիսարքի մեջ: Սակայն ծիսարքի և ծիագրահի նկարագրություն ենք տեսնում Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայում»: Այս նկարագրության համաձայն, ձիերը պաշտպանված են ճակատակալներով, կրծքապանակով, լանջապանակով և գավալոսկրը ծածկող զրահով (135, VIII, I, 2): Մ.թ.ա. V դարի վերջում, Կունաքսեի ճակատամարտում, Կյուրոս կրտսերի բանակի ձիերը պաշտպանված էին ճակատակալներով ու լանջապանակներով (65 I, 3, 7): Վերջապես Աքեմենյան ժամանակաշրջանի համար զրահներ է հիշատակում նաև Քվինտուս Կուրցիուսը, կապված Իսոսի և Փավգամելայի ճակատամարտերի հետ (130, III, 11, 1; IV, 13, 1): Եվ հայկական հեծելազորը, որը մասնակից էր Աքեմենյան գործերի համարյա բոլոր ճակատամարտերին, չէր կարող չունենալ ծիսարքեր և ծիագրահներ: Այն պետք է ժառանգած լիներ ուրարտական ժամանակաշրջանից և կրեր այն փոփոխությունները, որոնք կատարվել էին Աքեմենյան դարաշրջանում:

Այսպիսով, զենքերի քննությունը, մեր տրամադրության տակ եղած գրավոր, պատկերագրական և համեմատական նյութերի հնարավորին չափ օգտագործումը թույլ են տալիս խոսել այդ զենքերի բազմազանության մասին, նույնիսկ միևնույն տեսակի խմբի ներսում: Բազմազանություն, որը պայմանավորված է նյութով, պատրաստման տեխնիկայով, հին

ձևերի ժառանգմամբ, նորերի առաջացմամբ և ներմուծմամբ: Նյութերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ մ.թ.ա. VI-IVդդ. զենքի գերակշռող մասը պատրաստվում է երկաթից, իսկ բրոնզից միայն զրահներ, պատյաններ, հարդարման հետ կապված առարկաներ:

Շարունակելով ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի մետաղամշակման ավանդական հմտությունները, բրոնզե մետասլաքների («սկյութական»), սանձերի մի տեսակի, զրահների, հարդարման առարկաների պատրաստումը կատարվում էր ծուլման տեխնիկայով՝ մեկ և երկփեղկ, սովորական և մոմե կաղապարների մեջ: Մյուս կողմից զենքերի պատրաստման գործում գերակշռող մասը պատկանում էր դրանց պատրաստման կռածո-դարբնոցային մեթոդին: Երկաթե զենքերի առատությունը, բազմազանությունը, մասնագիտացված այն խմբերը, որոնք ձևաբանորեն կապվում են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների զենքերի տեղական հնագույն ձևերի հետ, թույլ են տալիս պնդելու դրանց հիմնական մասի տեղական, ըստ որում մասսայական արտադրության մասին, չբացառելով նաև որոշ զենքերի ձևերի և նույնիսկ առանձին պատրաստի առարկաների ներմուծումը դրսից:

Պետք է նշել, որ զենքեր բոլոր հուշարձաններից հավասարաչափ չեն հայտնաբերված՝ կապված հատկապես բնակավայրերի բնույթի

հետ: Սակայն այդ զենքերը բոլոր շրջաններում նույնական են, իսկ տարբերությունները՝ կրում են երկրորդական բնույթ:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի զենքերի առատությունը և բազմազանությունը բացահայտում են նաև մասնագիտացված արհեստավոր երկաթագործի՝ դարբնի և զինագործի կարևոր դերը տնտեսության մեջ: Այս միտքը հաստատվում է նաև երկաթե առարկաների մետաղագրական ուսումնասիրության արդյունքներով (12, էջ 162):

Ձենքերի և ընդհանրապես մետաղե առարկաների քննարկված ձևերի միօրինակությունը, լայն տարածումը բացահայտում են, որ մասնագետ-արհեստավորներն ապահովում էին ոչ միայն իրենց ամրոցի, բնակավայրի համայնքի անդամների, այլև հարևան շրջանների պահանջները, փոխանակային և միջցեղային կապերի ձևով:

Ձենքերի քննարկումը պարզում է նաև Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IVդդ. զենքերի և զրահների սերտ կապերը և նմանությունները Անդրկովկասի, Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրների, Իրանի, Հյուսիսային Կովկասի և նույնիսկ Թրակիայի հետ: Կապեր, որոնք երևում են ոչ միայն կոնկրետ ձևերի նմանությամբ, այլև վկայվում են գրավոր աղբյուրներով:

ԳԼՈՒԽ ԴՆԳԵՐՈՐԴ

Զ Ա Ր Դ Ե Ր

Ա.թ.ա. VI-IV դդ. հայկական զարդագործության դիապագոնի մասին պատկերացում են տալիս բազմաթիվ և բազմատեսակ ապարանջանները, մանյակները, ականջօղերը, կախիկները, շիգղերը, մատանիները, հուլունքները և այլն:

Քննարկվող հայկական զարդերը հարուստ են ոչ միայն տեսակներով, այլև պատրաստման նյութով և տեխնիկական հմարներով: Դրանք պատրաստված են մետաղից՝ բրոնզ, երկաթ, ծարիր, արծաթ, ոսկի, քարից, ոսկորից, խխունջից, կավից, շաղախից, ապակուց և այլն:

ԱՊԱՐԱՆՋԱՆՆԵՐ: Ըստ պատրաստման նյութի գտնվել են բրոնզե, արծաթե և երկաթե: Վերջիններիս թիվը սահմանափակ է: Դրանք կտրվածքում կլոր, փակ օղեր են, բացի Աստղի բլուրի նմուշից, որը երկաթե թիթեղ է, բաց ծայրերով:

Արծաթյա ապարանջաններ հայտնաբերվել են Աթարբեկյանից, Ջուջևանից, Ջրառատից:

Քննարկվող ապարանջաններն իրենց ուրվագծով և պատրաստման տեխնիկայով բաժանվում են երեք խմբի՝ լարային, ժապավենային և զանգվածեղ ձուլածո: Առաջինները պատրաստված են կտրավածքում կլոր կամ կիսակլոր լարերից, կռելու, կտրելու, ձև տալու և հարդարելու միջոցով: Նույն ձևով մետաղե լայն կամ նեղ թերթիկներից պատրաստված են երկրորդ խմբի ապարանջանները, իսկ երրորդ խմբինը ամբողջական ձուլված են կաղապարի մեջ: Երբեմն հանդիպում են լարային ապարանջաններ, որոնց ծայրերը ծեծված են և դարձված ժապավենային: Երեք խմբերը ձևավորման և հարդարման տարրերով կազմում են մի քանի տարատեսակներ: Ամենաառատը լարային պարզ օղակաձև, հեռացած, իրար մոտ կամ վրա եկած ծայրերով ապարանջաններն են:

Դրանք երբեմն կրում են փորագիր, իրար զուգահեռ, խաչաձևվող, գծիկներից կազմված կամ պարանախյուս զարդեր և մեծ մասամբ հարում են նախորդ՝ երկաթի լայն տարածման դարաշրջանի ապարանջաններին (աղ. 46, 1-4):

Այս ապարանջանների մի մասը առանձանում է ծայրերի կենդանակերպ ձևավորմամբ:

Պատկերվող կենդանին հիմնականում օձն է, որի աչքերը, բերանի բացվածքը շեշտվում, ընդգծվում են փորագրման տեխնիկայով: Գլխիկի և ապարանջանի իրանի միացումը երբեմն առանձնացվում է, իսկ մեծ մասամբ՝ ոչ: Առանձին արտահայտչականություն և գեղեցկություն ունեն Իջևանի, Բերդի, Արին բերդի այն ապարանջանները, որոնց իրանի կիսակլոր լարը ծայրերում տափակեցված է և ապա նորից նեղացված և ավարտված հարթ կտրված եզրով: Հարթեցված մասը զարդարված է փորագիր գծիկներով և կրում է Բերդի օրինակների վրա երկու զույգ, Իջևանի օրինակների վրա՝ մեկ զույգ արտահայտիչ աչքեր՝ ստեղծելով «ակնոցավոր օձի» տպավորիչ պատկերը (աղ. 46, 5, 6, 8, 10):

Ա.թ.ա. VI-IV դդ. լարային ապարանջանների մի մասն ունի մեկ բնորոշ առանձնահատկություն՝ կենտրոնական մասի ճկվածություն: Ներճկված ապարանջանները մ.թ.ա. V դ. լայնորեն տարածվում են աքեմենյան մշակույթի ոլորտն ընդգրկված երկրների նյութական համալիրներում, դառնում թվագրող տարր դրանց համար և, ինչպես ժամանակին ճիշտ նկատել է Կուֆտինը (136, էջ 33: 139, էջ 38), հելենիստական ժամանակաշրջանում իր նախահայրենիքում անհետանալով, շարունակում են լայնորեն օգտագործվել Վրաստանում, մինչև I դարերը: Այս միտքը վերաբերում է Հայաստանին և ընդհանրապես ողջ Անդրկովկասին: Ներճկված իրանով ապարանջանների մի մասն ունեն օձազուխ ծայրեր, որոնց մոտ մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներից եկող զարդարման ավանդական տեխնիկան միացած է իրանի նոր ձևին: Արանց մոտ հանդիպում են որոշակի ձևավորված, ճշգրիտ մանրամասներով կերտված և խիստ ոճավորված, երբեմն մեկ տարրով, մեկ գծիկով օձի գլխիկ հիշեցնող օրինակներ (աղ. 46, 7, 9, 14): Հանդիպում են ապարանջաններ, որոնց ծայրերի կենդանական գլխիկների փոխարեն արված են գնդեր, քառակուսի կամ բրգաձև հաստացումներ: Արանց թիվը մեծ չէ՝ երկուսը հայտնաբերվել են Ռեդկին լագերից, հինգը՝ Շամշադինի շրջանի Դրդի գյուղից (աղ.

46, 12): Ապարանջանի իրանը նման ձևով հարդարելու սովորությանը մենք հանդիպում ենք նաև հելենիստական ժամանակաշրջանում (Կարմիր բլուրի դամբարանադաշտ - 83, էջ 18): Իրանի վրա հաստացումներ ունեցող ներձկված ապարանջանների ամենազանազան տարատեսակները հայտնի են Վրաստանի և հյուսիսային Կովկասի հուշարձաններից և թույլ են տվել Կուֆտինին նույնիսկ առանձնացնելու մի քանի տարատեսակ (136, էջ 34, նկ. 9: 139, աղ. 12): Մակայն Չայաստանում այս տեսակը լայն տարածում չի գտել: Եղածը թվագրվում է միայն մ.թ.ա. V-III դարերով: Դրանց առկայությունը հավանաբար պետք է բացատրել առևտրական կապերով կամ հյուսիսից եկող ազդեցությամբ:

Լարային ապարանջանների մյուս դրսևորումներից են ոլորուն ապարանջանները: Չայտնաբերվել են Բերդից, թվագրվելով մ.թ.ա. V-IV դդ., Արմավիրից և Գեղադիրից (29, էջ 91), որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. IV դ. վերջ, III դ. սկզբով: Ավելի ուշ դրանք լայն տարածում են գտնում, իսկ միջնադարում դառնում շատ բնորոշ: Ոլորուն լարերից զարդեր, մատանիներ, մանյակներ, պաարանջաններ պատրաստել են ավանդաբար շատ հնուց: Նման զարդերից հնագույնները հայտնի են Արթիկի ուշ բրոնզե դարյան դամբարաններից (218, էջ 217, նկ. 128): Ոլորուն իրաններով ապարանջաններ հայտնի են Նորադուզի դամբարաններից (154, աղ. XX, 16), իսկ վերջնական ձևավորվում են երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանի համալիրներում՝ Խրտանոց, Արգիշտիսիսիլի (156, նկ. 85, 2): Երկաթի դարաշրջանի այս ապարանջանները պատրաստվում են կտրվածքում կլոր, մեկ լարը ոլորելու եղանակով: Այս եղանակով է պատրաստված նաև Բերդի ապարանջանը, որն ունի մի տարբերիչ գիծ: Նրա մի ծայրում արված է փոքրիկ բուն, ուր ագուցվել է մյուս ծայրը (աղ. 46, 11): Արմավիրի և Գեղադիրի ապարանջանները պատրաստված են մեկ լարին մյուս երկուսը փաթաթելու եղանակով (աղ. 46, 13): Եվ Գեղադիրի օրինակը, որի պատրաստման ժամանակ օգտագործել են երկաթե և բրոնզե լարեր, լինելով երկգույն, ունեցել է մի առանձին հնչեղություն: Այս երկմետաղ լարերի ոլորման տեխնիկային հանդիպում ենք արդեն ուրարտական ժամանակաշրջանում, մ.թ.ա. VII-VI դդ. սահմանագլխին՝ Իգդիրի նյութերում (137, աղ. V, 7): Ոլորուն ապարանջաններ հանդիպում են նաև հելենիստական ժամանակաշրջանում Գառնիում, Արտաշատում: Դրանք լայնորեն հայտնի են աքեմենյան մշակույթին, գտնվել են Պերսեպոլում՝ խոյազուլիս ծայրե-

րով (271, աղ. 49, 89), Կիպրոսում և այլուր: Մի առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում կիսակլոր լարից, երկու, երեք և չորս տակ ծալելու եղանակով պատրաստված ապարանջանները (աղ. 47, 1, 3, 4): Այս եղանակով երկտակ ծալված ապարանջաններ հայտնի են մ.թ.ա. VIII-VII դդ. թվագրվող Մուխանի, Լենինականի, Բասարգեչարի, ապա մ.թ.ա. VII-VI դդ. Խրտանոցի համալիրներից (154, էջ 234, նկ. 110, 6; 151, աղ. XVI, 3): Մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող Աստղի բլուրի դամբարաններից և հատկապես բնակավայրից հայտնաբերված եռալար և քառալար ապարանջանները ապացույց են դրանց պատրաստման տեխնիկայի զարգացմանը: Ջարգացում է նկատվում նաև դրանց հարդարման տարրերում: Եթե վաղ ժամանակաշրջանի նմուշները զանգվածեղ են, անզարդ, ապա մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվողները պատրաստված են ավելի նուրբ լարերից, առաջին հայացքից թվացող կոպտությանը ունեն որոշակի նրբագեղություն և զարդարում են: Մի դեպքում լարի ծայրերը ոլորած են իրար հակառակ կողմերի վրա, առաջացնելով «աչքավոր օձի» պատկերը (աղ. 47, 4), մյուս դեպքում ուղիղ ծայրերը ավարտվում են հասկածն զարդով և այլն (աղ. 47, 1): Ժապավենային ապարանջանների թիվը մեծ չէ: Այդ ապարանջանները պատրաստված են տարբեր լայնության (1-4սմ) բարակ թերթիկներից: Դրանց բաց ծայրերը, որոշ նմուշների մոտ, թեթևակի նեղանում և սրվում, մեկ այլ դեպքում՝ լայնանում են: Բոլորը կրում են փորագրման տեխնիկայով կատարված զարդեր՝ ապարանջանի երկարությամբ ձգված ուղիղ գոտիներ, երբեմն լցված եղանազարդով երբեմն ոչ, գազաթներով իրար միացած եռանկյունիներ, կենտրոնում կետով շրջանակ՝ աչքեր, ալիքներ, խաչաձևվող գծիկներ: Ջարդերը հիմնականում կենտրոնացած են ապարանջանների ծայրերին և հորինվածքով իրար են ուղղված (աղ. 46, 8, աղ. 47, 2, 5):

Ջանգվածեղ ծուլածո ապարանջանները կտրվածքում կլոր և կիսակլոր են, իրանները հարթ, ծայրերը երբեմն ուղիղ կտրված, երբեմն նեղացած և կրում են փորագիր գծազարդ: Մյուս մասի ծայրերը տափակեցված են և ունեն ալիքաձև ավարտ, կրելով փոքր գծիկներից կազմված եղևնու զարդամոտիվը (Աթարբեկյան, Ջրառատ): Բավական շատ են նաև ծայրերը ռճավորված օձի գլխիկի նմանեցրած նմուշները: Բոլոր այս տարատեսակների մոտ հանդիպում են իրանները մանր փորվածքներով կամ գծիկներով զարդարված նմուշներ (աղ. 47, 6, 8, 10): Ապարանջանների մի փոքրիկ խումբ

էլ կրկնում է վաղ ժամանակաշրջանի, փակ իրանները փոսիկներով զարդարված ապարանջաններին (աղ. 47, 7): Պետք է նշել նաև Իջևանի և Աթարբեկյանի դամբարաններից գտնված զանգավճեղ ծանր ապարանջանները, որոնք այս դարաշրջանում, հավանաբար վերապրուկային են: Ձուլածո ապարանջանների վերը քննարկված բոլոր ենթախմբերն իրենց առատ նախատիպերն ունեն մ.թ.ա. VIII-VI դդ. թվագրվող նյութերում (8, էջ 87, աղ. 3_{3,4,5}, էջ 89, աղ. 2₄):

Առանձին և հետաքրքիր խումբ են կազմում Աստղի բլուրից և Կուրթանից հայտնաբերված երեք բացառիկ նրբագեղ, *ծուլածո ապարանջանները*. Դրանք բաց ապարանջաններ են, որոնց ծայրերը ավարտվում են խոյի գլխիկների պատկերներով: Սրադունչ, փորագրությամբ նշված աչքերով ու բերանով, ոլորուն եղջյուրներով գլխիկը ապարանջանի ծողից առանձնանում է լայնակի շարված ուռուցիկ գոտիներով, իսկ իրանը զարդարված է կետերով և գնդիկներով (աղ. 47, 9): Այս ապարանջաններից մեծ թվով հայտնաբերվել են Բեշտաշենի դամբարանադաշտից, որոշակիորեն թվագրվելով մ.թ.ա. V-IV դդ. (160, աղ. XIII_{419, 429}): Գտնվել են Դոլանլարից (164, էջ 63), Պերսեպոլիսից, որի իրանը ոլորուն է, Կիպրոսից (271, աղ/ 89₂, 49₃; 227, էջ 29, նկ. 11-12) և բոլորն էլ թվագրվում են այդ նույն դարերի սահմաններում: Ուստի Որնակից հայտնաբերված և էրմիտաժում պահվող նույնատիպ ապարանջանը ևս պետք է թվագրել այս դարերով: Վաղ նյութերի մեջ դրանք բացակայում են, իսկ հելենիստական ժամանակաշրջանի խոյազուլիս ապարանջան առայժմ հայտնաբերվել է միայն Թալիմի շրջանի Բազմաբերդ գյուղից և ունի պարզ արտաքին (3, էջ 221-222): Խոյազուլիս ապարանջանների Աստղի բլուրի օրինակները գտնվել են պաշտամունքային շենքում, ծիսական նշանակության բազմաթիվ առարկաների, խոյի եղջյուրներով հարդարված տաճարների մանրակերտերի միջավայրում: Այս ամենն ընդգծում են դրանց ծիսական պաշտամունքային նշանակությունը, կապը աստրալ թեմատիկայի հետ: Կենդանակերպ ապարանջանները և մյուս զարդերը, որոնց հայրենիքը ընդունված է համարել Առաջավոր Արևելքը, հետապնդել են նաև պահպանիչ և բուժիչ նպատակներ:

ՍՍՏԱՆԻՆԵՐ: Հուշարձաններից հայտնաբերված բազմաթիվ մատանիները ապարանջանների նմանությամբ պատրաստված են երկաթից, արծաթից և բրոնզից: Առաջին երկու մետաղներից պատրաստված նմուշները շատ

քիչ են: Հիմնականում դրանք բրոնզից են: Պատրաստման եղանակով և արտաքին տեսքով լարային են կամ ժապավենային: Բրոնզե լարից պատրաստված մատանիները հանդիպում են փակ, բայց և իրար վրա եկած ծայրերով: Ծայրերը բարակ են, երբեմն ծեծված-հարթեցված, իրաններն անզարդ են և զարդարուն: Հիմնական զարդանախշը մատանու իրանով շարված շեղ փոսիկներն են, գծիկները և ուժեղ կամ թույլ արտահայտված ատամնավոր արտաքին ձևավորումը (աղ. 48, 1, 5, 9, 12, 16) Ջրառատի և Կարճաղբյուրի մատանիների մեջ հանդիպում են մեկական նմուշ, որոնք ունեն լարի երկու կողմից հեռացող եռանկյուն ելուստներ, թեթևակի հիշեցնելով վահանիկ (աղ. 48, 21): Հանդիպում են նաև մատանիներ, որոնց իրար վրա եկած ծայրերից մեկն ավարտվում է ոճավորված օձի գլխով, հետևելով ապարանջանների հարդարման սովորույթին: Լարային մատանիների առանձին ենթախումբ կարելի է դիտել լարը կրկնաժալելու միջոցով ստացվող մատանիները (աղ. 48, 2, 6): Գեղեցիկ տեսք ունեն ոլորած լարից պատրաստվածները (աղ. 48, 10), որոնք նույն տեխնիկայով պատրաստված ապարանջանների նման, լայն տարածում են ստանում Հայաստանում այս դարաշրջանում: Ժապավենային թերթիկ մետաղից կտրված մատանիները ևս հանդիպում են փակ, բաց և իրար վրա եկող ծայրերով: Բացառությամբ մի քանի օրինակների, բոլոր մատանիները զարդարված են փորագրման տեխնիկայով արված նախշերով: Հանդիպում են թեք գծերով ստեղծված եղևնանախշը, գազաթներով իրար ուղղված եռանկյունիներ, կետազարդ օղակներ՝ աչքեր, ալիքներ և այլն (աղ. 48, 3): Հետաքրքիր են թերթիկը պարուրած և փաթաթելու եղանակով պատրաստված քառաձալ մատանիները (աղ. 48, 7):

Քննարկվող մատանիները, որոնք շարունակում են հարատևել նաև հելենիստական ժամանակաշրջանում, հանդիպում են թե՛ աշխարհագրական, թե՛ ժամանակագրական լայն տարածքում: Դրանցից հայտնաբերվել են մ.թ.ա. VIII-VI դդ. թվագրվող Սևանի ավազանի, Լենինականի, Գոլովինոյի ու այլ հուշարձաններից (20, էջ 179, նկ. 151, 152; 154, նկ. 110_{9,8,10} 12; 151, աղ. VI):

ԱՎԱՆՋԻ ԵՎ ՔՈՒՆՔԻ ՕՂԵՐ: Վաղ հայկական ժամանակաշրջանի ականջօղերի մեծ մասը կլոր, պարզ լարից պատրաստված օղեր են, որոնք երբեմն չեն տարբերվում մատանիներից, կամ էլ տարբերվում են միայն տրամագծի չափերով (աղ. 48, 11, 14): Դրանց մեջ հանդիպում

են նաև կախիկներով հարդարված օրինակներ: Որպես կախիկներ ծառայել են հուլունքները, կաորինները, գալարուն օղակները, իսկ մի դեպքում էլ՝ հատուկ երկու փոքրիկ կիսաթասիկներից պատրաստված գնդիկը (աղ. 48, 4, 8): Այս կախիկավոր ականջօղերը ավելի առատ հանդիպում են հելենիստական զարդերի մեջ:

Կարճադրյուրի և Աթարբեկյանի դամբարաններից գտնվել է օղերի մի տեսակ, որի ասեղը կոնստրուկցիայով չի առանձնանում կախվող մասից: Վերը քննարկված կլոր օղերի նման միասնական է, սակայն ստորին մասի նկատմամբ հորիզոնական դիրքով: Ստորին մասն իր հերթին, դեպի կենտրոն աստիճանաբար հաստանում է (օղաբլիթի ձևով) առաջացնելով որոշ գեղարվեստական էֆեկտ (աղ. 48, 13):

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Ջրառատի սալարկղից գտնված օղերը: Դրանք կտրվածքում կլոր լարից են, որոնցից հավասար հեռավորության վրա ամրացված, եռակցված են հատիկներից կազմված երեքական ողկույզներ, ականջօղին տալով արտակարգ գեղեցիկ տեսք (աղ. 48, 20): Այս օղերի ակունքները գնում են հինարևելյան զարդագործության աշխարհը և հանդիպում են ուշ ասորեստանյան հարթաքանդակների պատկերներում (201, էջ 66, նկ. 3): Դրանք լայն տարածում են գտնում Անդրկովկասում և Հայաստանում մ.թ.ա. VI-IV և հետագա դարերում, ինչպես ցույց են տալիս Վանիի, Կվիրիլիի կիրճի հուշարձաններից, Աինգեչաուրից հայտնաբերված նմուշները (147, նկ. 40, 41; 170, աղ. 17; 75, աղ. 1, 7): Քննարկվող ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս օղերի մի տեսակ ևս, որը լայն տարածում է գտնում հետագա դարերում: Դրանք ստեղծվել են միակտոր լարից, որը մի ծայրից կեռվելով՝ օղակ է առաջացրել և ուրվելով փաթաթվել օղի աղեղին, տալով նրան գեղեցիկ տեսք: Մյուս սուր ծայրն ազուցվել է ստեղծված օղակի մեջ: Այս օղերից առաջմ հայտնաբերվել են Կարճադրյուրի մ.թ.ա. VI-IV դդ. դամբարաններից (աղ. 48, 17):

Ականջօղերի քննարկումից պարզվում է, որ դրանց զարգացումը կապված է ստորին աղեղի վրա տարբեր տեսակի կախիկների ամրացման հետ, քանի որ վերին մասը՝ ասեղը, երկար ժամանակ պահպանում է իր սկզբնական կլոր ձևը: Միայն Կարճադրյուրի և Աթարբեկյանի օրինակների մոտ է երևում ասեղի զարգացում՝ դառնալով հորիզոնական: Առ մոր ձև է, որ լայն տարածում պետք է գտներ հետագայում, հատկապես միջնադարյան զարդագործության մեջ:

Քննարկվող հուշարձաններից քունքի օղեր քիչ են հայտնաբերվել: Շարունակում են հանդիպել նախորդ դարերում տարածված քունքի օղերի մի տեսակը, որը ծուլածո, միջին մասում հավասարաչափ հաստացող օղ է, որի ծայրերը դեպի դուրս կլորանալով՝ օղակների են վերածվում: Փոքր չափերի մեջ կրկնում են մանյակների ձևը (տրամագծերը տատանվում են 4-5սմ-ի միջև - աղ. 48, 18, 19): Դրանցից մեկի մոտ պահպանվել է երկաթե լարը, որը միացրել է ծայրի օղակները և այս տարրը թույլ է տվել Իվանովսկուն դրանք համարել քունքի օղեր (116, էջ 83, 96, 98, 125): Իջևանում այս օղերի հետ գտնվել է նույնատիպ մանյակ՝ առաջացնելով լրակազմ:

Հուշարձաններից հանդիպող քունքի օղերի երկրորդ տարատեսակը կտրվածքում կլոր մետաղալարից պատրաստված տարբեր տրամաչափերի օղեր են, որոնց ծայրերն ունեն թռչնի գլխիկի ձև և կրում են մեկական անցք (աղ. 48, 8, 15): Օղերից կախված են լինում տարբեր ձևերի և կազմության կախիկներ, որոնցից ամենատարածվածը ծայրերին հատիկներից կազմված բուրգեր ունեցող լար-ճառագայթներ կամ եռանկյունաձև թերթիկներն են: Գտնվել են Սակարաշենից (պատրաստված ծարիրից, կախիկները կորած են), Աևանի ավազանից (թրոն-գից), Նախիջևանից մեկ ճառագայթով (արծաթից): Այս քունքի օղերը ողջ Անդրկովկասում հանդես են գալիս մ.թ.ա. VII-VI դդ. սահմանագլխին և լայնորեն տարածվում մ.թ.ա. VI-IV դդ. և ավելի ուշ: Հայտնի են Կազբեկի գանձից (211, էջ 34, աղ. LXIV, 3), Վրաստանի հուշարձաններ Թրիալեթից, Աուխումիից (136, նկ. 40, 42), Իկոտիից, Վանիից, Աաչխերիից (90, աղ. V, 32, 33, 34, 39), Ադրբեջանի տարածքից՝ Կապադակից, Աինգեչաուրից (75, աղ. I, նկ. 1,4): Հայաստանում ևս քունքի օղերը երևան են գալիս այդ նույն ժամանակաշրջանում և հայտնաբերվել են Լոռիի, Օշականի (97, էջ 188, նկ. 14; 110, աղ. LXXIX, 8) դամբարաններից: Ուշ անտիկ ժամանակաշրջանում դրանք դուրս են գալիս գործածությունից, ինչպես երևում են թե՛ Հայաստանի, թե՛ Վրաստանի հուշարձաններից: Ելնելով Վրաստանի հուշարձաններում այս քունքի օղերի առատությունից, Տ.Ն.Չուբինիչվիլին դրանց տարածումը սահմանափակում է Արևելյան Վրաստանի և Քարթլիայի սահմաններով, որը, ինչպես տեսանք վերը բերված նյութերից, չի համապատասխանում իրականությանը և դրանց աշխարհագրական սահմաններն ավելի ընդարձակ են:

ՍԱՆՅԱԿՆԵՐ: Զննարկվող ժամանակաշրջանում շարունակել են պատրաստվել նախորդ դարերի համար բնորոշ մանյակների տեսակները: Հայտնաբերվել են թե՛ կլոր լարից պատրաստված, հարթ արտաքինով մանյակներ, որոնց նախատիպերը հանդես են գալիս դեռևս Լցենհի, Ռեդկին լագերի, Նորադուզի մ.թ.ա. X-IXդդ. համալիրներում, թե՛ մ.թ.ա. VII-VIդդ., ոլորում լարից ստեղծված տեսակները (151, աղ. VII, 7, XIII, 33, XVI, 11, 12, 13, 97, էջ 188; 255, էջ 105, աղ. 68): Երկու տեսակների ծայրերը մեկ կամ երկու կողմով, որպես կանոն, ավարտվում են կեռիկներով, կապելու համար (աղ. 49, 1, 2): Վաղ հայկական մանյակների զարգացման միտումը նկատվում է դրանց ծայրերի ձևավորման մեջ: Մանյակների ծայրերը տափակեցված են զարդանախշված փորագրմամբ կատարված զարդերով: Զարդամոտիվները բազմազան են՝ մեկ կամ երկշարք եղևնազարդ (Բերդ, Զրառատ), եզրերով ձգվող, շեղ գծիկներից կազմված գոտի կամ կենտրոնով շարված աչքազարդ, որոշ դեպքերում առնված ծաղկաշղթայի մեջ (աղ. 49, 3, 5): Զարգացում է նկատվում նաև տեխնիկայի մեջ: Ոլորմամբ մանյակներ պատրաստվում են նաև քառակող լարերից: Մանյակները Անդրկովկասում ևս՝ հանդես են գալիս այդ նույն ժամանակաշրջանում, ինչ որ Հայաստանում: Դրանցից հայտնաբերվել են Ախալգորիի գանձի մեջ, Վանիից, Իթսվիսիից, Մինգեչաուրից և այլն (192, N 14: 147, էջ 215-216; 89, էջ 32):

Դատելով Այրումի գանձի կանանց արծանիկներից, Հայաստանում հավանաբար օգտագործվել է մանյակների մեկ այլ տեսակ, որը ներկայացրել է վզին հագցվող կլոր օղակ և դրանցից տարբեր հեռավորության վրա շարված կախիկներ: Այրումի կանանց արծանիկների մոտ դրանք երեքական բավական զանգվածեղ եռանկյունաձև կախիկներ են: Որպես նման մանյակների կախիկներ, կարող էին ծառայել նաև տարբեր ձևերի այն կախիկները, որոնք հայտնաբերվում են զարդերի համալիրներում և հենց Այրումի գանձի մեջ գտնված՝ գայլերի, ձիերի և շների այն արծանիկները, որոնց մեջքերին առկա են այդ նպատակին ծառայող օղակներ աղ. (49, 6-10, 11): Այդ դեպքում կունենայինք Պիցենյան (Իտալիա) մանյակներին հար և նման վզնոցներ (82, էջ 29, նկ. 1, 2):

ԿՐԾՔԱՉԱՐԴ ԿԱՄԻԿՆԵՐ: Զարդարանքի այս խմբի մեջ ընդգրկվում են կիսալուսնաձև և տարբեր տեսակի մյուս կախիկները:

Կիսալուսնաձև կամ մահիկաձև կախիկները մեծ մասամբ պատրաստված են բրոնզե կամ

արծաթե թիթեղից, պայտաձև կտրելու եղանակով: Կան անզարդ (Բերդ, Աստղի բլուր) և զարդարուն (Ջուջևան) օրինակներ: Հարդարանքը կատարված է դրվագմամբ, հիմնական մոտիվը կետագծերը և կետերով ստեղծված վարդյակներն են (աղ. 50, 2, 3, 4):

Մահիկաձև զարդերի մեջ առանձին տեղ է գրավում Արմավիրի ոսկյա կրծքազարդը (երկ. 3 սմ, լայն. 2,7 սմ): Այն ունի արտակարգ զարդարուն արտաքին, եզրերն ավարտվում են հակառակ կողմեր նայող թռչունների իրաներով: Թռչունների միջև տեղադրված են երեք կենաց ծառի պատկեր, որոնք եզերված են եռանկյունիներով լցված մեղ շերտերով՝ խորհրդանշելով սրբազան պուրակ: Կրծքազարդի ստորին աղեղն ավարտվում է իրար հաջորդող ծաղկի և կոկոնի պատկերներով: Ողջ զարդը պատրաստված է ցանցկեն տեխնիկայով և միջնորմներով առաջացած բջիջները ընդելուզված են եղել գունավոր քարերով և երկնագույն, սև ալակե մածուկով աղ. 50, 5): Այս կրծքազարդը ձևով, հարդարման տարրերով իր նախատիպերն ունի Ուրարտուի կրծքազարդերի մեջ, իսկ գեղարվեստական զարդարմամբ, պատրաստման եղանակով, վերաբերվում է աքեմենյան մշակույթի ոլորտին (203, էջ 190-191), որտեղ առաջավորասիական, միջագետքյան ընդելուզման տեխնիկան հասնում է իր զարգացման գագաթնակետին: Մյուս կողմից նրա գեղարվեստական և ոճական յուրահատկությունները և նյութի վերլուծումը տարակույս չեն թողնում, որ այն ունի տեղական ծագում (70, էջ 163):

Այս կախիկների շարքում կարելի է քննարկել Կարճաղբյուրից հայտնաբերվածը, որը խիստ ոճավորված է և կենտրոնական մասից հեռացող ճյուղերը հիշեցնում են ծիու գլխիկներ (աղ. 50, 1): Իրաններով միացած զույգ կենդանիների պատկերներով կախիկներն ունեն ժամանակագրական և աշխարհագրական լայն շրջանակներ և ունիվերսալ բնույթ, համարվում են երկվորյակների պաշտամունքի արտացոլում (115, էջ 88: 144, էջ 113): Այս ենթախմբի հետ կարելի է քննարկել սեղանաձև և եռանկյունաձև կախիկները (աղ. 50, 8): Այս տեսակը կիսալուսնաձև կախիկների նման, ըստ երևույթին, ծագում են ասորեստանյան ռազմապաշտպանական նպատակներին ծառայող ուղղանկյուն կամ սեղանաձև կրծքազարդերից (203, էջ 193), որոնք մ.թ.ա. VI-IVդդ. չափերով խիստ փոքրանում են և դառնում հմայիլ-պահպանակներ:

Կախիկ-կրծքազարդերի մյուս տեսակը կլորավուն է, պատրաստված բրոնզե թերթիկից, տարբեր չափերի և հարդարման տարբեր տարրերով: Շատ հետաքրքիր են Իջևանից գտնված մոուլները, որոնց ներքին տարածքը լցված է ծաղկապսակ կազմող չորս շրջանակներով (տրամ. 4 սմ, աղ. 50, 9): Խաչածն միջուկ ունի նաև Խրտանոցի կրծքազարդը, որի շրջանակի եզրերը ատամնավոր են: Նման կրծքազարդեր, միայն առանց խաչածն միջուկի, գտնվել են Գուլիստանում (151, էջ 24, աղ. VI, 10): Նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող կրծքազարդեր հայտնի են Մինգեչաուրից, Դուլանլարից, Ռեդկին լագերից, Կեդաբեկից (213, էջ 7: 164, էջ 67, աղ. III, 3), որոնք խոսում են դրանց տեղական արտադրանք լինելու մասին:

Հաջորդ կլորավուն կախիկները Նորաշենից են, չափերով շատ փոքր (տրամ. 2,1-3,2): Երկուսը կրում են չորսական անցքեր, որոնց միջև կարծես ընթերցվում է խաչը (աղ. 50, 6), իսկ երրորդի ամբողջ տարածքը հարդարված է երեքական զուգահեռ կետագծերով ստեղծված ռիթմերով, որոնք կենտրոնում կարծես կռիսաչ են կազմում (աղ. 50, 7): Այս բոլոր կրծքազարդերը դասվում են արևը խորհրդանշող, արևի պաշտամունքի հետ կապված հմայիլների շարքը (103, էջ 253-255):

Հնագույն ժամանակներից մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթին են անցնում կլոր, կոնածն և հատած կոնի ձևով պատրաստված *զանգակ-կախիկները բռնածները*, որոնք օգտագործվել են ծիսական արարողությունների ժամանակ և որպես աղմկող առարկաներ, որոնցով ցրել, հեռացրել են չար ուժերը: Ջանգակները նաև ծիսարքի անքակտելի մասն են կազմել և ունեցել են թե՛ պահպանակի, թե՛ զարդի նշանակություն (աղ. 50, 10, 11, 17, 18): Առատ են պտղի, բեղմնավորման, արգասավորության գաղափարի հետ կապված կախիկները, որոնք հայտնաբերվում են հուլունքաշարերում, կամ առանձին (աղ. 50, 12, 13, 14): Մ.թ.ա. VI-IV դդ. զարդերի մեջ հանդիպում են սովորական սրաքարերի ձևով, սակայն շատ փոքր չափերի (2,5-4սմ) կախիկներ, որոնց ձևերի նրբագեղությունը, օգտագործման հետքերի բացակայությունը թույլ են տալիս դրանք համարելու զարդ-թախսմաներ (աղ. 50, 15, 16):

Այս բոլոր մանր կախիկները գալիս են հնուց և քննարկվող ժամանակաշրջանի միջոցով փոխանցվում են հելենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջանների մշակույթին:

ՇԻՉՂԵՐ: Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններից հայտնաբերված շիգղերը (ֆի-

բուլա) պատկանում են երկու մասից պատրաստվող տեսակին: Շիգղերի հիմնական կիրառվող մասը՝ ուղիղ կախովի ասեղը, բոլորի մոտ միատեսակ է: Տարբերություններ կրում են միայն աղեղը և ասեղնակալը: Ամենապարզ շիգղերը ունեն բրոնզե կամ երկաթե կլոր կամ քառակող հաստ լարից պատրաստված աղեղ, որի մի ծայրը տափակեցված և վեր է ածված ասեղնակալի: Մյուս ծայրը հաստացված է կլոր կամ կոնածն, որի շուրջը փաթաթելով ամրացված է ասեղը (չափերը՝ բարձր. 1,5-4,5սմ, երկ. 2,0-2,5սմ): Այս շիգղերի մի մասը աղեղի կենտրոնական մասում ունի ռոմբաձև հաստացում, իսկ ծայրերը զարդարված են ուռուցիկ գոտիներով (աղ. 51, 1, 3): Մեծ խումբ են կազմում աղեղի հատուկ գեղարվեստական ձևավորում ունեցող շիգղերը: Սրանց աղեղները լայնեցված, տափակեցված են, ծվածն կամ ուղղանկյունածն և հարդարված են ռելիեֆ, փորագիր երկայնակի ակոսներով կամ կենտրոնական մասում խաձաչկով գիգգագներից կազմված զարդագոտիով: Ուղղանկյուն ձևավորված աղեղները եզրերից ունեն լայնակի փոքրիկ ակոսներ կամ գեղեցիկ կտրտված հանվածքներ ու փորագիր, իրար հանդիպակաց եղևածն զարդ (աղ. 51, 2, 4, 5, 10): Հետաքրքիր են մեծ չափերի և աղեղի արտակարգ հարդարանք ունեցող երկու շիգղեր: Առաջինի վահանիկը կրում է երկու շարքով ութական ուղղանկյուն ելուստներ, իսկ երկրորդի ողջ տարածքը լցված է երեք շարք չորսական վերադիր կլոր կոճակներով: Այս շիգղերը խիստ զանգվածեղ են ու ծանր (աղ. 51, 6, 7): Պատրաստման տեխնիկայով և աղեղի ձևավորմամբ տարբերվում են Կարճաղբյուրից և Մակարաշենից հայտնաբերված շիգղերը: Դրանք միջին չափերի են, աղեղը թերթիկավոր մուրք վահանիկ է, որի մակերեսը հարդարում են կոփածո գնդիկներով կատարված մի դեպքում համակենտրոն շրջանագծեր, մյուս դեպքում վարդյակ (աղ. 51, 8, 9):

Քննարկվող շիգղերի մեծ մասը պատրաստված է աղեղները կաղապարում ձուլելու եղանակով, որից հետո կատարվել է փորագիր զարդանախշումը և ասեղի ամրացումը, ի տարբերություն կոբանյան միակտոր շիգղերի, որոնք ձուլվում էին ամբողջական, ասեղի հետ միասին: Երկաթե օրինակները պատրաստված են կոճան, կոփման տեխնիկայով, որի պրոցեսը հնարավոր է վերականգնել Դ.Բ.Շելովի պեղումներով, Տանախում գտնված անավարտ շիգղերի դիտարկմամբ: Ընտրված մետաղե ձողի վրա, մուրճի հարվածներով, նշավակվում են ապագա շիգղի մասերը, հետո հավասարաչափ

կում ողջ շիզոլը, ոչ մի մասը առանձին մինչև վերջ չավարտելով (222, էջ 72-73): Կարճադբյուրի և Սակարշենի վերը քննարկված շիզոլերը պատրաստվել են բրոնզե թերթիկը կտրելով, կոփելով և դրվագելով:

Քննարկվող շիզոլերը իրենց առատ նախատիպերն ունեն մ.թ.ա. VIII-VI դդ. համալիրներում, իսկ որոշ դեպքերում պարզապես կրկնում են դրանց: Այս շիզոլերից հայտնաբերվել են Արգիշտիիսիլի, Կարմիր բլուրի, Լավարի ուշ խմբի դամբարանների, Սևանի ավազանի հուշարձանների թե՛ ուրարտական, թե՛ տեղական համալիրներում (156, էջ 156, նկ. 86: 179, էջ 36, նկ. 18: 255, էջ 117, նկ. 86, 87, 88: 20, նկ. 153, 154, 158):

Հայաստանում շիզոլերը հանդես են գալիս մ.թ.ա. IX-VIII դարում: Ամենավաղ օրինակները Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարիում հայտնաբերված շատ մեծ չափերի, խիստ ուռուցիկ աղեղով, թռչնի իրաններով զարդարված, լայն ասեղնակալով շիզոլերն են, որոնց Հ.Ա.Մարտիրոսյանը վերագրում է կոբանյան տիպին (154, էջ 242-243, աղ. XXIV, 1, 2): Կոբանյան տիպի միակտոր շիզոլեր Հայաստանում հանդիպում են Լավարից, Բջնից, Օշականից (255, էջ 116, նկ. 85: 154, էջ 276, 110, աղ. LXV), սակայն լայն տարածում չեն գտել: Ինչպես ցույց է տալիս քննությունը, Հայաստանում տարածվել և հետագայում զարգացել են Առաջավոր Ասիայում, Սիրիայում առաջացած, Կուֆտինի բնորոշմամբ, բրոնզե աղեղով, երկաթե կախովի ասեղով շիզոլերը, ինչպիսիք հայտնաբերվել են Ռաս-Շամրայի քարակղերից, Գորդիոնից, Դեվեհույուկից, Հասանլուից և թվագրվում են մ.թ.ա. VIII-VI դարերով (136, էջ 48: 267, էջ 150, նկ. 7: 256, էջ 39): Թեև Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի հուշարձաններում ևս հանդիպում են այս շիզոլերից (170, աղ. XII₄: 187, նկ. 4: 125, էջ 204, աղ. I, 4), սակայն փոքր թվով և հավանաբար Հայաստանից են անցել այդտեղ: Դրանք չեն կարողացել այդ հուշարձաններից դուրս մղել միաձույլ կոբանյան տեսակի շիզոլերը (199, էջ 162, նկ. 3-1, 7-9), որոնք գերակշռում են նաև Արևելյան Եվրոպայում և Բալկաններում (69, էջ 101: 185, էջ 332, նկ. 12): Իսկ Հայաստանում, քննարկվող տեսակը տեղայնացել և զարգացել է, ձեռք բերելով աղեղների հատուկ դեկորատիվ ձևավորում: Այս առանձնահատկությունը և ասեղի միացման մեթոդը պետք է համարել շիզոլերի երկարատև ավանդական գոյության արդյունք և քննարկվող շիզոլերը՝ տեղական արտադրանք: Այն հանգամանքը, որ դրանց ձուլման կաղապարներ դեռևս

չեն հայտնաբերվել, դեռևս չի ժխտում այս կարծիքը, քանի որ հռոմեական ընդարձակ պրովինցիաներից գտնված բազմահազար շիզոլերի դիմաց գտնվել է միայն 4 կաղապար (230, էջ 235): Իսկ Նորաշենի շիզոլերը հայտնաբերվել են զարդագործի գործիքների, հալոցիկի և զարդերի միջավայրում: Եվ վերջապես, ըստ երևույթին շիզոլեր կրելը հայերի համար այնքան բնորոշ է եղել, որ Պերսեպոլիսի Ապադանայի հարթաքանդակներում պատկերված հարկատուների մեջ միայն հայերը և կապադովկիացիներն են թիկնոցների վրա կրում են շիզոլեր (270, աղ. 29B, 35A, B):

Շիզոլերի հետագա զարգացման ընթացքում, Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում նկատվում են տարբեր երևույթներ: Եթե այդ երկրներում հելենիստական և ուշ անտիկ ժամանակաշրջաններում կարծես գերակշռություն են ձեռք բերում հռոմեական կամ արևմտյան տեսակի արծնապատ շիզոլերը (Բորի, Թլի, Մցխեթա, Սանտա, Սինգեչաուր), ապա Հայաստանում այդ նույն ժամանակաշրջանում շիզոլերը պահպանում են իրենց տիպը, թեև սակավաթիվ են դառնում:

ՁԱՐԴԱՔՈՐՈՑ-ՀԵՐԱԿԱԼՆԵՐ: Սրանք կտրվածքում կլոր կամ քառակող բարակ ձողեր են գլխիկների ամենատարբեր ձևավորմամբ և հարդարմամբ: Դրանցից ամենապարզերը, հայտնաբերված Աստղի բլուրից, Նորաշենից, Կարճադբյուրից, պատրաստված են բրոնզե լարի ծայրը ոլորելու և պարույրածն գլխիկ ստանալու միջոցով (երկ. 3,5-10սմ): Քորոցների այս ձևը հնուց է գալիս և շարունակվում է հելենիստական ժամանակաշրջանում (աղ. 52,1):

Այրումի գանձի երեք քորոցները կլոր ձողիկներ են, որոնք դեպի վեր հաստանալով՝ ավարտվում են տանձածն զանգվածեղ գլխիկներով (երկ. 6-17 սմ): Պատրաստված են ձուլման եղանակով և միակտոր են (աղ. 52,2): Այս քորոցներից հայտնաբերվել են նաև Սևանի հուշարձաններից (20, նկ. 156-159): Ըստ երևույթին, այս տեսակը կարելի է սերված համարել մ.թ.ա. VII-VI դդ. թվագրվող Լավարի, Բեշտաշենի, պրիզմայածն, զանգվածեղ գլխիկներով քորոցներից (255, նկ. 94₇: 160, աղ. X): Այրումի մյուս երկու քորոցների ձողիկները կրում են երկու ռելիեֆ գոտու վրա նստած կիսակլոր, Բերդի յոթ քորոցները՝ ներձկված գծիկներով զարդարված տափակ, իսկ Կարճադբյուրի քորոցի ձողիկը ռելիեֆ գոտիով առանձնացված աշտարակածն գլխիկներ (աղ. 52, 3, 4, 5):

Հայկական զարդագործության համար նոր երևույթ են Բերդի հինգ քորոցները (երկ. 10-

16սմ), պատրաստված մեծ վարպետությամբ և հմտությամբ: Զորոցների ձողերը, վերին մասում տափակում են, ճյուղավորվում և ավարտվում մեկ կամ երկու զույգ գալարներով (աղ. 52, 6, 7): Դրանք խորհրդանշում են խոյի խիստ ոճավորված գլխիկներ, կապվելով մ.թ.ա. II-I հազարամյակների մարդկանց տիեզերական պատկերացումներում կարևոր դեր խաղացող սիրված և պաշտված կենդանու հետ, որի պատկերներով հարդարված են խեղեցեն բազմաթիվ մոուլներ, կախիկներ, Աստղի բլուրի տաճարի մամրակերտը, ապարամքանները և այլն: Նման քորոցներ հայտնի են Անդրկովկասի շատ հուշարձաններից: Սակայն զուգահեռների մեծ մասը մեզ տանում է Զյուսիսային Կովկաս (211, աղ. XXVI: 91, էջ 186, նկ. 1): Հավանական է, որ այս քորոցները լինեն հենց այդտեղից, սակայն պետք է նշել, որ խոյի պաշտամունքի հետ կապված, հակառակ կողմեր ուղղված գալարներով կախիկ-զարդեր Հայաստանում հայտնաբերվում են հնուց ի վեր (104, էջ 91), որոնք կարող էին վաղ հայկական ժամանակաշրջանում զարդարել քորոցների գլխիկները, կրելով բարդ սիմվոլիկա, կապվելով պտղաբերության պաշտամունքի հետ (141, էջ 90):

Վաղ հայկական զարդագործության մեջ հանդիպում է նաև քորոցների գլխիկները քանդակային մոտիվներով զարդարելու տեխնիկական հմարը, որը խորթ չէ ընդհանրապես այդ ժամանակաշրջանի գեղագիտական մտածելակերպին: Այսպիսի մոտիվների հմտորեն կիրառման օրինակներից է Աստղի բլուրի զարդաքորոցը, որի կլոր ձողիկը լայնանում է և ավարտվում այծերի կիսափրաններով ստեղծված հերալդիկ հորինվածքով: Ջարդաքորոցը ծուլածո է (աղ. 52, 8): Ինչպես վերը նշվեց, Բերդի քորոցների առիթով, չնայած քորոցի միակը լինելուն, բացառիկ երևույթ չէ Հայաստանի մ.թ.ա. VI-I հազ. զարդագործության մեջ: Այդպիսի հորինվածք ունեն հրտանոցից, Սևանի ավազանից գտնված կախիկները, Արմավիրի պեկտորալը և այլն: Նման կերպարվեստային մոտիվներով զարդաքորոցներ գտնվել են նաև Վրաստանի, Ադրբեջանի, Զյուսիսային Կովկասի հուշարձաններից: Վ.Ի.Կոզենկովան, որը այս քորոցները հատուկ ուսումնասիրման է ենթարկել, դրանք բնորոշ է համարում միայն կոբանյան արվեստին (133, էջ 12-15): Սակայն վերը թվարկած հուշարձաններում Առաջավորասիական երկրներում և Իրանում հանդիպող կերպարվեստային մոտիվներով հարդարված գլխիկով քորոցների առկայությունը թույլ չի տալիս

նման եզրակացություն անելու, քանի որ երկիրան կենդանիների մոտիվը շատ ունիվերսալ է և հանդիպում է ընդարձակ տարածքից (184, էջ 132): Ինչպես նշվեց Աստղի բլուրի զարդաքորոցը թե՛ իր սիմվոլիկայով, թե՛ պատրաստման տեխնիկական և գեղարվեստական հմարով դուրս չի գալիս վաղ հայկական զարդագործության սահմաններից, մանավանդ որ զարդաքորոցների զարգացումը Հայկական լեռնախարհում ունի երկար դարերի անընդմեջ պատմություն և ավանդներ, որոնք շարունակվում են հելենիստական ժամանակաշրջանում և, ինչպես Լիճքի խոյի գլխով ոսկրե քորոցը, Գառնիի, Կարճաղբյուրի հելենիստական ժամանակաշրջանի խիստ ոճավորված գլխիկներով քորոցները (33, էջ 279, նկ. 5: 215, էջ 43):

Ջարդաքորոցները կիրառվել են բարձր սանրվածքների ամրացման համար, ինչպիսիք ունեն Այրումի գանձի կանանց արձանիկները, հագուստների, թիկնոցների վրա, ինչպես վկայում է Լալայանը, որը դամբարաններում դրանք գտել է հանգուցյալների կրծքերին (20, էջ 160, 176, 178):

Կոճակներ: Վաղ հայկական ժամանակաշրջանում ամենաբնորոշ և տարածված կոճակները կիսագնդաձև, ուռուցիկ արտաքինով են, որոնք զգեստին կարվել են հակառակ կողմում ամրացված պնդօղակի միջոցով: Այս կոճակները փոքր են, չափերը տատանվում են 1,5-3,7սմ-ի միջև, պատրաստված են բրոնզից, բացառությամբ Աթաբեկյանի մի քանի արծաթե կոճակների (աղ. 53, 5): Դրանց կիրառությունը գալիս է նախորդ դարերից, առատորեն հանդիպում Լալվարի, Խրտանոցի, Աևանի ավազանի նյութերի մեջ: Կոճակների այս տեսակը տարածված է նաև Անդրկովկասի մույն դարերով թվագրվող հուշարձաններում և օգտագործվել է ոչ միայն առօրյա զգեստի, այլև զրահաշապիկի որոշ մասերի վրա, ինչպես երևում է Լոռիի, Գոլովինոյի դամբարանների պեղումներից հայտնաբերված նյութերից (97, էջ 185, նկ. 13,):

Կոճակների այլ տեսակ են ներկայացնում Բերդի և Նորաշենի երկու մեծ կոճակները (տրամ. 3սմ): Արանք կոնաձև, սրածայր են, որոնց պնդօղակը ամրացված է հակառակ կողմի խորը փոսիկում (աղ. 53, 1):

Եզակի է Նորաշենից գտնված տափակ ձվաձև մակերեսով կոճակը, որի հետմամասում ամրացված է բավական մեծ չափերի պնդօղակը (կոճակի երկ. 3,5սմ, լայնքը՝ 1,5սմ) (աղ. 53, 6): Հավանաբար այս դարերում օգտագործվել են նաև խեցեղեն կոճակներ, քանի որ Թմբադի-

րի պեղումներից գտնվել են այդպիսի կոճակների նախապատրաստուկներ:

ՈՒՆԵԼԻ-ՄԱՁԽԻԼՆԵՐ: Հարդարանքի առարկաներից են փոքր չափերի ունեւիները, որոնք, բացի Նորաշենի երկու նմուշներից, հայտնաբերվել են միայն դամբարաններից: Բերդ, Աստղի բլուր, Խրտանոց, Որնակ:

Դրանք պատրաստված են բրոնզե կամ երկաթյա թիթեղներից (չափերը տատանվում են 6,5-8սմ-ի միջև) թերթիկը երկու հավասար մասի ծալելու միջոցով: Ծայրերը ծեծված, լայնացած են ու սրված (աղ. 53,3): Կառուցվածքի տեսակետից մի փոքր տարբերվում է Բերդի մասխիլը, որի գեղեցիկ ձևավորված կանթը առանձին է պատրաստված ու զոդված իրանին, ունի կախելու անցք: Ամբողջ ունեւին նույնպես զարդարված է փորագիր նախշերով (աղ. 53, 4):

Ունեւի-մասխիլները, որպես հարադրանքի առարկաներ, հայտնի են նաև նախորդ մ.թ.ա. VII-VI դդ. համալիրներից: Լավար, Դիլիջան:

ՃԱՐՄԱՆԴ-ՔՈՐՈՑՆԵՐ: Վաղ հայկական բնակավայրերից և դամբարաններից գտնվել են քարե ճարմանդներ, որոնք շիգդերի և մեծ չափերի կոճակների նման ծառայում էին հագուստների, թիկնոցների, կոճկման, ամրացման համար: Դրանք պատրաստման համար նյութ են ծառայել ավազա-կրաքարերի և բազմագույն հասպիսի տեսակները: ճարմանդներն ունեն փռված հատած կոնի ձև, որի կենտրոնական անցքի մեջ ագուցվում էր մետաղե քորոցը (աղ. 53, 8): Հասպիսե տեսակները լավ փայլեցված են, երբեմն համակենտրոն շրջանակներով զարդարված, իսկ կրաքարային տեսակները սպիտակ գույնի են, անփայլ, հարդարված են կետի շուրջը, երկու համակենտրոն շրջանագծերից կազմված «աչքի» պատկերով: Երեքական կամ չորսական աչքերը դասավորված են հավասար հեռավորությամբ, հաճախ առնված են ուղիղ կամ ալիքավոր փորագիր գծերի միջև (աղ. 53, 2, 7, 9): Այս զարդանախշը սիրված մոտիվ է ոսկրե, կրաքարե առարկաները հարդարելու տեխնիկայում: «Աչքով» զարդարված ճարմանդ քորոցները լայնորեն տարածված էին նաև հելենիստական և ուշ անտիկ ժամանակաշրջանում:

ՀՈՒԼՈՒՔՆԵՐ: Ա.թ.ա. VI-IV դդ. բնակավայրերից և դամբարաններից հայտնաբերված հուլունքները, ըստ պատրաստման նյութի, երեք մեծ խումբ են կազմում՝ 1. բնական նյութեր, 2. մետաղներ, 3. արհեստական նյութեր:

Բնական նյութերից հանդիպում են քարը, խխունքները, ատամները, ոսկրը և այլն: Մե-

տաղներից օգտագործված են արծաթը, բրոնզը, ծարիրը, իսկ արհեստական նյութերից՝ կավը, ապակե մածուկը, ապակին, կավը:

Քարե հուլունքների պատրաստման համար օգտագործվում են ագաթը, սարդիոնը, կվարցը, հասպիսը և այլն: Հատկապես բազմազան են սարդիոնե հուլունքների տեսակները: Վաղ հայկական ժամանակաշրջանում պահպանվում են նախորդ դարերի համար բնորոշ սարդիոնե հուլունքների բոլոր տեսակները (180, էջ 48-49: 151, էջ 84-86: 143, էջ 160-161): Վարդագույն՝ երկաթի օքսիդի միկրոսկոպիկ կետերի պարունակությամբ, կարմրավունը՝ գորշավուն միջնաջիղերով և ճեղքվածքներով, անթափանց մուգ կարմրաշագանակագույնը: Ասարդիոնե հուլունքների մեջ գերակշռում է գնդաձև տեսակը, առատ են նաև գլանաձև, տափակ սկավանակաձև, տափակ-նիստավոր, կտրտված անվակաձև, եռանիստ տեսակները: Բոլորը պատրաստված են մեծ վարպետությամբ: Անցքի ուղին բացելու համար օգտագործված են բույթը, շտիֆտը, փողրակը: (Աղ. 55, 1-15): Սարդիոնե հուլունքների բոլոր տեսակներն իրենց վաղ նախատիպերն ու զուգահեռներն ունեն Անդրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Իրանի և այլ հուշարձանների համալիրներում և թվագրվում են մ.թ.ա. XII-III դդ. և ավելի ուշ: Առատ են նաև ագաթե հուլունքները, որոնց մեջ նախապատվությունը տրված է գլանաձև և տակառաձև տեսակներին: Դրանք հանդիպում են մեծ և փոքր չափսերով, սպիտակ, կաթնագույն, գորշավուն երանգի ջղերի համադրությամբ և աչքի են ընկնում արտաքին մանրակրկիտ մշակվածությամբ, ձևերի կանոնավորությամբ, փայլեցմամբ: Անցքերը արված են բույթով, խիստ նրբությամբ (աղ. 55, 16-19): Ագաթե հուլունքները ևս իրենց ձևերով քննարկվող ժամանակաշրջանին են անցնում՝ նախորդ դարաշրջանից: Հայաստանում այդ հուլունքները վկայված են բրոնզե դարաշրջանից, առատորեն հանդիպում են ուրարտական համալիրներում: Ձևի և մշակման տեսակետից դրանք շատ նման են ասորեստանյան նման հուլունքներին և գրականության մեջ այն կարծիքը կա, որ ներմուծված են: Սակայն Հ.Ա.Մարտիրոսյանը գտնում է, որ դրանց մի մասը կարող է լինել տեղական (151, էջ 86): Եվ այս կարծիքի օգտին է խոսում Հայկական բարձրավանդակում ագաթե և սարդիոնե հուլունքների առատությունը: Միայն այժմյան Հայաստանում տասը հանքավայրերի առկայությունը, մի քանիսը արդյունաբերական նշանակությամբ, կարող էին պայմանավորել այդ հուլունքների առատությունն ու բազմազանությունը:

նը մեր հնավայրերում: Հատկապես արժեքավոր են Մեծամորի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հասպիսի արտադրական բեկորները, որոնք հաստատում են ագաթե և սերդոլիկե հուլունքների տեղական արտադրության առկայությունը (24, էջ 73): Արտակարգ հետաքրքիր մնուշ է օձաքարից պատրաստած, ճանճածև հուլունքը, գտնված Կարճաղբյուրի մ.թ.ա. VI-IV դդ. դամբարանում, որն իր միակ նմանակներն ունի Ուջանի (14բ, էջ 141, աղ. 1a) դամբանաքմբի նյութերի մեջ: (աղ. 55, 20):

ՍԱԹ: Բնական նյութերից պատրաստված հուլունքների հաջորդ խումբը կազմում են ոսկրե հուլունքները: Դրանք հիմնականում հուլունք բաժանարարներ են, որոնք ունեն մեծ և փոքր չափեր: Մեծերը բլիթաձև և ծվածիր են, կենտրոնական մեծ տրամագծով անցնող, թելերից կախելու, փոքր անցքերով: Փայլեցված են և տրամագծով կողերին շեղ շարված փոսիկներով: Ոսկորե հուլունքների մեծ խումբը վերաբերում են գրականության մեջ հայտնի «դոմինոյաձև» տեսակին: Դրանց ձևը միօրինակ է. տափակ պրիզմաներ են, եզրերին մեկ կամ երկուական փորվածքներով, իսկ լայն կողերին կա «աչքի» փորագիր պատկեր: (Աղ. 55²⁵⁻²⁹): Այս հուլունքները հայտնի են Սևանի ավազանի հուշարձաններից (24, էջ 74, տախտ. 5, գ. 1; 154, էջ 210): Հետաքրքիր է, որ Սևանի ավազանից դուրս գտնվող հուշարձաններից հայտնաբերված այս տեսակը պատրաստված է սպիտակ կրաքարային (маале) նյութից՝ Ռեդկին լագեր, Խրտանոց, Թեյշեբահինի (151, էջ 85; 154, էջ 64-66), Լենինական, Թրիալեթի (136, էջ 57-59): «Դոմինոյաձև» հուլունքները Կուֆտինը բնորոշ է համարում միայն Թրիալեթիի մշակույթի համար: Խրտանոցի և համաժամանակյա դամբարանների նյութական մշակույթի քննության ժամանակ Հ.Ա.Մարտիրոսյանը իրավացիորեն այս տեսակը բնորոշ համարելով նաև Հայաստանի համար, ընդարձակեց դրանց տարածման շրջանակը, և գոյատևման վերին սահմանը հասցրեց մ.թ.ա. VIIIդ.: Թ.Ա.Խաչատրյանի ուսումնասիրությունները Արթիկում և Շիրակի մյուս հուշարձաններում, ընդլայնեցին այդ հուլունքների տարածման թե՛ աշխարհագրական, թե՛ ժամանակագրական ստորին սահմանները, քանի որ այդ հուշարձաններում դրանք թվագրվում են արդեն մ.թ.ա. X-IXդդ. (218, էջ 242, նկ. 55):

Այժմ մոր ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս մ.թ.ա. VI-IVդդ. հուշարձաններում «դոմինոյաձև» հուլունքների առկայության հիման վրա, դրանց գոյատևման վերին

սահմանը հասցնելու մինչև մ.թ.ա. IVդ.: Այսպիսով, «դոմինոյաձև» հուլունքների գոյատևման սահմանները դառնում են մ.թ.ա. X-IVդդ.: Բացի հուլունքաշարում հիմնական կիրառական (շարերն իրարից հեռու պահելու) նշանակությունից, այս հուլունքները կրողին պահպանել են չար աչքից, թշնամանքից, հիվանդություններից:

Քննարկվող զարդեղենի մեջ շարունակում են հանդիպել խխունջե զարդերը: Վաղ հայկական զարդերի մեջ հանդիպող խխունջների՝ կաուրի, տարբո, մարգարտախենցի, ավազի կոնածև մեծ խխունջի պատյան (աղ. 54, 6, 7, 8, 9, 10), մեջ իրենց առատությամբ աչքի են ընկնում կաուրիները: Դրանք հանդիպում են հուլունքաշարերի մեջ, առանձին կարված զգեստին կամ էլ առանձին մեկ կամ երկու հատ մետաղե օղի վրա ագուցված: Այս հմայիլների օգտագործումը վկայված է ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի ժամանակաշրջաններից: Հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարաններից, Դվինից (217, էջ 243: 141, էջ 23): Երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանի հուշարձաններում խխունջների հայտնաբերումները շատանում են և շարունակվում մինչև ուշ միջնադար: Առաջավոր Ասիայում հնագույն ժամանակներից ի վեր խխունջ-հմայիլներին տրվում էր մոգական նշանակություն, դրանց վերագրելով բուժիչ կամ պահպանիչ զորության հատկանիշներ (229, էջ 21): Հատկապես մեծ են եղել կաուրիներին տրվող հատկանիշները, որոնց շուրթերի ատամնավորությունը ընկալվում էր բերրիության խորհրդանիշ և տարբեր երկրներում օգտագործվել են որպես ապոտրոպայիկ հմայիլներ (80, էջ 12): Հետաքրքիր է, որ Դվինի կաուրիները գտնվել են տաճարամերձ զարդագործական արհեստանոցում, մի մասն արդեն հարմարեցված կրելու համար, իսկ մյուս մասը՝ հումքի վիճակում: Հնագույն ժամանակներից այդ խխունջ-հմայիլները օգտագործվում էին աստվածների քանդակների վրա որպես ներդիր խորհրդանիշներ, դրվում էին որպես ավանդ տաճարների հիմքերում (141, էջ 93) և որպես պահպանակներ հանգուցյալների հետ, ինչպես հանդիպում են Խրտանոցի և մ.թ.ա. VI-IVդդ. դամբարաններում: Այս խխունջ-հմայիլները Հայաստան և հարևան երկրներ էին հասնում Միջերկրածովյան, Հնդկական օվկիանոսի ափերից, լույս սփռելով նաև այդ շրջանների և Հայաստանի միջև եղած առևտրական կապերի վրա: Հետաքրքիր է Կարճաղբյուրի 1977թ. պեղած մ.թ.ա. VI-IVդդ. դամբարաններից հայտնաբերված «տարբո» կոչված խենցին (աղ. 54, 6): Այն

քառանկյուն ուրվագծով տափակ թերթիկ է, որի մի երեսին լավ երևում են հողմածն գալարները, իսկ կենտրոնում՝ իննածն անցքը, որի հետ էլ կապված է դրա հավատալիքային դերը:

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. դամբարաններից հայտնաբերվել են նաև այլ տիպի հմայիլներ, կենդանիների ատամներ, ճաներ, մատնաոսկոր-ֆալանգա (աղ. 54, 12), որոնց պատրաստման համար քիչ գործ էր պահանջվում. մի փոքր փայլեցում և կախելու անցքի բացում:

Այս բոլոր հմայիլները ևս օգտագործվել են որպես պահպանակներ չար ուժերի, չար աչքերի դեմ և գուշակության առարկաներ:

ՍԵՏՎՐԵ ՅՈՒԼՈՒՆՔՆԵՐ: Մ.թ.ա. VI-IVդդ. մետաղե հուլունքների հիմնական նյութը բրոնզն է: Բրոնզից են պատրաստված ոչ միայն հուլունքները, այլև զարդերի հետ հայտնաբերվող շղթաները, խողովակները (աղ. 54, 11), բաժանարարների մի մասը: Հուլունքների մեծ մասը պատրաստված է կարճ կամ երկար խողովակի ձև, ստացված բրոնզե թերթիկը ուղորելու և ծայրերը զոդելու միջոցով: Համարյա բոլոր մոուշների վրա պարզորոշ երևում է միացման կարը: Բրոնզե հուլունքների մյուս խումբը զնդածն է, պատրաստված նուրբ թերթիկի երկու կիսաթասիկների միացման միջոցով: Այս տեսակը լայն տարածում է գտնում հելենիստական ժամանակաշրջանում Ասկավ են հանդիպում տակառածն և երկկոնածն մետաղյա հուլունքները: Շարունակվում է նախորդ դարերից եկող մետաղյա բաժանարարների պատրաստումը: (Աղ. 55, 30-36):

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուլունքների մեջ պահպանվել են ծարիրից պատարստված ոսպածն հուլունքները (Աթարբեկյան, Ջրառատ, Կարճաղբյուր), որոնք խիստ վերապրուկային են, թե՛ ձևի, թե՛ նյութի տեսակետից: Դրանք բնորոշ են վաղ համալիրներին և մ.թ.ա. VI-IV դդ. մոուշներով դադարում են գոյություն ունենալուց: (Աղ. 55³⁴):

Քննարկվող հուլունքների հաջորդ մեծ խումբը կազմում են ապակե մածուկից (ֆայանս) և ապակուց պատրաստված հուլունքները:

Ապակյա մածուկե հուլունքները և կախիկները կիրառվում են հուլունքաշարերում մյուս տեսակների հետ խառը, թեև հանդիպում են նաև ինքնուրույն շարեր: Տարածված են մածուկե, պարզ երկրաչափական ձևերով հուլունքները: Ձևավոր առարկաները, սյուժետային պատկերներով կախիկները բացակայում են, ի տարբերություն նախորդ՝ հատկապես ուրարտական հուլունքաշարերի: Մածուկե հուլունքաշարե-

րում հանդիպում են ինքնաջնարակվող և կիսաապակյա շաղախե տեսակները (258, էջ 436-437): Այս հուլունքները որակով ևս միատեսակ չեն և հիմքի ու ծածկույթի բնույթով կազմում են մի քանի խումբ՝ ա) փխրուն, մանրահատիկ, որի միջուկը սպիտակ է, իսկ վերին ծածկույթը այնքան հարթ ու նուրբ, որ թույլ է տալիս դրանց վերագրելու ինքնաջնարակվող տեսակին, բ) ամուր, խիտ, մանրահատ միջուկով, արտաքին ծածկույթը և միջուկը միևնույն գույնով, կիսաապակյա շաղախից պատրաստված, գ) ամբողջությամբ ապակու նման, միջուկը բոլորովին չառանձնացող: Սրանք հավանաբար ունեցել են դյուրահալ բաղադրություն և թրծման բարձր ջերմաստիճանը նպաստել է լրիվ ապակեցմանը (67, էջ 24) և դ) կոպիտ ծակոտկեն, սպիտակ հիմքով, վերևից ծածկված ջնարակի ոչ հարթ շերտով, որը ծծվում է միայն վերին շերտեր և ժամանակի ընթացքում թափվում:

Գունային գամմայի տեսակետից հաճախադեպ են փիրուզագույն, մուգ կապույտ, դեղնականաչ, սպիտակ, գորշ կարմիր, մուգ կանաչ երանգներով հուլունքները: Դրանց գերակշռող մասը տարբեր չափերի, անկայուն համաչափություններով, կլորավուն հուլունքներ են, պատրաստված ա) թեթև ջնարակով պատած սպիտակ կամ դեղին, բ) գորշակարմիր ջնարակով պատած թրծակավային, գ) փիրուզագույն շաղախներից: Հաջորդ, շատ հանդիպող տեսակը, սպիտակ փխրուն հիմքով, վառ փիրուզագույն ծածկույթով պատած, կարճ և երկարավուն տակառածն հուլունքներն են, որոնց մի մասը զարդարված է երկայնակի փոսիկներով: Առատ են նաև կարճ և երկար, փիրուզագույն, դեղին, կարմիր, գլանածն հուլունքները: Դրանցից մեծերը հարդարված են ցանցածն նախշով, երկայնակի կամ լայնակի փորագիր գծիկերով, ամպակոսներով, հաստատուն զարդածներ, որոնք հանդիպում են մ.թ.ա. IX-VII դարերից: Աիրված տեսակներից են նաև երկկոնածն, տատանվող համաչափություններ ունեցող հուլունքները: Սրանցից մեծ չափեր ունեցողները (5-8 մմ) սուր եզրակողի վրա ունեն փորվածքներ, հանվածքներ:

Կլորավուն կողերով, բլթակավոր հուլունքները պատարստված են կիսաապակյա շաղախից և պատած երկնագույն ջնարակով: Բլթակները, որոնց թիվը հասնում է մինչև տասի, սկսվում են անցքից հեռու: (Աղ. 55, 37-44, 47-52):

Ապակյա մածուկե հուլունքների վերջին խումբը կազմում են պտղածն կամ կաթիլածն կախիկները, վերին մասում կախելու անցքով:

Պատրաստված են երկնագույն ջնարակով պատած խիտ զանգվածից, հարդարված խաչաձև և ցանցկեն փորագիր զարդամոտիվներով: (Աղ. 55, 45, 46): Սրանք կրկնում են մախորդ դարերի տեղական և ուրարտական հուշարձաններից հայտնի մանօրինակ կախիկները (180, էջ 51, աղ. IV₁₈: 151, աղ. VI₂, VIII₉):

Ապակյա հուլունքները ներկայացված են անգույն թափանցիկ և գունավոր տեսակներով: Առաջինները շարունակում են մ.թ.ա. VII-VI դդ. համալիրներում հանդիպող հուլունքների ձևերը և հարդարման տարրերը: Դրանք գնդաձև են, տափակ գնդաձև, երբեմն էլ երկկոնաձև: Բոլորն իրենց մեջ ունեն պղպջակներ՝ որը վաղ ապակյա հուլունքների հիմնական հատկանիշն է: Պատրաստված են ծուլման եղանակով, որի հետքերը երևում են անցքի եզրերին: Նույնատիպ թափանցիկ ապակուց են պատրաստված մաև տարբեր չափերի կլոր, բլթակավոր հուլունքները, որոնք ունեն հինգից մինչև տաս կլորավուն եզրերով բլթակներ: Ոչ մեծ քանակությամբ հանդիպում են մաև թեթև կանաչավուն երանգի թափանցիկ կախիկներ: Ավելի շատ են կիսաթափանց և անթափանց գունավոր ապակուց պատրաստված հուլունքները, որոնք ունեն թե՛ ձևերի, թե՛ երանգավորման մեծ բազմազանություն: Մեծ թիվ են կազմում սև, սպիտակ, երկնագույն, մուգ կապույտ, վառ դեղին, տարբեր չափերի՝ կլոր, անկանոն կլոր հուլունքները, պատրաստված ապակե լարը մետաղե ծողիկի վրա փաթաթելու, հետո երկար շղթան կտրտելու եղանակով (67, էջ 50):

Շատ են մաև մույն գույների, ապակե երկկոնաձև, գլանաձև մանր և միջին չափերի հուլունքները, որոնց մեջ աչքի են ընկնում մուգ կապույտ, լազուրիտին ընդօրինակված տեսակները: Ոսկեգույն դեղին ապակուց պատրաստված Կարճաղբյուրի երկկոնաձև հուլունքները պատած են սպիտակավուն փառով (ոսոսոս), որը ապակու մեջ կալցիումի և մագնեզիումի օքսիդների պարունակության արդյունք է: Առանձին խումբ են կազմում մույն ապակուց պատրաստված բզեզաձև (սկարաբեյաձև) հուլունքները, որոնք կրկնում են այդ մույն ժամանակաշրջանում օգտագործվող գեմմաների՝ փորագիր քարե կնիքների ձևերը (Ջրառատ): Նույն՝ երկնագույն, դեղին, կանաչ, կապույտ անթափանց ապակիներից են պատրաստված (մինչև 2,1 սմ երկարությամբ), խիստ սրածայր, վերևում կախելու օղակով կախիկները: (Աղ. 55, 53-54, 63):

Հանդիպում են քննարկվող գնդաձև, երկկոնաձև, պտղաձև հուլունքների բազմազան

տեսակներ ևս: Դրանց զարդանախշը հիմնականում բաժանվում է երկու խմբի՝ *շերտավոր և աչքավոր*:

Շերտավոր զարդերով հուլունքները պատրաստված են անթափանց և թափանցիկ միագույն հիմքի վրա, վերևից այլ գույնի ապակե լարերի գլանման տեխնիկայով: Գույները կիրառված են տարբեր համադրություններով՝ կապույտ-սպիտակ, կապույտ-դեղին, դեղին-սպիտակ և այլն: Գնդաձև տեսակները զարդարված են, մեծ մասամբ, մեկ կամ երկու պտույտ փաթաթած ուղիղ կամ զիգագա լարերով: Գլանաձև հուլունքները հարդարված են լայնակի դրված բազմաթիվ շերտերով: Գեղեցիկ են Ջրառատի հուլունքաշարերում հանդիպող կիսաթափանցիկ մուգ-կապույտ, գլանաձև և խորանարդաձև հուլունքները, զարդարված լայնակի փաթաթած սպիտակ ալիքավոր լարերով: Կախիկների վրա զարդարող լարերը դրված են մի քանի շարքով ստորին մասում: Շերտավոր հուլունքները Հայաստանում հանդես են գալիս մ.թ.ա. VIII-VI դարերից, ակնառու մոուշներ ունենալով Կարմիր բլուրի հուլունքաշարերում: (Աղ. 55, 59-62, 68):

Գունավոր հուլունքների երկրորդ՝ աչքավոր խումբը ներկայացված է Ջրառատի, Աթարբեկյանի, Դուլայի հանդի օրինակներով: Հանդիպում են պտավոր և աչքավոր տեսակները: Պտավորները հատ ու կենտ են, դրանց սպիտակ կլորավուն իրանի վրա ընդլայնական գոտիով դասավորված են երեք մեծ կապույտ պուտիկներ: «Աչքավոր» հուլունքները բավական միատիպ են և ունեն աչքերի պարզ դասավորություն, վերաբերում են շերտավոր օղակաձև տեսակին (67, էջ 51), երկու սկավառակի շերտավորմամբ: Համադրվում են սպիտակ, կապույտ, կարմիր ապակին: Հուլունքները միջին չափերի են, մեծ անցքերով, որը ցույց է տալիս, որ պատրաստված են խեցե ծողի վրա ապակե լայն լարը փաթաթելու եղանակով: Ջրառատի հուլունքների մուգ կապույտ հիմքի վրա մի դեպքում ամրացված են երկնագույն վահանիկ, կարմիր օղակով, իսկ մյուս դեպքում՝ սպիտակ վահանիկ մուգ կարմիր օղակով, Աթարբեկյանի հուլունքների վառ դեղին հիմքի վրա՝ կապույտ վահանիկ սպիտակ աչքով: (Աղ. 55, 64-66):

Հայաստանում աչքավոր հուլունքներ հայտնի են ուրարտական հուլունքաշարերից, պտավոր, ուռուցիկ և «աչքավոր» տարբերակներով: Դրանք հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրից և իրենց մ.թ.ա. VIդ. թվագրմամբ, կարծես համընկնում էին այն կարծիքի հետ, որ «աչքավոր»

հուլունքների վաղ օրինակները վերաբերում են այդ դարին (242, էջ 6, 17): Պետք է նշել, որ Հայաստանի «աջքավոր» հուլունքները գումային, հորինվածքային տվյալներով և չափերով տարբերվում են Այգեմի և Ալեքսեականի կողմից քննարկված, մ.թ.ա. VI-IVդդ. թվագրվող եգիպտական և միջերկրածովյան երկրներից գտնված «աջքավոր» հուլունքներից: Ուրեմն հայկական այս հուլունքների արտադրության կենտրոնը պետք է փնտրել այլ վայրում: Թերևս՝ Միջագետքում, որտեղ արդեն III հազարամյակում պատրաստվում էր բարձրորակ ապակի: Թել-Օմարում (Սելևկիա Տիգրիսի վրա) հայտնաբերվել է ապակու պատրաստման պրոցեսին նվիրված առաջին տեքստը, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XVII դարով (244, էջ 130 և հաջորդ): Միջագետքյան շատ հնավայրերից՝ Հասանլուից, Սարլիկից, Բաբելոնից, Պերսեպոլիսից (239, էջ 121; 257, էջ 20, 21; 285, աղ. 4) գտնված աջքավոր հուլունքների մեջ առկա են սպիտակ և կարմիր աջքերով օրինակները, որոնց համահունչ են հայկականները: Հայկական հուլունքների միջագետքյան ծագման ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն համգամանքը, որ միջերկրածովյան և հյուսիսսևծովյան հուշարձաններին ապակե և մածուկե հուլունքներ մատակարարող Նավկրատիսի արտադրությունը մ.թ.ա. VIդ. վերջին քառորդին ընդհատվում է և կրկին վերսկսվում միայն մ.թ.ա. III դարից: Իսկ հայկական հուլունքաշարերում այդպիսի ընդհատում չի նկատվում: Այդ հուլունքները հայտնաբերվում են ինչպես մ.թ.ա. VIII-VIդդ., vi-ivդդ., այնպես էլ հելենիստական հուշարձաններից: Ըստ որում, դրանց տոկոսային հարաբերությունը, նույնիսկ մ.թ.ա. VI-Vդդ. և V-IVդդ. թվագրվող հուշարձաններում տարբեր են, օրինակ Ջրառատի հուլունքաշարերում ապակե հուլունքները գերակշռում են:

Ապակե հուլունքների վերջին խումբը կազմում են մետաղե ներդիրավորները: Անգույն, թափանցիկ ապակե հիմքի վրա ոսկյա կամ արծաթե թերթիկներով և հետո շատ նուրբ (1 մմ) ապակու երկրորդ շերտով ծածկելու տեխնիկայով պատրաստված հուլունքները ևս բավարար քանակությամբ են հայտնաբերվում: (Աղ. 55, 67):

Դրանք նոր երևույթ են և ոչ միայն հայ մշակույթի համար: Տարբեր չափերի այս հուլունքները հիմնականում գնդաձև են: Մետաղե ներդիրավոր հուլունքներ հայտնաբերվել են Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Հյուսիսային մերձսևծովյան, Միջերկրածովյան քաղաքներում, Եգիպտոսում: Եվ գիտական

չորջաններում այն կարծիքն է հաստատված, որ մետաղե ներդիրավոր հուլունքների արտադրությունը հիմնադրվել է Ալեքսանդրիայում մ.թ.ա. IIIդդ.: Նույնիսկ ոսկե և արծաթե ներդիրավոր հուլունքների առկայությունը համալիրներում դիտվում է որպես ստույգ թվագրող փաստ: Սակայն մ.թ.ա. V-IVդդ. թվագրվող հայկական դամբարաններում դրանց առկայությունը թույլ չի տալիս անվերապահորեն ընդունելու այդ հուլունքների այդպիսի կտրուկ թվագրումը և վայրը: Կարելի է ընդունել, որ Ալեքսանդրիայում դրանց արտադրությունը սկսվում է մ.թ.ա. III դարից և այդտեղից ավանդորեն ներմուծվում Հռոդոսյան և սևծովյան մյուս քաղաքներ: Սակայն հայկական հուլունքների արտադրավայրը գուցե պետք է կրկին փնտրել միջագետքյան կենտրոններում, թերևս Բաբելոնում, որտեղ ներդիրավոր հուլունքների պատրաստման համար ամենամանրամեշտ բաղադրամասը՝ թափանցիկ անգույն ապակին, արտադրվում էր մ.թ.ա. 600 թվականից (271, էջ 91-93):

Ի տարբերություն նախորդ դարերի համալիրներից հայտնաբերված հուլունքաշարերի կազմության, որտեղ գերակշռում են առավելապես քարե տեսակները, վաղ հայկականների մեջ կարծես ստեղծվում է հավասարակշռություն քարե և մյուս տեսակի՝ ֆայանսե մածուկե և ապակե հուլունքների հարաբերության մեջ:

Քննությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ մ.թ.ա. VI-IVդդ. հուշարձաններից հայտնաբերված հուլունքների մի մասը, ավանդաբար կարող էր ներմուծվել հարավից, գուցե Բաբելոնից և թերևս այն նույն առևտրական ուղիով, որ ձգվում էր Եփրատով: Գետով Բաբելոն գինի արտահանող առևտրականները հետ դարձին այլ ապրանքների թվում կարող էին բերել նաև հուլունքներ:

ԿՆԻՔՆԵՐ: Ա.թ.ա. VI-IVդդ. կնիքագործությունը ներկայանում է փորագիր քարեր՝ գեմմաներով և կնիքների կավե դրոշմներով:

Կնիքների պատրաստման համար օգտագործվող նյութերի առանձնահատկություններն ու գեղարվեստական հնարավորությունները ճանաչելու, կնիքի հակառակ հորինվածքի մեջ իրական դրոշմը գուշակելու ունակությունները Հայկական լեռնաշխարհում կուտակվել էին հնուց ի վեր, կատարելագործվել ուրարտական ժամանակաշրջանում և փոխանցվել մ.թ.ա. VI-IV դարերին: Խոսքը վերաբերում է հատկապես կլոր կամ ձվաձև փորագիր քարերին՝ սրբաբեզի ձև ունեցող կնիքներին (սկարաբեյ), որոնք լայն տարածում էին գտել Առաջավոր Ասիա-

յում: Ուրարտական ժամանակաշրջանում դրանք կիրառվում էին կոնաձև, գլանաձև, կշռաքարի և հատած բուրգի ձև ունեցող կախիկավոր կնիքների հետ, իհարկե իրենց վրա կրելով ուրարտական գաղափարախոսության խորհիղանիշներ: Մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթը ժառանգեց «սրբաբզեզ» կնիքների ձևը, պատկերման ոճը, թեմատիկան՝ եղջերուներ, այծեր, ֆանտաստիկ կենդանիներ, որսի տեսարաններ: Սակայն տեղի ունեցավ հրաժարում ուրարտական կնիքների վրա հանդիպող առատ մանրամասներից, խորհրդանիշներից, պատկերվող կերպարները դրվեցին հորինվածքի կենտրոնում, դրանց դարձվեց մեծ ուշադրություն: Պատկերվող կենդանիները դուրս բերվեցին անշարժ, կանոնիկ դիրքերից և ներկայացան ազատ, շարժում վիճակներում: Այս ամենը խոսում է Հայաստանում կնիքների տեղական արտադրության գոյության մասին (153, էջ 143): Տեղական արտադրության արգասիք են Աթարբեկյանից և Աղվեսաձորից (Թաքիա) գտնվածները: Դրանք ձվաձիք քարեր են, կախելու երկայնակի անցքերով (չափերը՝ երկ. 1,3-1,4 սմ, լայն. 0,9-1,0 սմ. հաստ. 0,31 սմ): Առաջինի հարթ մակերեսի վրա փորագրված են դեմքով իրար շրջված, վազող եղջերուներ (աղ. 54, 2), իսկ երկրորդի ողջ մակերեսը զբաղեցնում է դեպի աջ սլացող ֆանտաստիկ կենդանի, (աղ. 54, 2): Երկու կնիքների պատկերների մանրամասները պատկերված են Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված բրոնզե ոգտիների և կնիքների ոճով: Այս համգամանքը, ինչպես և քարի երկայնակի ձվաձիքությունը, որը բնորոշ է վաղ կնիքներին (232, էջ 310) թույլ են տալիս այս երկու կնիքները թվագրելու մ.թ.ա. V դարով:

Հաջորդ, Վարդաքարից գտնված փորագիր քարը իրավամբ վերաբերում է հունա-պարսկական ոճի քարերին (4, էջ 32): Քարի վրա պատկերված է թագակիր անձնավորության մենամարտը առյուծի հետ: Առյուծը հետին թաթերի վրա բարձրացած, հարձակվում է մարդու վրա, որը աջ ձեռքով կասեցնում է հարձակումը, իսկ ձախ ձեռքի դաշույնով հարվածում գազանին: Մարդը կրում է աքեմենյան դարաշրջանի ատամնավոր թագ, երկար, առջևում ծալքավոր զգեստ: Ուսերին հասնող նրա մազերը ավարտվում են կլոր թմբիկով (աղ. 54, 3): Պատկերված թեման՝ «արքայական որսի տեսարան», արքայի հարդարանքի մանրամասները, կենդանու բաշի պատկերման ոճը, կրկնում են աքեմենյան կնիքների, նվիրատվական թերթիկների և քանդակների վրա հանդիպող սյուժեները: Կնիքը

պատրաստված է «կայսերական ոճի» նորմերի համաձայն: Հաշվի առնելով նաև կնիքի սահուն ձվաձևությունը, որը բնորոշ է հունա-պարսկական քարերին, և այն վերագրելով աքեմենյան արվեստին, կարելի է թվագրել մ.թ.ա. V դ. վերջով կամ IV դ. սկզբով:

Արմավիրի պեղումներից հայտնաբերված կնքադրոշմներից (70, էջ 168) մեկը կրում է գառնուկին հոշոտող առյուծի պատկեր (աղ. 54, 5): Այս թեման ևս հաճախ է հանդիպում թե՛ ուրարտական, թե՛ առաջավորասիական կիրառական արվեստի նմուշների վրա: Գազանի մանրամասների պատկերման ոճը, շարժումը հաղորդելու պայմանականությունը ևս ի հայտ են բերում հինարևելյան արվեստի բացահայտ գծեր: Դրոշմը արված է կլոր վահանիկ ունեցող մետաղյա մատանի-կնիքով, որի ապացույցը հորինվածքը սահմանափակող պարանախյուս շրջանակի առկայությունն է դրոշմի վրա: Նկատի ունենալով վահանիկի (տրամ. 2,0սմ) կլոր ձևը, որը տարածվում է միայն մ.թ.ա. IV դարից (232, էջ 214, 225), քննարկվող կնիքը ևս պետք է թվագրել այդ դարով: Այդ դարով են թվագրված նաև Ամու Դարյայի գանձի մեջ եղած կլոր վահանիկով մատանի կնիքները (114, էջ 59, նկ. 101, էջ 62, նկ. 112): Արմավիրի հաջորդ կնքադրոշմը գտնված առաջինի հետ, պատրաստված նույն կավից, պետք է թվագրել նույն ժամանակով: Այս դրոշմը կրում է իրար վրա հարձակվող երախները բաց, լարումից ճանկերը չռած, պոչերը վեր ցցած գազանների (հովազների) պատկեր (աղ. 54, 4): Գազանների գլխիկների պատկերումը շատ մոտ է սկյութական հորինվածքներում հանդիպող իրար դեմ պայքարող գազանների (առյուծների) գլխիկներին (181, էջ 255, նկ. 88 ա, բ): Սակայն այս կնիքի վրա պատկերված գազանները դուրս են բերված սկյութականներին բնորոշ անշարժ վիճակից և մեկնաբանված են ազատ շարժման վիճակում, ինչպես մյուս կնիքների կենդանիները: Ազատ շարժման պատրանք է առաջացնում նաև կնիքի վրա շրջանագծի աղեղի բացակայությունը: Այս դրոշմը ևս, առաջինի նման, արված է կլոր վահանիկ ունեցող մատանիով (տրամ. 2,5 սմ): Առաջավոր Ասիայում դեմ հանդիման կանգնած կենդանիների մոտիվը ամենահիններից է: Հանդիպում է ոճաբանական տարբեր առանձնահատկություններով և գոյատևում ու հասնում է մինչև քրիստոնեություն: Հայաստանում, որը գտնվում էր աշխարհագրական և ժամանակագրական միևնույն միջավայրում, այս մոտիվը ևս տարածված էր ուրարտական ժամանակաշրջանից:

Այսպիսով, Հայաստանում մ.թ.ա. VI-IV դդ. վերաբերող կնիքները ի հայտ են բերում հնագույն արտադրամշակութային ավանդների՝ նախորդ շրջանի արվեստում առկա հարուստ թեմատիկայի, քարի ու բրոնզի վրա փորագրման ասպարեզում կուտակված մեծ փորձի ժառանգում: Մյուս կողմից դրսևորում են կնիքների

ձևերի, թեմատիկայի մեջ այն նորը, որը գալիս էր ընդհանուր ժամանակագրական և աշխարհագրական միջավայրից: Կնիքները հաստատում են Հայաստանի ավանդական կապերը փոքրասիական երկրների և Իրանի հետ, որոնք կային դեռևս հնագույն ժամանակներից (63ա, էջ 104-105):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, վերջին տասնամյակների պարբերական պեղումների, ուսումնասիրությունների և տարբեր ուղիներով կուտակված նյութերի ոճաբանական քննությունը, մանրակրկիտ համեմատությունը առաջավորասիական մյուս երկրների, Անդրկովկասի և Կովկասի, հյուսիս-սևծովյան հունական քաղաքների համաժամանակյա մշակույթների հետ, թույլ են տալիս կատարելու մի շարք ընդհանրացնող եզրակացություններ Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթի բնույթի, երկրի տնտեսական կյանքի, հարևան երկրների հետ ունեցած կապերի վերաբերյալ:

Այս ժամանակագրական հատվածի մշակույթը հիմնականում պահպանում է ավելի վաղ դարաշրջաններից ծագող հատկանիշներ: Մյուս կողմից մշակույթը նշանավորվում է մի շարք նոր տարրերի երևան գալով՝ հատկապես խեցեղենի, գենքի մեջ: Երկաթը, որը նախորդ ժամանակաշրջանում կատարյալ հաղթանակ էր տարել բրոնզի նկատմամբ, շարունակում էր իր հաղթարշավը, բրոնզին թողնելով զրահների, զարդեղենի պատարստումը միայն: Երկաթե արտադրանքի նախատիպերը այլևս բրոնզե չեն: Հանդես է գալիս նոր տիպի խեցեղեն ոչ միայն ձևով, այլև որակով:

Կատարվում են շատ ձևերի միասնացում, հատկապես երկաթի իրերի, որոնք տարածվում են երկրով մեկ: Ուստի, մշակույթը, նախորդ դարերի համեմատ, ավելի միատարր է: Նախորդ դարաշրջանում իրար կողքի գոյակցող ուրարտական և տեղական ցեղերի մշակույթների փոխարեն հանդես է գալիս մեկ ամբողջական, միատարր մշակույթ, որն էլ ապացույց է այդ մշակույթը կրող ժողովրդի միատարրության: Միաժամանակ չի բացառվում ներմշակութային բազմազանություն՝ կապված կա՛մ հնագույն ավանդների, կա՛մ քննարկվող դարաշրջանի պատմական իրադրության առանձնահատկությունների հետ: Ինչպես նշվեց, ուրարտական պետության սահմաններում ընդ-

գրկված շրջանների (Արարատյան դաշտավայր, մերձսևանյան շրջաններ, Շիրակ և այլն), մշակույթներում պահպանվում, շարունակվում են ուրարտական մշակութային ավանդների, իսկ հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան, հարավային շրջաններում՝ մ.թ.ա. VII-VI դդ. տեղական մշակույթին բնորոշ տարրերը: Մյուս կողմից՝ ընդգրկված լինելով աքեմենյան պետության կազմի մեջ, Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. մշակույթը ներառում է նաև ժամանակի համար առաջավոր այդ մշակույթի որոշ տարրեր: Թեև չպետք է մոռանալ հայկական ու իրանական մշակույթների ընդհանուր առաջավորասիական ակունքները, հատկապես ուրարտական, որոնք պայմանավորում են երկու մշակույթների որոշ ընդհանրությունները:

Այսպիսով, մ.թ.ա. VI-IV դդ. Հայաստանի բնակչությունը շարունակում է ապրել հնուց ի վեր բնակեցված իրենց հողերի վրա, նյութական մշակույթի տարբեր բնագավառներում պահպանելով իր մշակութային ավանդները: Այս հանգամանքը թույլ չի տալիս տեսնել որևէ խզում ժողովրդի մշակույթի ընթացքում և փնտրել «այլ մշակույթ»:

Մշակույթի անընդմեջ զարգացումը լավ նկատվում է հատկապես այն դամբարանադաշտերի նյութերի հիման վրա, որոնք գոյություն են ունեցել I հազարամյակի սկզբներից (Աստղի բլուր, Կարճաղբյուր, Կարմիր վանք, Ջուջևսոն, Բերդատեղ, Ռեդկին լազեր, Որնակ և այլն): Այս դամբարանադաշտերի մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող թաղումները, դամբարանների ճարտարապետական կառուցվածքով, թաղման ծեսով և այն ուղեկցող արարողություններով, չեն տարբերվում դամբարանների վաղ խմբերից: Լայնորեն օգտագործվում են դամբարանները շրջափակող կրոմլեխները, դամբարանաթմբերը, թեև տեղի է ունենում թաղման կառույցների որոշ պարզեցում: Բարդ, շքեղ թաղման խուցեր, ինչպիսիք կային նախորդ դարերում, չեն հանդի-

պում: Թաղման ծեսում ևս շարունակվում են հին ավանդները՝ դիաթաղում և դիակիզում:

Դիաթաղումը կատարվում է հիմնականում կծկված, կողի վրա, թեև համդիպում են թաղումներ՝ նստած դիրքով, բայց միայն կոլեկտիվ թաղումների ժամանակ (Աթարբեկյան), ընդգծելով թաղվողների տարբեր սոցիալական վիճակը: Նորություն չէ Հայաստանի համար և դիակիզումը, որը լավ հայտնի է մ.թ.ա. II-հազարամյակից սկսած: Բացի անհատականից, համդիպում են ընտանեկան և կոլեկտիվ թաղումներ: Շարունակվում է ընդհանրությունը և թաղման դիրքորոշումներում, որտեղ գերակշռում է երկրի կողմերի նկատմամբ խառը կողմնորոշումը, նույնիսկ մինևույն դամբարանադաշտում: Այս ամենը վկայում է նաև գաղափարական հիմքի ընդհանրությունը: Մշակութային ժառանգությունը ոչ պակաս պարզորոշ ի հայտ է գալիս նաև բնակավայրերի ուսումնասիրության ժամանակ: Բնակավայրերի մի մասում կյանքը սկիզբ է առնում մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբներից և շարունակվում մինչև VI-IV դդ.: Բնակավայրերի մի խումբը հիմնադրվում է մ.թ.ա. VII-VI դդ. և գոյատևում մինչև միջնադար (Սուրբ Մահատակ, Բերդաքար) ներառյալ քննարկվող ժամանակաշրջանը: Եվ վերջապես, մ.թ.ա. VI-IV դդ. ստեղծվում են մի շարք նոր բնակավայրեր, սակայն հատակագծման, շինարարական տեխնիկայի տվյալներով դրանք չեն տարբերվում նախորդ դարերի բնակավայրերից և միատիպ են, չհաշված յուրաքանչյուր բնակավայրի պաշտպանական համակարգում առանձին առանձնահատկությունները, որոնք թելադրվում են տեղանքի պայմաններից: Քննարկվող բնակավայրերում ժամանակագրական տարբերությունները հանդես են գալիս միայն նյութական մշակույթի, հատկապես խեցեղենի, մետաղյա գործիքների, որոշ զարդերի քննության ժամանակ երևան եկող նոր տարրերի միջոցով: Մ.թ.ա. VI-IV դդ., ինչպես նաև նախորդ դարաշրջանի բնակավայրերը, բավարար չափով տարանջատվում են և տարբերվում են իրենց չափերով, նշանակությամբ ու ներքին կառուցողական բնույթով:

Հնավայրերի, հատկապես բնակավայրերի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացություններ անել նաև մ.թ.ա. VI-IV դդ. Հայաստանի տնտեսության մասին: Քննությունը հաստատում է, որ տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին երկրագործությունը, անասնապահությունը և արհեստագործությունը, որոնք

զարգանում էին անխզելի, փոխադարձ կապվածության պայմաններում:

Առանձնապես լավ է փաստագրվում երկրագործությունը՝ պեղումների ժամանակ գտնված բազմաթիվ գործիքներով, հացահատիկը պահելու հորերով, կարասներով, աղորիքներով, սանդեղով, որոնք համալրվում են պատմական աղբյուրներով: Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանի բարեկեցիկ վիճակը, պաշարներով լեցուն գյուղերը, հիշատակելով ցորենի, գարու տեսակները, գարուց պատրաստված խմիչքը, չամիչը, ընդեղենը (65, IV, IV, 7, IV, IV, 9, IV, V, 5): Անուշահոտ գինիները, չամիչը, ընդեղենը, դառը նշի և բևեկնի յուղերը ապացույց են զարգացող այգեգործության, դրանցից ստացված արդյունքների մշակման բարձր մակարդակ: Նշանակալից է տեխնիկական կուլտուրայի՝ քունջութի մշակման փաստը, որը վկայված է դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանից և որի գոյությունն առանց ոռոգման համակարգի անհնար է: Հետևապես կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական պետության անկումից հետո ոչ բոլոր ոռոգման համակարգերն էին ոչնչացել: Ջրանցքները շարունակում էին գործել կամ վերականգնվել էին:

Նախալեռնային և լեռնային շրջանների արոտավայրերի առատությունը, երկրի միասնականությամբ (թեկուզ սատրապության պայմաններում) պայմանավորված ապահովությունը, հնարավորություն էին ստեղծում անասնապահության զարգացման համար: Հերոդոտը հայերին անվանում է անասուններով հարուստ (44, V, 49): Քսենոփոնը թվարկում է պահվող անասունների տեսակները՝ կով, ոչխար, այծ, եզ, ծի, խոզ, ընտանի թռչուններ, բուժվող հատուկ տեսակի ծիեր (65, IV, V, 25): Մամր և խոշոր եղջերավոր անասունների մեծ քանակություն է հիշատակվում ուրարտական, ասորեստանյան արձանագրություններում, որը ավարառվում էր Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր շրջաններից: Հնագիտական պեղումները հաստատում են գրավոր աղբյուրների վկայությունները, ընձենելով փաստեր, նախ ոսկրաբանական, ապա անասնապահական մթերքների վերամշակման հետ կապված իրեղեն նյութերով (ծծումներ, կաշին մշակելու դանակներ, բուրդը մանող թեշիկի գլխիկներ, թելը մաքրելու գործիքներ, մանածագործության աղգահի կախիկներ, կտուտիչներ և այլն):

Փաստեր են ձեռք բերվել ձկնորսության, որսորդության առկայության մասին: Երկրագործության և անասնապահության զարգացման բարձր մակարդակը պայմանավորում էր ար-

հետսների զարգացումը երկրում: Առանձին գլուխներում քննարկվեցին խեցեգործության, մետաղագործության, զարդագործության արտադրանքները, որոնք իրենց որակով հետ-չէին մնում ժամանակի զարգացման մակարդակից: Հատկապես ընդգծելի է մետաղամշակման բարձր աստիճանը, որը բացահայտվեց այդ արտադրանքի մետաղագրական ուսումնասիրության շնորհիվ: Հետևաբար արհեստները գտնվում էին մասնագիտացված արհեստավորների ձեռքում:

Արհեստագործական արտադրանքի նույնական ձևերը, որոնք հանդիպում են երկրով մեկ, թույլ են տալիս խոսելու զարգացող առևտրական կապերի մասին: Այդ կապերը հավանաբար իրականացվում էին նախ փոխանակային, ապա ավելի ուշ՝ առևտրի ձևով: Բնորոշ է, որ փոխանակության մեջ էին հիմնականում շարքային առարկաները՝ զենք, զրահ, խեցեղենի որոշ տեսակներ, զարդեր: Կապերի ինտենսիվությունը արտահայտված է ոչ այնքան ներմուծված առարկաների առկայությամբ, որքան դրանց հաճախ հանդիպող կրկնօրինակությամբ, որն անկասկած իրականացվում է տեղական արհեստանոցներում: Այս երևույթը վկայում է փոխանակության ավելի բարդ ձևերի, այդ թվում, հատկապես տեխնոլոգիական ինֆորմացիայի փոխանակության մասին:

Մյուս կողմից, որոշ տվյալներ կան նաև մ.թ.ա. VI-IV դդ., թեև թույլ զարգացած, դրամա-

կան շրջանառության վերաբերյալ: Այդ երևույթի իրեղեն ապացույցներ են աքեմենյան սիկլը, գտնված նախկին Երևանի նահանգում, Ախիանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. ատտիկյան չորեքդրամյանը և էրեբունիում հայտնաբերված V դարով թվագրվող միլեթյան դրամները, թեև վերջինները ավելի շուտ նվիրատվություն են եղել տաճարին: Հայաստանի արևմտյան մասերը այդ դարերում ընդգրկված էին աքեմենյան առևտրի ոլորտը և ավանդական առևտրական ուղիներով կապված էին Միջագետքի և փոքրասիական շուկաների հետ (52, էջ 1-16): Առևտրական կապերի լրացուցիչ վկայություն է Հերոդոտի հաղորդումը Հայաստանից գինի արտահանելու մասին (44, I, 194): Այս տվյալները, համապատասխան գլուխներում քննարկված բազմաթիվ նյութերը, Իրանի, Փոքր Ասիայի, միջերկրածովյան, անդրկովկասյան երկրների մշակույթների հետ ունեցած կապի վկայություն են:

Այսպիսով, Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. նյութական մշակույթը հանդիսանում է Հայկական լեռնաշխարհում դարերի ընթացքում ձևավորված և զարգացման երկար ճանապարհի անցած մշակույթի հերթական շրջափուլ և տեղական ավանդների, առաջավորասիական քաղաքակրթությունների հետ ունեցած շփումների բարդ սինթեզի արդյունք:

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА АРМЕНИИ

VI-IV вв. до н. э.

И. Карапетян

VI-IV вв. до н. э. — один из самых сложных и интересных периодов в истории Армении, когда в ее экономическом и политическом развитии начинается новый этап, совпадающий по времени с эпохой Ахеменидов. На Армянском нагорье погибает государственное образование древне-восточного типа Урарту, и возвышается Армянское царство, наследуя, как территорию, так и его этнический состав. Именно в этот период завершается процесс образования армянского народа, создается единое государство и более однородная, единая культура. История и культура Армении этой эпохи нашли свое отражение в армянских, ахеменидских и античных письменных источниках. Однако, одни только письменные источники недостаточны, чтобы полностью восстановить картину истории, и в частности, культуры этих веков. Начиная с послевоенных лет, когда археологические целенаправленные раскопки и систематизированные исследования в Армении получили большой размах и охватили большие территории, создалась возможность не только уделить особое внимание послеурартской и дохристианской эпохе (с VI в. до н. э. по III в. н. э.), периодизировать ее, но и выделить изучение материальной культуры VI-IV вв. до н.э. как отдельную проблему.

Проблема отдельного исследования материальной культуры армении VI-IV вв. до н.э. была выдвинута в 50-е годы, после раскопок в Арин-Берде, Джрарате, Атарбеяне, Кармир-Блуре, Иджеване и других местах.

Настоящая работа посвящена вопросам формирования материальной культуры Армении VI-IV вв. до н.э., ее истоков, предпосылок, ее возникновения, места и роли ее среди переднеазиатских стран, так же как изучению взаимосвязей с соседними культурами Закавказья.

Источником для работы послужил в основном археологический материал, который благодаря своему обилию, значительному разнообразию, дает возможность воссоздать те стороны общественной жизни страны, которые обычно не находят отражения в письменных источниках. Используя почти весь известный археологический материал VI-IV вв. до н. э., найденный на территории Республики Армения, рассмотрена свыше пятидесяти памятников в географическом, топографическом и хронологическом единстве. Выделены типологические ряды составных частей всей культуры, определены основные критерии ее развития, зафиксированы продолжение традиционных и возникновение новых форм и явлений, проведена морфо-типологическая классификация всего материала изучаемого периода.

Учитывая географическое, топографическое расположение поселений VI-IV вв. до н. э., их размеры, функции, принципы внутренней застройки, объем и характер предоставленной ими материалов, поселение дифференцированы на центральные-крупные поселения (*avan* — *komopolis*) рядовые поселения (села) сгруппированные вокруг первых, на крепостей, осуществляющие защиту поселений и дорог, на высокие, недоступные места — скалы, где находило защиту население в критические моменты страны.

Независимо от различия типов, всем поселениям присуще застроенность всей территории при свободной планировке. Преобладают жилые комплексы, состоящие из прямоугольных помещений разной величины. Для лучшей терморегуляции, в большей части поселений, строения спущены в дневную поверхность или материка, для обогрева традиционно использовались топиры и постоянные и переносные очаги.

В центральных поселениях выявлены постройки монументального характера. Это дворцовые и культовые здания. Двор-

цовый комплекс изучен в сатрапском центре Эребуни, где он представлен колонным залом с прилегающими строениями. Культурная архитектура Армении VI-IV вв. до н. э. представлен храмами Эребуни, Астхи-Блур, Бердатеа, Салкара и моделями храмов.

Кроме Малого храма огня Эребуни, повторяющий план пещерных храмов, все остальные храмовые сооружения и модели представляют созданный по единой планировке прямоугольное строение на продольных осях, с ориентировкой восток – запад. Оно имеет стены, отличающиеся большой толщиной без оконных проемов. Дверь, расположенная на торцевой стене здания, служила для освещения и вентиляции.

Для перекрытия этих зданий применялась традиционная плоская и сравнительно новая двухскатная конструкция кровли. В интерьере храма напротив входа, у стены, сооружены возвышения – для подношения богествам, а в экстерьере перед храмом стоял алтарь, для совершаемых кровных жертвоприношений. Весь комплекс с двором был обнесен оградой. Таким образом, прослеживается различное функциональное использование определенных частей, храмового комплекса. Храм VI-IV вв. до н. э. своим архитектурным обликом и по ряду прослеживаемых ритуалов, как бы восполняет недостающий звено между храмов IX-VII вв. до н. э. и античного и раннехристианского времени.

При изучении и систематизации погребений и могильников выяснилось, что ряд некрополей были основаны еще в эпоху бронзы или раннего железа и функционировали в рассматриваемое время (Кармир-Ванк, Астхи-Блур, Бердатеа, Карцахпюр, Джуджеван, Акнер, Джархедж и т.д.). Погребения VI-IV вв. до н. э. иногда занимают часть этих погребальных полей, а изредка являются вторичными захоронениями, вырубленными или в насыпь кургана (Джерарт), или в погребальную камеру.

Погребения VI-IV вв. до н. э. выявили многообразие конструкций погребений, представленных каменными ящиками разных размеров, прямоугольными ящиками, выложенные из каменных плит, камерами овальной формы и прямоугольными или овальными грунтовыми камерами. Все эти конструкции имеют свои прототипы в ранних погребальных

сооружениях и продолжают существовать в эллинистическое и позднеантичное время, доказывая непрерывное развитие культуры. Доказательством этой непрерывности является и погребальный обряд, где продолжается труположение и трупосождение. Первое осуществляется в скорченном виде на боку. Кроме индивидуальных, встречаются семейные и коллективные захоронения. Продолжается общность в ориентации погребений, где преобладает смешанная ориентация по сторонам света, даже в пределах одного и того же некрополя.

Ряд данных позволяет говорить о существовании в рассматриваемое время ритуалов жертвенного заклания животных, совершение очистительных обрядов огнем, тризны и т.д.

Таким образом, рассмотрение погребений показывает родность конструкций могил, обрядов и ритуалов по всей стране и единство культовых представлений в это время.

Изучение сопутствующего материала погребений показывает, что для всех них характерен единый комплекс предметов с обилием оружия. А это является несомненным показателем того, что каждый житель является воином; а войско и народ являлись единым понятием.

В отдельных главах проведена морфотипологическая классификация всего археологического материала. Рассмотрение керамического материала выявляет большое разнообразие форм и типологических рядов. Выявлены истоки этих форм, определено их функциональное назначение. В ходе анализа-разбора выделено три больших генетических групп. Сосуды первой группы находят свои прототипы в местной керамике Армении предыдущего времени, сосуды второй группы повторяют урартские формы, а сосуды третьей группы составляют те ведущие формы, которые окончательно образуются в конце VI в. – начале V в. до н. э. и становятся доминирующим элементом для всей материальной культуры. В становлении этих форм сыграли роль переднеазиатские формы керамики. А общность с керамикой Ахеменидского Ирана мы склонны считать вытекающей от их общего: урартского источника.

Рассмотрены технологические вопросы изготовления керамики: о подборе и качестве глин, о их смесях, о режиме обжига, о способе изготовления. Выяснено, что основная масса сосудов изготовлена на ручном гончарном круге.

Керамика VI-IV вв. покрыта ангоб-абмазкой коричневатого, красного, бурого или серого цветов, изготовленной из той же глины, что и сосуд.

Ангоб наносился двумя способами. В первом случае, малые и средние сосуды полностью погружались в раствор абмазки. Во втором ангоб наносился кистью или тряпкой на внешнюю поверхность сосуда и верхнюю внутреннюю часть венчика. После высыхания ангоба поверхность сосуда лощилась до блеска, при этом на поверхности часто прослеживается ритм движения руки.

Для керамики исследуемого периода характерна богатая орнаментация. Орнаментальные мотивы весьма разнообразны, выполнены графически, красками, рельефно, даже скульптурно.

Особый интерес представляет орнаментация, выполненная лощением. Этот способ орнаментации распространенный в Армении с древнейших времен, сохранился до раннеармянского времени и только в эллинистическое время уступает место росписи.

Таким образом, рассмотрение керамики Армении по морфо-типологическим, техническим и художественным признакам, позволяет говорить, что она достигла больших высот совершенства и отличалась как обилием форм, так и разнообразием способов и мотивов орнаментации. Керамика VI-IV вв. до н. э. приобретает морфологическое единство и является продуктом единого общего технологического и художественного мышления.

Рассмотрение орудий и средств производства показывает, что при изготовлении делалась дифференциация в выборе материала. Основная масса производственных орудий – ножи, серпы, топоры и т.д. изготовлена из металла. Другие – точила, грузила, пряслица, зерноотерки, часть мотыг, вкладыши составных серпов, лощила и др. – традиционно изготавливались из камня. Из глины сделаны лячки, литейные формы, грузила, часть пряслиц. Другая часть пряслиц,

утки для чистки нитей изготовлены из кости. Из кости изготовлены и рукояти ножей, серпов и т.д.

В раннеармянское время прослеживается использование различных технических приемов и навыков. Все железные изделия изготовлены путемковки и закалки, то есть профессиональными кузнецами. Как показали металлографические исследования изделий, VI-I вв. до н.э., степень развития железоплавильного и кузнечного дела в Армении была высока. Все железные изделия раннеармянского периода изготовлены без видимого нарушения технологииковки. Кузнец не только профессионально владел всеми процессами свободнойковки и изготавливал высококачественные предметы, но мог придать изделиям высокие механические свойства (Занджирджян, 1979, с. 162).

Рассмотрение всего имеющегося материала по оружию и доспехам, исследование всех данных по изобразительному искусству и сопоставительного материала с древних областей Переднего Востока позволяет говорить о значительном богатстве видов и разнообразии типов форм даже среди одной категории оружия. Это разнообразие вызвано как характером их развития – преемственность древних форм, их изменчивость во времени, инновации, заимствования, так и различной технологией изготовления оружия и доспехов. Исследование материала показывает, что в VI-IV вв. до н.э. оружие в основном изготавливалось из железа, из бронзы продолжали изготавливать доспехи, ножи, части украшения оружия и доспеха. Древние мастера бронзолитейного дела в то же время усовершенствуют традиционные приемы металлургической обработки, широко распространяя литье в двухстворчатых формах, обычное литье и литье по восковой модели.

Однако в оружейном деле основная роль переходит к мастерам железообработки, кузнецам. Большое количество железного оружия, богатство и разнообразие форм, применение специализированных методов обработки и их непрерывная непосредственная связь с металлургией эпохи поздней бронзы и раннего железа, позволяет настаивать на том, что в раннеармянское время основная масса оружия изготавливалась на месте. Это не исключает того, что неко-

торые виды оружия могли быть и принесены в Армению извне, и некоторые образцы могли экспортироваться. Оружие того или иного вида, из различных регионов, едино по форме, а некоторое отличие объясняется уровнем мастерства и технологии кузнеца. Несомненно также, что богатство форм оружия, наличие специализации, подразумевающей разделение труда, отражают высокое положение кузнецов и оружейников в обществе. Эта мысль была подтверждена при изучении железообрабатываемого ремесла Армении.

Стандартизация форм оружия, металлических изделий свидетельствует о том, что мастера металлообработки изготавливали свою продукцию не только для одного поселения или крепости, а обслуживали всю округу, и изделия их широко распространялись на соседние регионы при товарообмене.

Рассмотрение оружия Армении VI-IV вв. до н. э. показало на общность форм оружия и доспехов с материалами Закавказья, Передней Азии, Ирана, Северного Кавказа и даже с фракийским миром.

О диапазоне и уровне ювелирного производства Армении в раннеармянский период свидетельствуют многочисленные браслеты, гривны, серьги, подвески, фибулы, булавки, бусы и т.д. Украшения этого периода разнообразны не только по формам, но и по материалу и техническим приемам. Они изготовлены из бронзы, железа, сурьмы, серебра, золота, камня, кости, глины, пасты, стекла и др.

Рассмотрение украшения по отдельным видам и подвидам выявила, что очень много форм унаследованы с предыдущего периода. Так, часть браслетов, перстней, серег по форме и технике изготовления и по орнаментике просто продолжают традиции эпохи широкого освоения железа. Особенно образцы, имеющие зооморфно оформленные концы, украшенные насечками или витой формы. В раннеармянское время к этим элементам прибавляется новая черта: вогнутость спинки, которая становится характерным и датирующим артефактом. С конца VI в. до н. э. появляется новый тип браслетов изображениями головок овов на концах. Они также являются датирующим элементом. У серег и височных колец прослеживается тенденция сохранения простой

неукрашенной верхней части дужки при всей большей степени украшения нижней части различного рода подвесками. Появляется новый тип серег, у которых верхняя часть принимает горизонтальное положение по отношению к нижней утолщенной части и выполняет роль иглы. Этот тип "калачик" получает большое распространение в дальнейшем, особенно в средневековье.

Тенденция развития гривен наблюдается в оформлении их концов. В VI-IV вв. до н. э. они уплощаются и покрываются богатым орнаментом. Появляются образцы гривен, изготавливаемые путем закручивания тонково четырехгранного в сечении прутка. Исходя из данных Айрумских статуэток, восстановлен новый третий тип гривен с свисающими подвесками в виде теругольников и статуэток животных.

Большое разнообразие наблюдается в группе надгрудных подвесок-амулет, среди которых особое место занимает золотой пектораль из Армавира.

Фибулы, найденные в комплексах VI-IV вв. до н. э. изготовлены техникой литья и относятся к малоазиатско-сирийскому, двучленному типу. Они в Армении появляются с конца IX – начала VIII вв. до н. э.. В процессе развития они приобретают специфическое оформление дужки. А с VI века до н. э. декор дужки становится богатым и искусным. Употребляется манера рифления, гравировка, каннелюры, украшаются накладными пуговками.

По технике изготовления появляется новый тип фибул, изготавливаемый из вырезанных бронзовых листов и украшенный точечным, штампованным орнаментом.

Для скрепления одежды служили различные парадные булавки и пуговицы. Головки булавок имеют различные решения, среди которых выделяются цельноотлитые булавки из Берда и Астхилуры. Первые украшены одной или двумя парами отходящих волот, символизирующих головки овов, а второй заканчивается геральдическим изображением двух козлов, соединяющихся передними частями тулова. В Армении традиция художественного оформления украшения существовала с древнейших времен и продолжалась до конца Античного времени.

Каменные бусы VI-IV вв. до н. э. сохраняют традиционные типы, отличаются

тщательностью обработки, завершенностью форм, хорошей полировкой.

При рассмотрении большого количества бус из стекловидной пасты и стекла выяснилось, что в низках сохраняются бусы простых четких геометрических очертаний. Полностью отсутствуют бусы сюжетного и фигурного типа распространенные в урартское время.

По полноте преобладают шаровидные, бочковидные, цилиндрические, биконические, долчато-круглые и сплюсненно-шаровидные бусы окрашенные в бирюзовый, темносиний, желто-зеленый, белый, тускло-красный, темнозеленый цвета. Пастовые бусы покрыты продольными, поперечными сетчатыми, процарапанными линиями, рельефными валиками, традиционными для бус IX-IV вв. орманентом. Небольшую группу составляют скарабеовидные бусы, повторяющие форму синхронных с ними гемм. В VI-IV вв. до н. э. распространяются бусы и подвески из многоцветного стекла слоистого и глазчатого типа. Они изготовлены путем навивания стеклянной нити одного цвета на стекло другого цвета и накатывания. Слоистые бусы появляются с VIII в. до н. э., а глазчатые бусы появляются чуть позже и продолжают бытовать до средневековья. Глазчатые бусы рассматриваемого времени характеризуются четким расположением глазков. Они относятся к слоисто-кольцовому типу. Глазки изготовлены путем накладки маленьких колец или дисков синего, белого и красного белого на основу синего цвета.

Они аналогичны с бусами найденных в Вавилоне и Персеполе по размеру, цветовой гамме и композиции, и мы склонны их считать продукцией из этого региона, а не из Египта — о. Навкратиса.

Новым типом являются стеклянные бусы с металлической прокладкой, центром которых опять склонны считать Вавилон, где производство прозрачного стекла, наиболее важного компонента для этих бус, известно с 600 г. до н. э..

Надо отметить, что в отличие от предшествующей эпохи, когда в низках преобладают каменные бусы, в раннеармянскую эпоху наблюдается равновесие между бусами из камня, стекла и пасты.

Культура Армении VI-IV вв. до н. э. унаследовала опыт использования подделочных

амней для изготовления печатей, и построения обратной композиции при глубокой прорезке геммы, для получения высокохудожественного изображения на оттиске. Этот опыт был накоплен с древнейших времен и усовершенствован в урартское время. Унаследовав форму, манеру и тематику, раннеармянский камнерез-печатник, однако, отказывается от передачи многочисленных подробностей и обилия символики урартского времени. Изображенные фигуры помещает в центре композиции, в свободном движении. Все это свидетельствует о местном изготовлении печатей, найденных из памятников VI-V вв. до н. э..

Таким образом, систематические раскопки последних десятилетий, изучение их результатов, стилистический анализ накопленного разными путями материала, его тщательное сравнение с синхронными культурами стран Передней Азии, Закавказья и Северного Кавказа, городов Северного Причерноморья позволяет сделать ряд выводов о природе культуры Армении VI-IV вв. до н. э., о некоторых экономических и социальных аспектах общества, а также о историко-культурных и торговых связях. С определенностью можно говорить о наличии двух тенденций в развитии материальной культуры Армении VI-IV вв. до н. э.. Первая тенденция характеризуется ярко выраженной традиционной связью с культурой предыдущей эпохи. Вторая тенденция — появление новых черт в материальной культуре. Происходит унификация форм артефактов изделий для всей территории страны. Прототипами для них служат уже не образцы начала I тыс., а изделия VIII-VI вв. до н. э. Все это приводит к тому, что если в предыдущий период мы различаем как урартскую культуру, так и местные локальные культуры, а рассматриваемый период утверждается единая культурная общность, что позволяет говорить о этническом единстве населения страны.

Будучи включенной в состав Ахеменидского царства и испытывавшая ее влияние, культура VI-IV вв. до н. э. Армении впитывает в себе и элементы ахеменидской культуры. Хотя не следует забывать о существовании общих переднеазиатских, особенно урартских истоков для армянских и иранских

ких культур, которые обуславливают неко-

Таким образом, население Армении VI-IV вв. продолжало жить на землях, обитаемых с древнейших времен, сохраняя свои традиции в разных отраслях материальной культуры. Это обстоятельство не позволяет усмотреть перерыв в процессе развития культуры и искать другой внесенной культуры.

Анализ археологического материала из исследованных памятников, позволяет сделать ряд выводов о хозяйстве Армении VI-IV вв. до н. э.. Основные отрасли хозяйства были земледелие, скотоводство и ремесло, которые развивались в условиях взаимосвязи.

Особенно хорошо засвидетельствовано земледелие. В ходе раскопок найдены многочисленные земледельческие орудия, хозяйственные ямы и карасы для хранения зерна, зернотерки, ступки. Эти данные подкрепляются сведениями письменных источников. Ксенофонт подчеркивает благоустроенность Армении, описывает богатые всякими запасами поселения, в которых упоминаются разные сорта пшеницы и ячменя, из которого изготовлялось также и понравившийся эллинам напиток (пиво) (Анабасис, IV, IV, 7; IV, IV, 9; IV, V, 5). Ароматные вина, изюм, масла из горького миндаля и терпентина свидетельствуют о развитом виноградарстве и садоводстве. Особого внимания заслуживает факт обработки технических культур, кунджута, который засвидетельствован еще в урартское время. Как известно, выращивание технических культур предполагает, во всяком случае, в условиях Армении, наличие ирригации. Поэтому можно предположить, что после падения Урартского государства не все ирригационные сооружения были уничтожены или пришли в упадок. Во всяком случае, часть их продолжала действовать или была восстановлена в рассматриваемое время.

В стране имелись все условия для дальнейшего развития скотоводства. Геродот армян называет богатым скотом (Геродот, V, 49). По данным Ксенофонта в армянских деревнях имелись коровы, овцы, козы, лошади, домашние птицы, выращенные специальной породы кони (Анабасис, IV, V, 25).

Урартские и ассирийские надписи упоминают в большом обилии, как крупного, так и мелкого рогатого скота на Армянском на-

торые их общие черты.

горье. Археологические раскопки подтверждают свидетельства письменных источников, снабжая нас богатым остеологическим материалом и разными предметами, связанными с переработкой животноводческой продукции (маслобойки, ножи для обработки кожи, головки, пряслица, орудия для очищения нитки, грузила и "утки" для набивки ткани).

Имеются данные и рыболовстве и охоте.

Сравнительно высокий уровень земледелия и скотоводства обусловили развитие ремесел. Рассмотренные в отдельных главах конечная продукция – керамические и металлические предметы, украшения не отстают от общего уровня развития ойкумены. Особенно следует подчеркнуть высокий уровень развития металлопроизводства, что выявляется благодаря металлографическим анализом. Все это указывает на наличие специализированных ремесленников.

Стандартизация форм ремесленной продукции, которая встречается во всей стране, намекает на усиление торговых связей страны в виде товарообмена.

Характерно, что в товарообмен были втянуты в основном рядовые предметы, оружие, доспехи, некоторые виды керамики, украшения.

Интенсивность связей находит свое выражение не только в наличии импортных предметов, но и в появлении их реплик, которые осуществлялись в местных мастерских. Это обстоятельство свидетельствует о наличии более сложных форм обмена, в том числе обмена технологической информацией.

Таким образом, культура VI-IV вв. оформилась в течение долгих столетий, являлась результатом сложного синтеза между местными древнейшими традициями и влиянием переднеазиатских цивилизаций.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ Ա Ն Ց Ա Ն Կ

1. Աճառյան Հ., Հայերեն արժատական լառարան, Երևան, 1973:
2. Այվազյան Ա., Նյութեր Նախիջևանի հայկական պատմական հուշարձանների վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1971, թիվ 2:
3. Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Հ., Հայագիտական կենտրոնի 1977-1978թթ. դաստային հնագիտական աշխատանքները - Բանբեր Երևանի համալսարանի (հաս. գիտ.), 1979, թիվ 4:
4. Առաքելյան Բ.Ն., Ակնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության (մ.թ.ա. VI - մ.թ. III դդ.), Երևան, 1976:
5. Բայրուրյան Ե.Վ., Գունազարդ կերամիկայի պրոբլեմը Հայաստանում, Պատմության և գրականության ինստիտուտի տեղեկագիր թիվ 2, Երևան 1937:
6. Եսայան Ա.Ա., Կատալոգ, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի, 1-ին, Երևան, 1967:
7. Եսայան Ա.Ա., Հնագիտական նյութեր Իջևանից, ՏԳՀ, 1961, թիվ 4:
8. Եսայան Ա.Ա., Հայաստանի պատմական թանգարանի ապարանջանները, ՏՀԳ, 1964, թիվ 2:
9. Եսայան Ա.Ա., Կատալոգ Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի, 2-րդ, Երևան, 1967:
10. Եսայան Ա.Ա., Կատալոգ, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի, 3-րդ, Երևան, 1972:
11. Եսայան Ա.Ա., Հովհաննիսյան Հ.Ա., Կատալոգ Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի եմագիտական իրերի, Երևան, 1969:
12. Ջինջիրջյան Վ. Կ., Հին Հայաստանի երկաթե առարկաների մետաղագրական ուսումնասիրության շուրջը (մ.թ.ա. VI - մ.թ. I դդ.), ՊԲՀ, 1979, թիվ 4:
13. Ջինջիրջյան Վ. Կ., Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի երկաթյա գյուղատնտեսական գործիքները, ՊԲՀ, 1978, թիվ 1:
14. Թորոսյան Ռ.Ս., Տեր-Մարտիրոսով Ֆ.Ի., Ուշ հելենիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ Էջմիածնի շրջանի Ա գեշառ գյուղում, ՊԲՀ, 1976, թիվ 2:
- 14ա Թորոսյան Ռ.Ս., Խնկիկյան Օ.Ա., Պետրոսյան Լ.Ա., Հին Շիրակավան (հնագույն բնակավայրն ու դամբարանադաշտը). Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986 - 1987թթ. պեղումների արդյունքներ), Երևան 1992:
- 14բ Թումանյան Գ., Ուջանի դամբարանաթումբը, ՊԲՀ, 1993, թիվ 1-2:
15. Իսրայելյան Մ.Ա., Արին բերդի «Մուսի» տաճարը և նրա արձանագրությունները, ՏՀԳ, 1957, թիվ 9:
16. Իսրայելյան Մ.Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (լստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների), Երևան, 1971:
17. Իսրայելյան Հ.Ռ., Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում (լստ հնագիտական նյութերի), Երևան, 1973:
18. Լալայան Եր., Նոր Բայազետի գավառ կամ Գեոարքունիք, Ազգագրական հանդես, հ. 15, Թիֆլիս, 1907:
19. Լալայան Եր., Հուղարկավորություն և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, «Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի», 1928, թիվ 3:
20. Լալայան Եր., Դամբանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1938:
21. Խանզադյան Է.Վ., Հետախուզական պեղումները Կիրովականի մերձակայքում, ՏՀԳ, 1962, թիվ 10:
22. Խանզադյան Է.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967:
23. Խանզադյան Է.Վ., Գառնի V. 1949-1966թթ Պեղումների արդյունքները, Երևան, 1969:

24. Խանգադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Ա., Պարսամյան Է.Ա., Մեծամոր, Երևան, 1973:
25. Խանգադյան Է.Վ., Էլսո-Դարանի, Երևան, 1979:
26. Խաչատրյան Ժ.Դ., Երկանքի առաջացումը ըստ Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի, ՊԲՀ, 1964, թիվ 1:
27. Խաչատրյան Ժ.Դ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմաճյուղ կնիքները, ՊԲՀ, 1965, թիվ 1:
28. Խաչատրյան Ժ.Դ., Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ (մ.թ.ա. VI-մ.թ. I դդ.), ՊԲՀ, թիվ 1:
29. Խաչատրյան Ժ.Դ., Հնագիտական հայտնագործությունները Գեղարդիում, ԼՀԳ, 1966, թիվ 1:
30. Խաչատրյան Ժ.Դ., Հայաստանի մ.թ.ա. VII-III դարերի խեցեղենի մի ընդունակ, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2:
31. Խաչատրյան Ժ.Դ., Դիակիզումը Հայաստանում (մ.թ.ա. II - մ.թ. I դդ.), ԼՀԳ, 1975, թիվ 2:
32. Խաչատրյան Ժ.Դ., Զալանթարյան Ա.Ա., Մարտունու և Վարդենիսի շրջանների անսիկ և միջնադարյան հուշարձանները, ԼՀԳ, 1972, թիվ 1:
33. Խաչատրյան Ժ.Դ., Անտիկ դամբարան Լիճքում, ՊԲՀ, 1969, թիվ 3:
34. Խաչատրյան Ժ.Դ., Հայաստանի հեթանոսական շրջանի օձապատկերի մասին, ԼՀԳ, 1974, թիվ 7:
35. Խաչատրյան Ժ.Դ., Կանեցյան Ա.Գ., Արաւշատի 8-րդ բլրի շերտագրությունը, ԼՀԳ, 1974, թիվ 9:
36. Խաչատրյան Ժ.Դ., Արտաշատ 2-րդ, Անտիկ դամբարանադաշտ (1971-1977թթ. պեղումներ), Երևան, 1981:
37. Խնկիկյան Օ.Ս., Հետախուզական պեղումներ Ղափանի շրջանում (1970-1971թթ.), ՊԲՀ, 1973, թիվ 3:
38. Խնկիկյան Օ.Ս., Նորահայտ հուշարձան Գորիսում, ՊԲՀ, 1981, թիվ 4:
39. Կարապետյան Ի.Ա., Մ.թ.ա. VI-III դարերի վաղ հայկական թասերի մի խումբ, ՊԲՀ, 1971, թիվ 3:
40. Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի խեցեղործության մի նոր տարատեսակ, ԼՀԳ, 1973, թիվ 11:
41. Կարապետյան Ի.Ա., Նորաշենի մառ եայկական ամրոցը, ՊԲՀ, 1974, թիվ 2:
42. Կարապետյան Ի.Ա., Կարճաղբյուրի պեղումները (1975-1978թթ.), ՊԲՀ, 1979, թիվ 3:
43. Կրկնաշարյան Ս.Մ., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970:
- 43ա. Հեպտոդոս, Թեոդոնիա, Աշխաանքներ և օրեր (թարգմանություն Ա.Թովմյանի): Անտիկ, միջնադարյան, վերածննդի գրականություն, Երևան 1990:
44. Հերոդոտ, Պատմություն ինը գրքից, իունարեն բնագրից թարգմանությունը Սիմոն Կրկնաշարյանի, Երևան, 1986:
45. Հոմերոս, Ոդիսական, իունարեն բնագրից թարգմանություն Ա.Կրկնաշարյանի, Երևան, 1957:
46. Ղաֆադարյան Կ.Գ., Ղվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Երևան, 1952:
47. Ղաֆադարյան Կ.Գ., Ղվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեղիանի մասին, ՊԲՀ, 1966, թիվ 2:
48. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր (ՀՀՀ հ. 2), Երևան, 1969:
49. Մարտիրոսյան Հ.Ա., Ժայռապատկերների դասակարգման մի քանի նախնական տվյալների, ԼՀԳ, 1970, թիվ 9:
50. Միքայելյան Գ.Հ., Առանի ավազանի կիկլոսյան ամրոցները, (ՀՀՀ հ. 1), Երևան, 1968:
51. Մովսիսի խորենացույ Պատմություն Հայոց, Տիփսիս, 1913:
52. Մուշեղյան Խ.Ա., Դրամական շրջանառությունը անտիկ և միջնադարյան Հայաստանում ըստ դրամագիտական ավյալների, մ.թ.ա. V դ. - մ.թ. XIV դ., Երևան, 1983:
53. Չիլինգարյան Ս., Վաղ հայկական հուշարձաններ Զուջանի դամբարանադաշտում, ՏՀԳ, 1971, թիվ 2:
54. Չիլինգարյան Ս., Նոյեմբերյանի Բերդատեղի դամբարանադաշտը, ՊԲՀ, 1974, թիվ 7:
55. Սահինյան Ա., Քասաղի բազիլիկայի ծարտարապետությունը, Երևան 1955:
56. Տիրացյան Գ.Ա., Երվանդունիները Հայաստանում, ՏՀԳ, 1958, թիվ 6:
57. Տիրացյան Գ.Ա., Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը և սատրապական կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, ՏՀԳ, 1960, թիվ 7-8:
58. Տիրացյան Գ.Ա., Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Իրանը, ՊԲՀ, 1964, թիվ 2:
59. Տիրացյան Գ.Ա., Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. VI-IV դարերում, ՊԲՀ, 1969, թիվ 4:

60. Տիրացյան Գ.Ա., Հին Հայկական գունագարդ խեցեղեն (Հայաստանի պետական պատմության բանգարանի պատահական գյուտերից), ՏՀԳ, 1970, թիվ 1:
61. Տիրացյան Գ.Ա. Արմավիրի 1973թ. պեղումների նյութերից, ԼՀԳ, 1974, թիվ 12:
62. Տիրացյան Գ.Ա., Ուրարտու և Հայաստան (նյութական մշակույթի ժառանգորդության հարցի շուրջը), ՊԲՀ, 1978, թիվ 1:
63. Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., Արմավիրի 1979-1980թթ. պեղումները, ԼՀԳ, 1982, թիվ 1:
- 63ա Փիլիպոսյան Ա.Ս., Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Երևան, 1997:
64. Քալանթարյան Ա.Ա., Դվինի նյութական մշակույթը IV-VIII դդ. (ՀՀՀ հ. 5), Երևան, 1970:
65. Քսենոֆոն, Անաբասիս (հունարեն ընթերցման թարգմ. Ա.Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970:
66. Абаев В.И., Осетинский язык и фольклор. I. М.-А., 1949.
67. Алексеева Е.М., Античные бусы Северного Причерноморья. САИ, вып. Г 1 – 12. М., 1975.
68. Алексеева Е.М., Античные бусы Северного Причерноморья. САИ, вып. Г 1 – 12. М., 1978.
69. Амброз А.К., Фибулы юга Европейской части СССР. САИ, вып. Д 1 – 38. М., 1966.
70. Аракелян Б.Н., О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, ИФЖ, 1969 № 4.
71. Аракелян Б.Н., Клад серебряных изделий из Эребуни. СА, 1971, № 1.
72. Арешян Г.Е., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и - раннежелезного веков. Сооб. Гос. музея искусства народов Востока, вып. X. М., 1978.
73. Арутюнян Н.В., Город Эребуни согласно клинописным источникам. "Древний Восток", I. Ереван, 1973.
74. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. КСИИМК. 1955, вып. 60.
75. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхадзе М.Г., Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966.
76. Асланов Г.М., Ваидов Г.М., Ионе Г.И., Древний Мингечаур. Баку, 1959.
77. Блаватский В.Д., Раскопки Пантикапея. КСИИМК, XXXVII, 1951.
78. Блаватский В.Д., Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. В кн.: Причерноморье в Античную эпоху. Вып. 5. М., 1953.
79. Блаватский В.Д., Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961.
80. Богаевский Б.А., Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполи. Изв. ГАИМК, т. 6, вып. 8-9, 1931.
81. Богаевский Б.А., История техники. М.-А., 1936.
82. Борисковская С.П., Пицценские бронзы в Эрмитаже. В кн.: История и культура античного мира. М., 1977.
83. Ваїман А.А., Тирацян Г.А., Кармир-Блурский некрополь эллинистического времени. ВОН АН Арм. ССР, 1974, № 8.
84. Всеобщая история архитектуры: т. I, Архитектура древнего мира. М., 1944.
85. Виппер Б.Р., Искусство древней Греции. М., 1972.
86. Вулли Л., Ур Халдеев. М., 1961.
87. Гагошидзе Ю.М., Памятники раннеантичной эпохи Ксанского ущелья. Тбилиси, 1964.
88. Гагошидзе Ю.М., Памятники эллинистического времени из Самадло. ВГМГ, XXVII-В, Тбилиси, 1967. (на груз. языке, с рус. резюме).
89. Гагошидзе Ю.М., Погребение из Итхвисси. ВГМГ, XXV – "В", Тбилиси, 1968.
90. Гагошидзе Ю.М., Материалы к истории златокузнечества в Грузии. ВГМГ, XXXII – "В", Тбилиси, 1976. (на груз. языке с рус. резюме).
91. Гаджиев М.Г., О бронзовых булавах Дагестана эпохи бронзы. СА, 1964, № 4.
92. Галанина Л.К., Греческие поножи Северного Причерноморья: В кн.: Археологический сборник (Гос. Эрмитаж), VII. Л., 1965, с. 5-27.
93. Гобеджишвили Г.Ф., Археологические раскопки в Советской Грузии. Тбилиси, 1952 (на груз. яз.).

94. Гулакян В.О., Глиняный спарено-сообщающийся сосуд из раскопок Кармир-Блур. ИФЖ, 1966, № 1.
95. Давлианидзе Ц.О., О некоторых неопубликованных материалах раннеантичной эпохи из Юго-Восточной Грузии. КСИА, № 151, М., 1977.
96. Данов Х., Древна Тракия от края на IX до края III в пре н.е., София, 1967.
97. Деведжян С.Г., Лорибердский могильник. СА, 1974, № 2.
98. Древнее искусство греческих островов Эгейского моря: Каталог (под ред. А.К. Коровиной, Н.А. Сидоровой). Финляндия. 1981.
99. Есаян С.А., Оружие и военное дело древней Армении (III-I тыс. до н.э.), Автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1962.
100. Есаян С.А., Погребения VI-V вв. до н.э. в горах Шамшадина (Армения). СА, 1965, № 3.
101. Есаян С.А., Оружие и военное дело Древней Армении, Ереван, 1966.
102. Есаян С.А., Погребение № 14 Астхиблурского могильника. ИФЖ, 1967, № 1.
103. Есаян С.А., Амулеты, связанные с культом солнца из Армении. СА, 1968, № 2.
104. Есаян С.А., Астхиблурский могильник. ВОНАН, 1968, № 6.
105. Есаян С.А., Могильник раннеармянского времени в пос. Берд. ИФЖ, 1968, № 4.
106. Есаян С.А., Ереван, археологический очерк, Ереван, 1969.
107. Есаян С.А., Мнацаканян А.О., Находки новых бронзовых статуэток в Армении. СА, 1970, № 2.
108. Есаян С.А., Бронзовые модели культовых площадок древней Армении. СА, 1971, № 1.
109. Есаян С.А., Древняя культура племен Северо-Восточной Армении (III-I тыс. до н.э.), Ереван, 1976.
110. Есаян С.А., Калантарян А.А., Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ереван, 1988.
111. Есаян С.А., Калантарян А.А., Позднеурартское погребение ошаканского могильника. ИФЖ, 1976, № 3.
112. Есаян С.А., Погребова М., Новые находки кольцевидных пряжек в Армении. ВОНАН, 1978, № 1.
113. Зардарян М.О., Амфоры из раскопок Арташата. ИФЖ, 1974, № 1.
114. Зеймаль Е.В., Амударьинский клад: Каталог выставки. Л., 1979.
115. Иванов В.В., Чет и нечет. М., 1978.
116. Ивановский А.Н., По Закавказью. МАК, т. VI. М., 1911.
117. Иессен А.А., К вопросу о памятниках VIII-VI вв. до н.э. на юге европейской части СССР. СА, 1953, № XVIII.
118. Иллинська В.А., Скифские сокири, В кн.: "Археология", XII, Киев, 1961.
119. Ионе Г.А., Мингечаурские разновидности наконечников стрел "скифского" типа. МКА, III, Баку, 1953.
120. Искусство Эгейского мира и Греции. ПМИ, М., 1970.
121. Исмизаде О.Ш., Раскопки холма Кара-Тепе. МИА. № 125, М., 1965.
122. Казиев С.М., Итоги археологических раскопок 1944 года в р-не Кабалы. "Известия АН Азерб. ССР", 1945. № 1.
123. Казиев С.М., Археологические раскопки в Мингечауре. МКА I, Баку, 1949.
124. Казиев С.М. О некоторых типах оружия из Мингечаура. МКА II. Баку: 1951.
125. Казиев С.М., Асланов Г.М., О двух кувшинных погребениях. МКА, Баку, 1956.
126. Карапетян И.А., Раннеармянские истоки керамики Армении эллинистического времени. В кн.: Международная конференция античников социалистических стран. "Эйрене", тезисы докладов, Ереван, 1976.
127. Карапетян И.А. Раскопки Карчахпюра. Археологические открытия 1977г., М., 1978.
128. Карапетян И.А., Раскопки Карчахпюра. Археологические открытия 1978 г., М., 1979.
129. Кафадарян К.К., Архитектура города Аргиштихинили. Автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1976.
130. Квинт Курций Руф, История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Перевод В.С. Соколова. М., 1963.

131. Кигурадзе Н.Ш., Дапнарский могильник. Тбилиси, 1976.
132. Кобылина М.М., Фанагория. МИА, № 57, М., 1956.
133. Козенкова В.И., Об одном типе кобанских булавок. КСИА. 132. М., 1972.
134. Крупнов Е.И., Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.
135. Ксенофонт, Киропедия. Изд. под ред. В.Г. Борухович и Э.Д. Фролова. М., 1976.
136. Куфтин Б.А., Археологические раскопки в Триалети (I). Тбилиси, 1941.
137. Куфтин Б.А., Урартский "колумбарий" у подошвы Арарата и Куро-Араратский энеолит. ВГМГ. Вып. 13-В, Тбилиси, 1944.
138. Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. I. Тбилиси, 1949.
139. Куфтин Б.А., Материалы к археологии Колхиды. II. Тбилиси, 1950.
140. Кушнарева К.Х., Узерлик-Тепе. МИА, № 125, М.-А., 1959.
141. Кушнарева К.Х., Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977.
142. Лалаян Е., Известия императорской Археологической комиссии. Вып. 14. Прибавление № 48, СПб, 1905.
143. Лемлейн Г.Г., Опыт классификации форм каменных бус. КСИИМК, XXXII, М.-А., 1950.
144. Литвинский В.А., Орудия труда и утварь из могильников Ферганы. М., 1978.
145. Литвинский В.А., Древние кочевники "Крыша мира". М., 1972.
146. Ломтатидзе Г.А., Важнейшие результаты археологических работ в Рустави. МАГК, т. I, Iб., Тбилиси, 1955.
147. Лордкипанидзе О.Д., Ванское городище. В кн.: Вани I, Археологические раскопки 1947-1969, Тбилиси, 1972.
148. Лосева И.М., Новые археологические исследования. СА, 1958, № 2.
149. Макалатия С.И., Археологические раскопки Дванского некрополя. Тбилиси, 1948.
150. Манандян Я.А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н.э. — XV в. н.э.), Ереван, 1954.
151. Мартirosян А.А., Раскопки в Головино. Результаты работ археологической экспедиции института истории АН Арм. ССР и комитета по охране памятников Армении в 1929 и 1950 гг., Ереван, 1954.
152. Мартirosян А.А., Мнацаканян А.О., Урартский колумбарий Нор-Ареша. Известия (ИО-НАН), 1958, № 10.
153. Мартirosян А.А., Город Тейшебаини: по раскопкам 1947-1958 гг., Ереван, 1961.
154. Мартirosян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964.
155. Мартirosян А.А., Раскопки Аргиштихинили. СА., 1967, № 4.
156. Мартirosян А.А., Аргиштихинили. Ереван, 1974.
157. Массон В.М., Древняя земледельческая культура Мергуаны. МИА, 73, М.-А., 1959.
158. Массон В.М., Памятники культуры архаического Дохистана в юго-западной Туркмении. В кн.: Труды ЮТАКЭ, т. 7. Ашхабад, 1956.
159. Мелюкова А.И., Вооружение скифов. САИ, Вып. Д 1-4, М., 1961.
160. Менабде М., Давлианидзе Ц., Могильники Триалети. Каталог I. Тбилиси, 1968.
161. Мещанинов И.И., Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский край. Сообщение ГАИМК I. Л., 1926.
162. Миллер А.А., Археологические исследования в Нахичеванской республике летом 1926 г. Сообщение ГАИМК I. Л., 1926.
163. Минкевич-Мустафаева Н.В., О раскопках в Мингечауре в 1941 году. МКА I, Баку, 1949.
164. Минкевич-Мустафаева Н.В., Об археологических находках из села Доланлар. МКА I, Баку, 1949.
165. Мнацаканян А.С., О раскопках могильников у села Головино (Арм.), КСИИМК, XVI. М., 1952.
166. Мнацаканян А.О., Раскопки могильников у села Атарбеян в Арм. ССР, КСИИМК, 60. М., 1955.
167. Мнацаканян А.О., Археологические находки в селении Басаргечар Армянской ССР. КСИИМК, 60, М., 1955.
168. Мнацаканян А.О. Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. СА, 1957, № 2.

169. Мнацаканян А.О., Тирацян Г.А. Новые данные о материальной культуре Армении. ИОНАН. 1961, № 8.
170. Надирадзе Д.М., Археологические памятники Квирильского ущелья. Тбилиси, 1975.
171. Нариманов И.Г. Находки без колонн V-IV вв. до н.э. в Азербайджане. СА. 1960, № 4.
172. Нариманов И.Г., Халилов Дж., Археологические раскопки на холме Сарытепе. МКА IV. Баку, 1962.
173. Оганесян К.Л., Архитектура Эребуни. Арин-Берд. Ереван, 1961.
174. Онайко Н.А., О фанагорийских грузилах. МИА 57. М., 1956.
175. Памятники мирового искусства. Искусство Древнего Востока. Вып. 2, М., 1968.
176. Периханян А.Г., Храмовые объединения Малой Азии и Армении. (IV в. до н.э. — III в. н.э.). М., 1959.
177. Пиотровский Б.Б., История и культура Урарту. Ереван, 1944.
178. Пиотровский Б.Б., Кармир Блур I. Результаты раскопок 1939-1949 гг. (АРА 1). Ереван, 1950.
179. Пиотровский Б.Б. Кармир Блур II. Результаты раскопки 1949-1950 гг. (АРА 2). Ереван, 1952.
180. Пиотровский Б.Б. Кармир Блур III. Результаты раскопок 1951-1953 гг. (АРА 5). Ереван, 1955.
181. Пиотровский Б.Б. Ванское царство. М., 1959.
182. Погребова М.Н., Железные топоры скифского типа в Закавказье. СА. 1969, № 2.
183. Погребова М.Н., Иран и Закавказье в раннем железном веке. М., 1977.
184. Погребова М.Н., Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. М., 1984.
185. Пруглевская Е.О., Художественная обработка металла (торевтика): В кн.: Античные города Северного Причерноморья. т. I. М.-А., 1955.
186. Пьянков И.В., Город Средней Азии Ахеменидского времени по данным античных авторов. - В кн.: Древний Восток, I. Ереван, 1973.
187. Рамишвили Р.М., Камарехевский могильник. - МГКК, т. II, Тбилиси, 1959.
188. Ригведа. Избранные гимны. Пер., коммент. и вступительная статья Т.Я. Елизаренковой. М., 1972.
189. Ростовцев М.Н., Скифия и Боспор. А., 1925.
190. Руденко С.И., Культура населения центрального Алтая в скифское время. М.-А., 1960.
191. Смирнов К.Ф., Вооружение савроматов. МИА 101. М., 1961.
192. Смирнов Я., Ахалгорийский клад. Тифлис, 1934.
193. Страбон. География. Перевод Г.А. Стратановского. М., 1964.
194. Тер-Аветисян С.А., Археологическое исследование городища и крепости древний Армавир. - В кн.: Научный сборник, посвященный 20-летию установлению советской власти в Армении. Ереван, 1941.
195. Тер-Мартirosов Ф.И. К стратиграфии Армавирского холма. ВОИАН, 1974, № 1.
196. Тер-Мартirosов Ф.И. О происхождении расписной керамики античной Армении. ИФЖ. 1974, № 1.
197. Тер-Мартirosов Ф.И., Античные печи из раскопок Арташата. ВОИАН, 1975, № 7.
198. Тер-Мартirosов Ф.И., Раскопки у села Ширакаван, АО 1977 г., М., 1978.
199. Техов Б.В., Раскопки Тлийского могильника в 1960 году. СА, 1963, № 1.
200. Тирацян Г.А., Опыт периодизации истории материальной культуры древней Армении. ИОНАН, 1957, № 2.
201. Тирацян Г.А., Некоторые черты материальной культуры Армении и Закавказья V-IV вв. до н.э., СА, 1964, № 3.
202. Тирацян Г.А., О расписной керамике древней Армении (VI в. до н. э. — III в. н.э.). ИФЖ, 1965, № 3.
203. Тирацян Г.А., Золотая пектораль из Армавира (Армения). СА. 1968, № 4.
204. Тирацян Г.А., Урарту и Армения: К вопросу преемственности материальной культуры. ВОИАН, 1968.

205. Ти́раця́н Г.А., К вопросу о торговле и ювелирном деле Армении в ахеменидское время. ИФЖ. 1969, № 1.
206. Ти́раця́н Г.А., Древнеармянская керамика из раскопок Армавира (опыт классификации и датировки). ИФЖ, 1971, № 1.
207. Ти́раця́н Г.А., К вопросу о городах Армении доэллинистического времени (VI-IV вв. до н. э.). – В кн.: Древний Восток I. Города и торговля. Ереван, 1973.
208. Ти́раця́н Г.А., Урарту и Армения. – В кн.: Второй международный симпозиум по Армянскому искусству, Доклады, т. I. Ереван: 1978.
209. Ти́раця́н Г.А., Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований (Вопросы генезиса, топографии, градостроительной структуры, архитектурного облика). ВДИ, 1979, № 2.
210. Томсон Д., Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958.
211. Уварова П.С., Моги́льники Северного Кавказа. МАК VIII, М., 1900.
212. Фармаковский Б.В., Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. ИАК, 8. СПб, 1903.
213. Фоменко В.П., Грунтовое погребение № 63 в Мингечауре. МКА III, Баку, 1953.
214. Хахута́швили Д.А., У́плисцихе: Результаты археологических изысканий. Т. I. Тбилиси, (на груз. яз. с рус. резюме).
215. Хача́трян Ж.Д., Гарни V. Античный некрополь (результаты раскопок 1956-1972 гг.). Ереван, 1976 (АРА 15).
216. Хача́трян Т.С. Орудие труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении. Труды Гос. исторического музея Арм. ССР, 5. Ереван, 1959.
217. Хача́трян Т.С., Материальная культура древнего Артика. Ереван, 1963.
218. Хача́трян Т.С., Древняя культура Ширака (III-I тыс. до н. э.). Ереван, 1975.
219. Ходжа́ш С.И., Керамика Эребуни. Сообщения Госмузея изобразительных искусств им. Пушкина, М., 1968.
220. Хоштария Н.В., Археологическое исследование Уреки. МАГК, т. I, Тбилиси, 1955.
221. Цейтлин Е.А., Очерки истории текстильной техники. VII, М.-А., 1940.
222. Шелов Д.Б., Некрополь Танауса (раскопки 1955-1958 гг.). МИА, № 98. М., 1961.
223. Шмидт Р.В., О мотыге в античном сельском хозяйстве. Проб. ИМК. М., 1933, № 5-6.
224. Щапова Ю.Л., История стеклоделия в древности и средневековье (по материалам долины Нула, Ближнего Востока, Средиземноморья и Европы). Автореферат докторской диссертации. М., 1982.
225. Akurgal E., Hirmer M. Die Kunst Der Hethiter. München: 1961.
226. Amandry P., Orfèvrerie Achéménide. Antike Kunst, Bd. 1, Heft 1, 1958.
227. Amandry P., Toreutique Achéménide. Antike Kunst. Bd. 1, Heft 2, 1959.
228. Anstofán., Pax.
229. Aynard J.M., Coquillage Mesopotamien. Syria, V, LIII, Paris, 1966.
230. Behrens G., Zur Typologie und Technik der provincial-römischen Fibeln. In: Jahrbuch des RGZM, Mainz, 1954.
231. Bettel K., Guterbok H.G. Bogazköy. Neue Untersuchungen in der hittitischen Hauptstadt. Berlin, 1936.
232. Boardman I., Greek Gems and Finger Rings. London, 1970.
233. Boehmer R.M., Zur Datierung der Nekropole "B" von Tepe-Slalk, Archäologischer Anzeiger. 1965, h. 4, Berlin, 1966.
234. Borchart J., Homensche Helme. Helmformen der Agäis in ihren Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronze und frühen Eisenzeit. Mainz an Rhein, 1972.
235. Burney C.A., A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere.. Anatolian Studies. vol. XVI, 1966.
236. Coghian H.H., Notes on Prehistoric and early iron in the old World. Oxford, 1956.
237. Contenau F., La civilisation d'Assur et de Babylone. Paris, 1951.

238. Dayson R.H., Digging in Iran: Hasanlu, 1958. "Expeditions". The Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania. Vol. 1, no. 3.
239. Dayson R.H., Hasanlu and Early Iran. Archaeology, 1960, vol. 13, no. 2.
240. Dayson R.H., Problems of Prehistoric Iran as seen from Hasanlu. JNES, XXIV, 1965, no. 3.
241. Demosth., Or., XLVII.
242. Eisen G.A., The Characteristics of Eye Beads From the Earliest Time to the Present. AJA, vol. XX, no. 1, 1916.
243. Filow B., Denkmäler der thrakischen Kunst. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut. Römische Abteilungen. XXXII, 1917.
244. Forbes R.J., Studies in ancient technology. Leiden, 1956, vol. IV.
245. Forbes R.J., Studies in ancient technology. Leiden, 1957, vol. V.
246. Ghirshman R., Fouilles de Slalk pres de Kachan 1933, 1934, 1937. vol. II, Paris, 1939.
247. Ghirshman R., Village Persé-Achémenide: Mémoires de la Mission archéologique en Iran. Vol. 36. Mission de Suslane. Paris, 1954.
248. Ghirshman R., Perse, Protoiraniens, Médes, Achéménides. Paris, 1963.
249. Haspels Ch., Emille. La stèle de Mldas. Phrugle III. Paris, 1951.
250. Herzfeld E., Iran in the Ancient East. London, Oxford, 1941.
251. Hesiod., Op. et el.
252. Lehmann-Haupt C.F., Armehiaen Einst und Jetzt. Bd. II, Berlin, Leipzig, 1931.
253. Maliowan M., The treasures of Assurnasirpal II. The Illustrated. London News, July 29, 1950.
254. Meillnk M., Archaeology in Asla Minor. AJA, 1968, vol. 72, no. 2.
255. Morgan J., de. Mission scientifique au Caucase, t. 1, Paris, 1889.
256. Muscarelia O.W., A Fibule from Hasanlu. AJA, 1965, vol. 69.
257. Negahban E.O., A preliminary report on Marlick excavation. Tehran, 1964.
258. Noble Y.V., The Technique of Egyptian Falance. AJA, 1969, no. 4.
259. Orthman W., Untersuchungen auf dem Hüyük der Asarch, Ilica. Istanbul Mitteilungen. Bd. 16, 1966.
260. Osten H.H., Discoveries in Anatolia 1930-1931. Chicago, 1933.
261. Osten H.H., The Alishar Huyuk. Season of 1930-1932, part III. Chicago, 1934.
262. Osten H.H., Die Urartische Tufferei aus Van und Möglichkeit ihrer Einordnung in die Anatolische Keramik. Orientalia, v. 21, fas. 3. Roma, 1952.
263. Özgüç T., Altın-Tepe. Ankara, 1969.
264. Porada E., Alt Iran. Die Kunst in vorislamischer Zeit. Baden-Baden, 1962.
265. Robinson D.M., Excavations at Olynthus. P. XI., Baltimore, 1942.
266. Sarre F. und Herzfeld E., Iranische Felsreliefs. Berlin: Wasmuth, 1910.
267. Schaeffer Claude F.D., Les fouilles de Ras-Schamra. Ugent. Syna, XVI-2, Paris, 1935.
268. Schmidt E.F., Anatolia through the ages. Discoveries at the Alishar mound 1927-29. Chicago, 1931.
269. Schmidt E.F., The Alishar Huyuk: Season of 1928-29. Chicago, 1932-33.
270. Schmidt E.F., Persepolis. vol. 1, Chicago, 1953.
271. Schmidt E.F., Persepolis. vol. 2. Chicago, 1957.
272. Sono T. and Fukai S., The Excavations at Hassani Mahale and Ghalakuti. 1964. Daliaman III. Tokio, 1968.
273. Stromenger E. Hirmer N., The art of Mesopotamia. London, 1964.
274. Stronach D., Metal objects from the 1957 excavation at Nimrud. Iraq, 1958, vol. XX.
275. Stronach D., Tepe Nusb-i-Jan a mound in Media. Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, vol.3, N.Y., 1968.
276. Stronach D., Achaemenid village I at Susa the Persian migration to Fars. Iraq, vol. 36, 1970.
277. Szentleky T., Ancient lamps. Budapest, 1969.
278. Trésors de L'Iran., Geneve, 1966. Catalogue: Musée Rath.
279. Young T.C., A comparative ceramic chronology for Western Iran 1500-500 B.C. Iran, vol. 3, 1965.

280. Vanden-Berge L., Archeologie de L'Iran Ancien. Leiden, 1959.
281. Vanden-Berge L., Art Iranien ancien. Brussel, 1966.
282. Vieyra M., Hittite art 2300-750 B.C. London, 1955.
283. Weber O., Layard A., Wineveh und Babylon. Leipzig, 1867.
284. Woolley C.L., Carchemisch. Part II. The town defences. London, 1969.
285. Woolley C.L., Mallowan M., The Neo-Babylonian and Persian Periods Ur excavations. Vol. 9 London, Philadelphia, 1962.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<p>LՂԳ -
ՀՀՀ -
ՀՀՀ -
ՀՀՀԹ -
ՊԲՀ -
ՏՀԳ -
АО -
АРА -
ВГМГ -
ВДИ -
ВИА -
ВОНАН -
ГАИМК -
ИАК -
ИГАИМК -
ИДВ -
ИМК -
ИОНАН -
ИФЖ -
КСИА -
КСИИМК -
МАГ -
МАГК -
МИА -
МКА -
ОАК -
ПМИ -
СА -
САИ -
СГЭ -
ТОВЭ -
АЖА -
JNES -
RGZM -</p> | <p>Լրաբեր ԳԱ հասարակական գիտությունների
Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ
Հուշարձանների պեղումները Հայաստանում
Հայաստանի պատմության պետական քանդաքան
Պատմա-քանդակարական հանդես
Տեղեկագիր ԳԱ հասարակական գիտությունների
Археологические открытия
Археологические раскопки в Армении
Вестник государственного музея Грузии
Вестник древней истории
Всеобщая история архитектуры
Вестник общественных наук АН
Государственная Академия истории материальной культуры
Известия Археологической комиссии
Известия Государственной Академии истории материальной культуры
Искусство Древнего Востока
Институт материальной культуры
Известия общественных наук АН
Историко-филологический журнал
Краткие сообщения Института археологии
Краткие сообщения Института истории материальной культуры
Материалы по археологии Грузии
Материалы по археологии Грузии и Кавказа
Материалы и исследования по археологии СССР
Материальная культура Азербайджана
Отчеты Археологической комиссии
Памятники мирового искусства
Советская археология
Свод археологических материалов
Сообщения Государственного Эрмитажа
Труды отдела Востока Эрмитажа
American Journal of Archaeology
Journal of Near Eastern Studies
Römisch-Germahischen Zentralmuseum</p> |
|---|---|

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աղյուսակ 1. Բնակավայրերի հատակագծեր, 1. Փոքր Շահլամա, 2. Հաղթանակ, 3. Աստղի բլուր, 4. Բերդաանել
- Աղյուսակ 2. Բնակավայրերի հատակագծեր, 1. Բերդաքար, 2. Թմբաղի, 3. Կալքար, 4. Բախրի խաչ
- Աղյուսակ 3. Բնակավայրերի հատակագծեր, 1. Բերդի գլուխ, 2. Կրեխանց բլուրի մանրակերտը, 3. Տավրի պաշ, 4. Վարդաձոր, 5. Նորաշեն
- Աղյուսակ 4. Տաճարների և պալատական շինության չափագրություններ, 1. Արին-բերդի պալատական շինություն, 2. Արին-բերդի կրակի փոքր տաճար, 3. Արին-բերդի կիսկի մեծ տաճար, 4. Աստղի բլուրի տաճար, 5. Աալքարի տաճար, 6,7. Աստղի բլուրի կավի և երկաթե մանրակերտեր
- Աղյուսակ 5. Ջրառատի քարարկղային դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղյուսակ 6. Աթարբեկյանի թիվ 1 դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղյուսակ 7. Բերդատեղի սալարկղի հատակագիծը և լայնակի կտրվածքը
- Աղյուսակ 8. Բերդի հիմնահողային դամբարանը
- Աղյուսակ 9. Ազատավանի հիմնահողային դամբարանը
- Աղյուսակ 10. Կարճաղբյուրի մեծ ձվաձև դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղյուսակ 11. Կարճաղբյուրի պայտածև խցով դամբարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղյուսակ 12. 1,2,3,5,6. Կարասների առաջին տարբերակ, 4. Կարասների երկրորդ տարբերակ. Նորաշեն, Թմբաղի, Բերդատեղ, Էրեբունի
- Աղյուսակ 13. 1. Կարասների երրորդ տարբերակ (Թմբաղի), 2. Կարասների երկրորդ տարբերակ (Նորաշեն, Թմբաղի), 3,4. Կարասների չորրորդ տարբերակ (Նորաշեն, Քարի գլուխ, Հաղթանակ)
- Աղյուսակ 14. Սափորների առաջին խմբի նմուշներ, 1,4. Կարճաղբյուր, 2,3. Աստղի բլուր, 5,6. Ալալաթյան, 7. Ղաչաղան
- Աղյուսակ 15. Սափորների երկրորդ խմբի նմուշներ, 1. Ջարխեշ, 2. Աթարբեկյան, 3. Աստղի բլուր, 4. Ջրառատ, 5. Արմավիր, 6. Բերդ
- Աղյուսակ 16. Սափորների երրորդ խմբի նմուշներ, 1. Ջրառատ, 4. Կարճաղբյուր, 5. Իջևան, 6. Արմավիր, 7. Ջուլջևան, 2,3. Կանթեր
- Աղյուսակ 17. Սափորների չորրորդ խմբի նմուշներ, 1. Ջրառատ, 2,6. Կարճաղբյուր, 3. Արմավիր, 4,5. Թմբաղի
- Աղյուսակ 18. Սափորների հինգերորդ խմբի նմուշներ, 1. Արմավիր, 2. Աստղի բլուր, 3. Կարճաղբյուր, 4. Ազատավան
- Աղյուսակ 19. Երկկանթանի սափորներ, 1. Կարմիր բլուր, 2. Էրեբունի, 3-5. Կարճաղբյուր
- Աղյուսակ 20. Սափորիկների նմուշներ, 1,2. Կարմիր վանք, 3,4. Ազատավան
- Աղյուսակ 21. Գավաթների նմուշներ, 1. Շամուղ, 2. Թմբաղի, 3. Աթարբեկյան
- Աղյուսակ 22. Կճուճների նմուշներ, 1. Աստղի բլուր, 2,6. Կարճաղբյուր, 3,5. Թմբաղի, 4. Նորաշեն, 7. Ջրառատ, 8. Մուխամմաթ-թափա
- Աղյուսակ 23. Պուլիկների և հարակից անոթների օրինակներ՝ 1,5. Ջրառատ, 2. Կարմիր բլուր, 3. Աթարբեկյան, 4. Բերդ, 6. Աստղի բլուր
- Աղյուսակ 24. Թաս-քրեղանների առաջին, երկրորդ, երրորդ խմբերի նմուշներ, 1,3,7,8,10. Նորաշեն, 2,6. Կարճաղբյուր, 4. Էրեբունի, 9. Արմավիր
- Աղյուսակ 25. Թաս-քրեղանների չորրորդ և հինգերորդ խմբերի նմուշներ, 1. Կարմիր վանք, 2,3. Աստղի բլուր, 4. Նորաշեն, 5,6,7. Կարճաղբյուր
- Աղյուսակ 26. Ընպանակների տեսակներ, 1,2,7 Ջրառատ, 3,4. Բերդ, 5. Աթարբեկյան, 6. Էրեբունի
- Աղյուսակ 27. Թեյնիկատիպ անոթների նմուշներ, 1. Արմավիր, 2. Կարմիր վանք, 3,4. Կարճաղբյուր, 5. Ջրառատ

- Աղյուսակ 28. Կոնք-տաշտերի նմուշներ, 1. Աստղի բլուր, 2. Շամլուղ, 3. Բերդի գլուխ, 4. Թմբադիր
- Աղյուսակ 29. Ձծումներ, ճրագներ, շարժական կրակարաններ, 1,3. Կարճաղբյուր, 2,4,5. Թմբադիր, Նորաշեն
- Աղյուսակ 30. Կենդանակերպ անոթներ, պաշտամունքային, ծիսական առարկաներ, 1,2. Աստղի բլուր, 3,4,5. Արմավիր, 6.Ախլաթյան
- Աղյուսակ 31. Եղջրագավաթ թռչնակերպ կանթով թասեր, արձանիկներ, 1,2. Արմավիր, 3. Էրեբունի, 4,5,6,7. Թմբադիր
- Աղյուսակ 32-33. Խեցեղենի զարդանախշ ռեկորդներ
- Աղյուսակ 34. Երկրագործական գործիքներ, 1. Բրիչ - Թմբադիր, 2,3,4. մանգաղի ներդիրներ - Թմբադիր, Բերդաքար, 5,6. Ամագարներ - Կուրթան, Ենոքավան
- Աղյուսակ 35. Երկաթե դանակներ, 1-3, 7, 9. Բերդ, 4. Կարճաղբյուր, 5. Թեղուտ, 6. Աստղի բլուր, 8. Բերդատեղ, 10. Աթարբեկյան
- Աղյուսակ 36. Աղորիքներ, սրաքար-հեսաններ, տրորիչներ, 1. Թմբադիր, 2, 3, 4, 7, 8, 9 Կարճաղբյուր, 5. Նորաշեն, 6. Կալ-քար, 10,11. Կարմիր բերդ
- Աղյուսակ 37. Անտաղագործական արեստների գործիքներ, 1,2. Թմբադիր, 3. Աստղի բլուր, Բերդատեղ, 4,5,6,7. Նորաշեն
- Աղյուսակ 38. Խեցեգործության և ձկնորսության հետ կապված գործիքներ և առարկաներ, 1,2. Թմբադիր, 3. Նորաշեն, 4. Հաղթանակ, 6. Սև-սև քարերի թաղտ, 5,7,8. Կարճաղբյուր
- Աղյուսակ 39. Ջուլիակության գործիքներ, 1,9. Կարճաղբյուր, 2. Աթարբեկյան, 3,5,8. Թմբադիր, 4. Պիլոր-պատ, 6. Թեղուտ, 7. Կողբ
- Աղյուսակ 40. Բրոնզե նետասլաքներ, 1,2,3,7,8,9,15. Նորաշեն, 4. Կարճաղբյուր, 5. Արմավիր, 6,10,11. Արին-բերդ, 12. Ջրառատ, 13. Թմբադիր, 14. Էրեբունի, 16,17. Ակներ
- Աղյուսակ 41. Երկաթե և ոսկրե նետասլաքներ, 1,3. Նորաշեն, 2. Աթարբեկյան, 4. Արին-բերդ, 5. Աստղի բլուր, 8. Բերդաքար, 9. Թմբադիր, 10. Կարճաղբյուր, 11,12. Նորաշեն, 7,13,14. Աղբյուրներ պատկերագրությունից
- Աղյուսակ 42. Նիզակներ, 1, 4, 9, 10. Նորաշեն, 2, 7. Աթարբեկյան, 3, 5, 6, 8. Բերդ
- Աղյուսակ 43. Դաշույններ, պատյաններ, ռազմական կացիաներ, 1-5. Աստղի բլուր, 6. Բերդաքար, 7,9. Բերդ, 8. Նորաշեն, 10. Բերդ, 11. Աթարբեկյան, 12. Նորաշեն, 13. Կուրթան
- Աղյուսակ 44. Ջրաեռաչափի ճարմանդներ, սաղավարտներ, 1,2. Բերդ, Աստղի բլուր, 3. Բերդ, 4. Ազատավան, 5,6. Նորաշեն, 7. Ջուջևան, 8,9. Այրում, 10-13. Վերականգնություններ պատկերագրությունից
- Աղյուսակ 45. Վահաններ, երախճաններ, սթար, 1. Նորաշեն, արձանիկի վահանի վերականգնում, 2. Այրում, արձանի վահանի վերականգնում, 3. Գյումրի (Ալեքսանդրապոլ), 4. Կուրթան, 5. Ազարակ, 6. Արին-բերդ, 7. Պանագյուրիշտե, 8. Արին-բերդ, հեծյալով, եղջրագավաթից, 9. Բերդատեղ, 10. Բերդ
- Աղյուսակ 46. Ապարանջաններ, 1. Աստղի բլուր, 2. Նորաշեն, 3. Աթարբեկյան, 4,5. Բերդ, 6,8. Իջևան, 7,9. Ջրառատ, 10,11. Բերդ, 12. Ռեդկին լազեր, 13. Արմավիր, 14. Կարճաղբյուր
- Աղյուսակ 47. Ապարանջաններ, 1,3,4,9. Աստղի բլուր, 2. Նորաշեն, 5. Կարճաղբյուր, 6. Աթարբեկյան, 7,8. Ջրառատ, 10. Կուրթան
- Աղյուսակ 48. Մատանիներ, 1-3, 5-7, 9. Նորաշեն, 10,12,16. Կարճաղբյուր: Ականջօղեր, 11,14,17. Կարճաղբյուր, 13. Աթարբեկյան, 20. Ջրառատ, Քունքի օղեր, 4,8. Կարճաղբյուր, 15. Մակարաշեն, 18,19. Իջևան
- Աղյուսակ 49. Մանյակներ, 1,2. Աստղի բլուր, 3,5. Ջրառատ, 4. Բերդ, 6-10. Մանյակների կախիկներ. Այրում, 11. Մանյակի վերականգնություն
- Աղյուսակ 50. Կրծքագարդեր, կախիկներ, 1. Կարճաղբյուր, 2,8. Աստղի բլուր, 3. Ջուջևան, 4. Բերդ, 5. Արմավիր, 6,7. Նորաշեն, 9. Իջևան, 10,11. Ջրառատ, 12,14. Կարճաղբյուր, 13,15,16. Աթարբեկյան, Ջրառատ, 17,18. Նորաշեն
- Աղյուսակ 51. Շիգդեր, 1-6. Նորաշեն, Աստղի բլուր, 2,3. Այրում, 4. Բերդ, 5. Կարճաղբյուր, 6,7. Բերդ, 8. Աստղի բլուր

- Աղյուսակ 52. Շքանեղներ, 1. Նորաշեն, Աստղի բլուր, 2,3. Այրում, 4. Բերդ, 5. Կարճաղբյուր, 6,7. Բերդ, 8. Աստղի բլուր
- Աղյուսակ 53. Կոճակներ, քորոցներ, մագիսիլներ, 1, 4 Բերդ, 2. Արմավիր, 3. Նորաշեն, 5. Արարրեկյան, 6. Նորաշեն, 7,8. Կարճաղբյուր, 9. Ջրառատ
- Աղյուսակ 54. Կնիքներ, կնքադրոշմներ, խխունքներ, 1. Աղվեսաձոր, 2, 9 Արարրեկյան, 3. Կարդաձոր, 4,5. Արմավիր, 6. Կարճաղբյուր, 7,8. Ջրառատ, 10. Կարճաղբյուր
- Աղյուսակ 55. Հուլունքներ, 1-15. սերդուլիկ, 16-19. ագար, 21-24. սար, 25-29 - սկոր, 30-33, 35-36, րրոնգ, 34. սուրմա, 37-52. ապակե մածուկ, 53-68. ապակի

СПИСОК ТАБЛИЦ

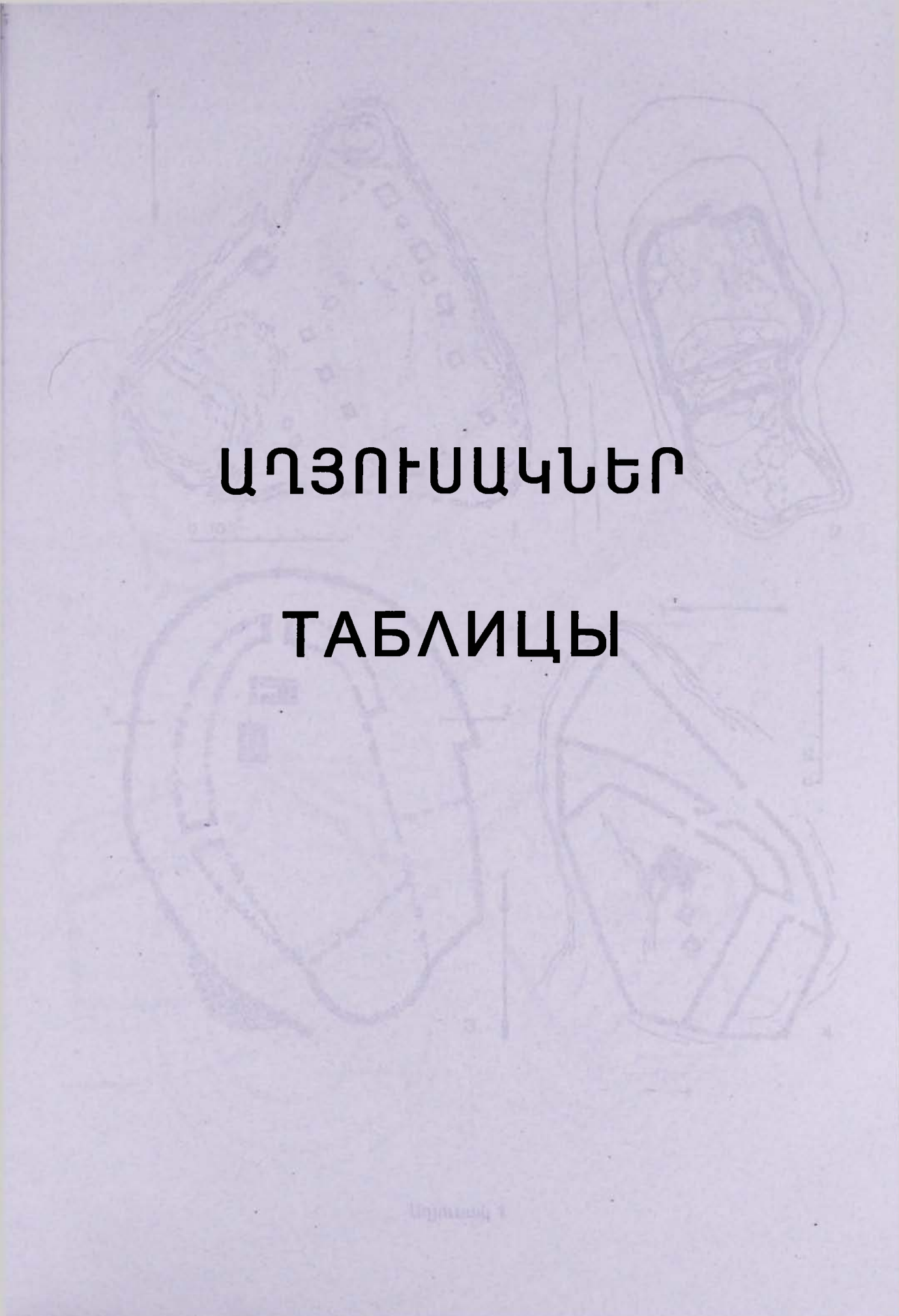
- Таблица. 1 Планы поселений 1.Малая Шаглама, 2. Ахтанак, 3. Астхиблур, 4. Бердатех
- Таблица. 2 Планы поселений 1.Бердакар, 2. Тмбадир, 3. Кал-кар, 4. Бахри хач
- Таблица. 3 Планы поселений 1.Берди глух, 3. Таври паш, 4. Вардадзор, 5. Норашен, 2. Модель ритуальной площадки из Креханц блура
- Таблица. 4 Планировки храмовых и дворцовых сооружений. 1. Дворцовое сооружение Арин-берда; 2. "Малый" храм Огня Арин-берда; 4. Храм Астхиблур; 5. Храм Силкара; 6,7. Модели храмов из Астхиблур.
- Таблица. 5. План и разрез Джраратского погребения
- Таблица. 6. План и разрез N 1 погребения Атарбемянского могильника.
- Таблица. 7. План и поперечный разрез плиточного ящика Бердатехского могильника
- Таблица. 8. Грунтовое погребение Берда
- Таблица. 9. Грунтовое погребение Азатавана
- Таблица. 10. План и разрез большого овального погребения Карчахпюрского могильника
- Таблица. 11. План и разрез подковообразного погребения Карчахпюрского могильника
- Таблица. 12. 1,2,3,5,6. Первый тип карасов, 4. Второй тип карасов (Норашен, Тмбадир, Бердатех, Эребуни).
- Таблица. 13. 1. Третий тип Карасов (Тмбадир), 2. Второй тип карасов (Норашен, Тмбадир); 3,4. Четвертый тип Карасов (Норашен, Кари глух, Ахтанак).
- Таблица. 14. Кувшины первой группы 1,4. - Карчахпюр, 2,3. Астхиблур, 5,6. Ахлатян, 7. Качаган
- Таблица. 15. Кувшины второй группы 1. Джархеч. 2. Атарбемян; 3. Астхиблур, 4. Джрарат, 5. Армавир, 6. Берд.
- Таблица. 16. Кувшины третьей группы 1. Джрарат; 4. Карчахпюр, 5. Иджеван; 6. Армавир; 7. Джуджеван, 2, 3. Ручки от кувшинов
- Таблица. 17. Кувшины четвертой группы: 1. Джрарат, 2, 6. Карчахпюр; 3. Армавир; 4, 5. Тмбадир
- Таблица. 18. Кувшины пятой группы: 1. Армавир, 2. Астхиблур, 3. Карчахпюр, 4. Азатаван
- Таблица. 19. Двуручные кувшины: 1. Кармир блур, 2. Эребуни, 3-5. Карчахпюр
- Таблица. 20. Кувшинчики: 1,2. Кармир ванк, 3,4. Азатаван
- Таблица. 21. Кубки: 1. Шамлуг, 2. Тмбадир, 3. Атарбемян
- Таблица. 22. Горшки: 1. Астхиблур, 2,6. Карчахпюр, 3,5. Тмбадир, 4. Норашен, 7. Джрарат, 8. Муханнат-тапа
- Таблица. 23. Горшочки и спаренные сосуды: 1,5. Джрарат, 2. Кармир блур, 3. Атарбемян, 4. Берд, 6. Астхиблур
- Таблица. 24. Миски первой, второй и третьей группы: 1,3,7,8,10. Норашен, 2,6. Карчахпюр, 4. Эребуни, 9. Армавир
- Таблица. 25. Миски четвертой и пятой группы: 1. Кармир Ванк, 2,3. Астхиблур, 4. Норашен, 5,6,7. Карчахпюр

- Таблица 26. Фиалы: 1,2,7. Джрарат, 3,4. Берд, 5. Атарбекян, 6. Эребуни
- Таблица 27. Сосуды со сливом (чайникообразные) 1. Армавир, 2. Кармир ванк, 3,4. Карчахпюр, 5. Джрарат
- Таблица 28. Чаны – корыта (лютери): 1. Астхиблур, 2. Шамлуг, 3. Берди глух, 4.Тмбадир
- Таблица 29. Маслобойки, светильники, подвижные очаги: 1, 3. Карчахпюр, 2,3, 5. Тмбадир, Норашен
- Таблица 30. Зооморфные сосуды, культово-ритуальные предметы: 1, 2. Астхиблур, 3, 4, 5. Армавир, 6.Ахлатян
- Таблица 31. Ритон, чаши птицеголовыми ручками, статуэтки: 1,2. Армавир, 3. Эребуни, 4, 5, 6. Тмбадир
- Таблица 32-33. Орнаментальные мотивы на керамических фрагментах
- Таблица 34. Земледельческие орудия: 1.Мотыга- Тмбадир, 2, 3, 4. Вкладыши серпов Бердакар, Тмбадир, 5, 6. Серпы- Куртан, Енокаван
- Таблица 35. Железные ножи: 1-3, 7, 9 Берд, 4. Карчахпюр, 5.Техут, 6. Астхиблур, 8.Бердатеx, 10.Атарбекян
- Таблица 36. Зернотерки, точильные камни, терки: 1. Тмбадир, 2, 3, 4, 7, 8, 9. Карчахпюр, 5.Норашен, 6.Кал-кар, 10,11. Кармир берд
- Таблица 37. Орудия и предметы, связанные с металлопроизводством: 1,2. Тмбадир, 3. Астхиблур, Бердатеx, 4,5,6,7. Норашен
- Таблица 38. Орудия и предметы, связанные с гончарным производством и рыболовством: 1,2. Тмбадир, 3. Норашен, 4. Ахтанак, 6. Сев-сев карери тахт. 5,7,8. Карчахпюр
- Таблица 39. Орудия прядения и ткачества: 1,9. Карчахпюр, 2. Атарбекян, 3, 5, 8. Тмбадир, 4. Пилор пат, 6. Техут, 7.Кохб
- Таблица 40. Бронзовые стрелы: 1,2,3,7,8,9,15. Норашен, 4. Карчахпюр, 5.Армавир, 6,10,11,14. Эребуни, 12. Джрарат, 13. Тмбадир, 16,17. Акнер
- Таблица 41. Железные и костяные стрелы: 1,3, 11,12. Норашен, 2. Атарбекян, 4,6.Эребуни, 5.Астхиблур, 8.Бердакар, 9. Тмбадир, 10. Карчахпюр, 7, 13, 14. Изображения луков
- Таблица 42. Копья: 1, 4, 9,10. Норашен, 2, 7 Атарбекян, 3, 5, 6, 8. Берд
- Таблица 43. Кинжалы, ножи, боевые топоры: 1-5 Астхиблур, 6.Бердакар, 7,9,10.Берд, 8,12.Норашен, 11. Атарбекян, 13.Куртан
- Таблица 44. Панцырные пластины и бляшки, шлемы: 1,2,3.Берд, Астхиблур, 4. Азатаван, 5,6. Норашен, 7.Джуджеван, 8,9. Айрум, 10-13. Реконструкции по изображениям
- Таблица 45. Щиты, удила, седло: 1. Норашен, восстановление щита статуэтки, 2. Айрум, восстановление щита статуэтки, 3. Гюмри, 4. Куртан, 5. Агарак, 6. Эребуни, 7. Панагюриште, 8. Эребуни, от ритона с всадником, 9. Бердатеx, 10. Берд
- Таблица 46. Браслеты: 1. Астхиблур, 2. Норашен, 3. Атарбекян, 4,5. Берд, 6,8. Иджеван, 7,9. Джрарат, 10,11. Берд, 12. Редкин лагерь, 13. Армавир, 14. Карчахпюр
- Таблица 47. Браслеты: 1,3,4,9. Астхиблур, 2. Норашен, 5. Карчахпюр, 6. Атарбекян, 7, 8.Джрарат, 10. Куртан
- Таблица 48. Кольца-перстни: 1-3,5-7,9. Норашен, 10,12,16,21. Карчахпюр
Серьги: 11,14,17. Карчахпюр, 13. Атарбекян, 20. Джрарат
Высочные кольца: 4,8. Карчахпюр, 15. Макарашен, 18,19. Иджеван
- Таблица 49. Гривны: 1,2. Астхиблур, 3,5. Джрарат, 4. Берд, 6-10. Айрум – подвески 11. Реконструкция гривны

- Таблица 50. Нагрудные подвески: 1,12,14. Карчахпюр, 2,8. Астхиблур, 3. Джуджеван, 4. Берд, 5. Армавир, 6,7,17,18. Норашен, 9. Иджеван, 10,11. Джрарат, 13,15,16. Атарбемян, Джрарат
- Таблица 51. Фибулы: 1-6, Норашен, 7,9,10. Карчахпюр, 8. Макарашен
- Таблица 52. Туалетные булавки: 1. Норашен, Астхиблур, 2, 3. Айрум, 4, 6, 7. Берд, 5. Карчахпюр, 8. Астхиблур
- Таблица 53. Пуговицы, пинцеты, каменные пряжки: 1,4. Берд, 2. Армавир, 3. Норашен, 5. Атарбемян, 6. Норашен, 7,8. Карчахпюр, 9. Джрарат
- Таблица 54. Печати, буллы, раковины: 1. Ахвесадзор, 2, 9. Атарбемян, 3. Вардадзор, 4,5. Армавир, 6,10,12. Карчахпюр, 7,8,11. Джрарат
- Таблица 55. Бусы: 1-15. Сердолик, 16-19. Агат, 21-24. Янтарь, 25-29. Кость, 30-33, 35-36. Бронза, 34. Сурьма, 37-52. Стекланная паста, 53-68. Стекло.

ИЗЛЮЧЕН

ТАБЛИЦЫ

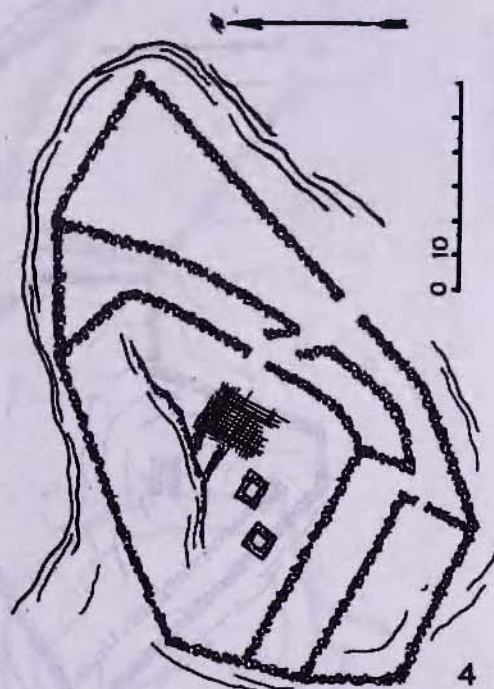
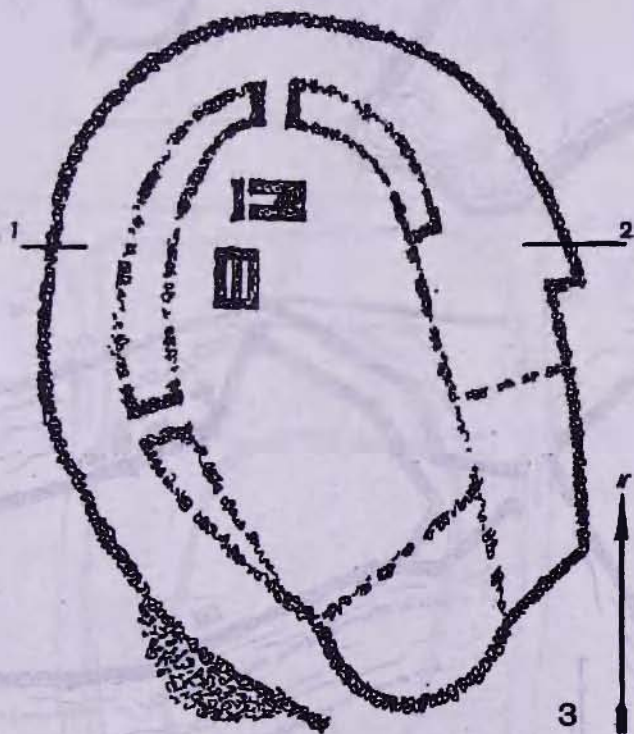
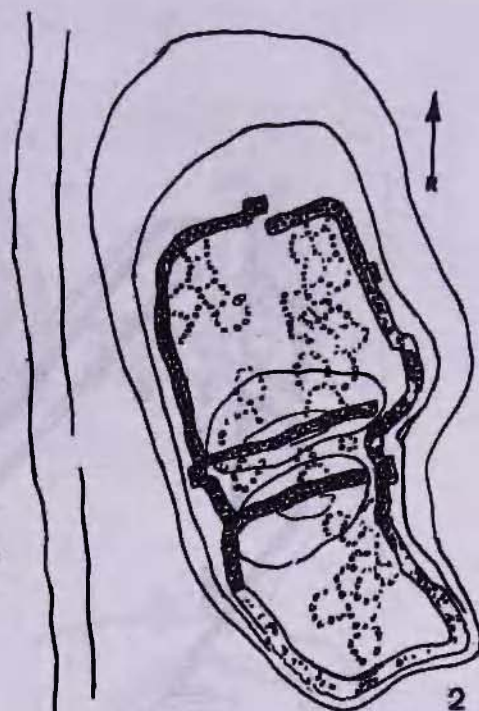
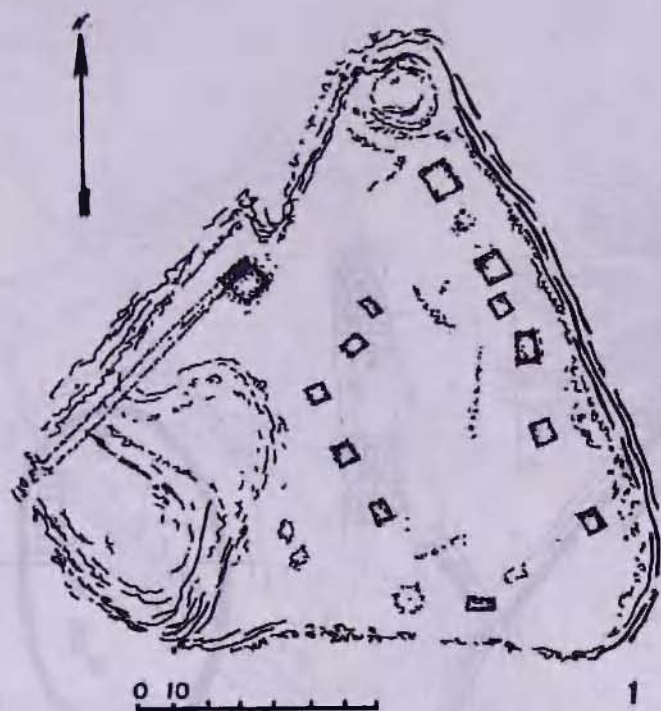

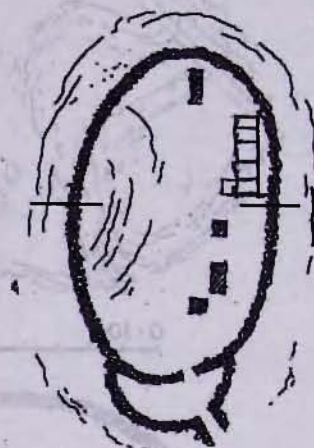
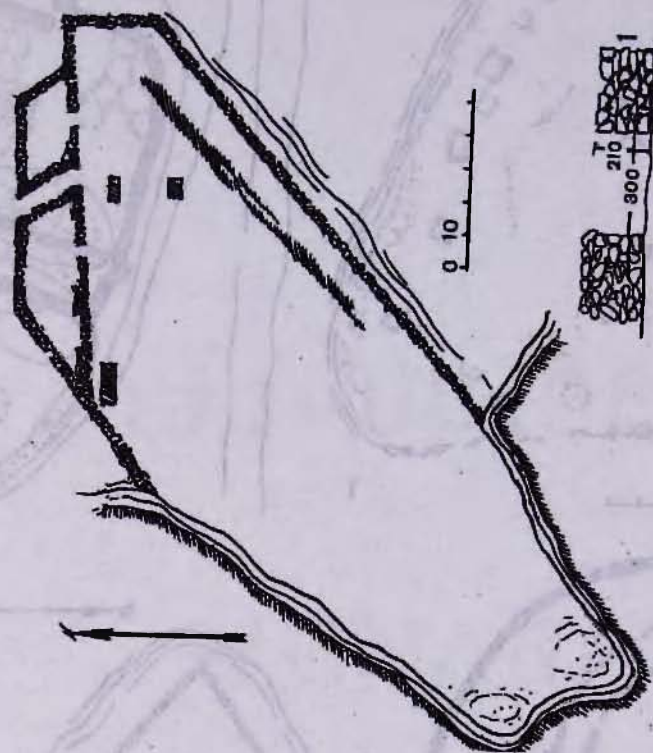
ԱՂՅՈՒՍԱՇՆԵՐ

ТАБЛИЦЫ

ԱՅՅՈՒՄՆԵՐ

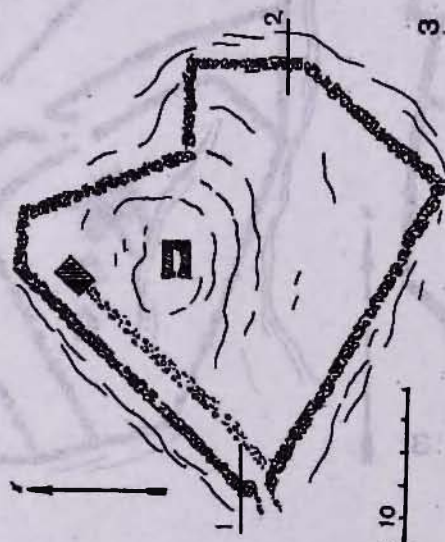
ԼԵՐՆՈՒՄ

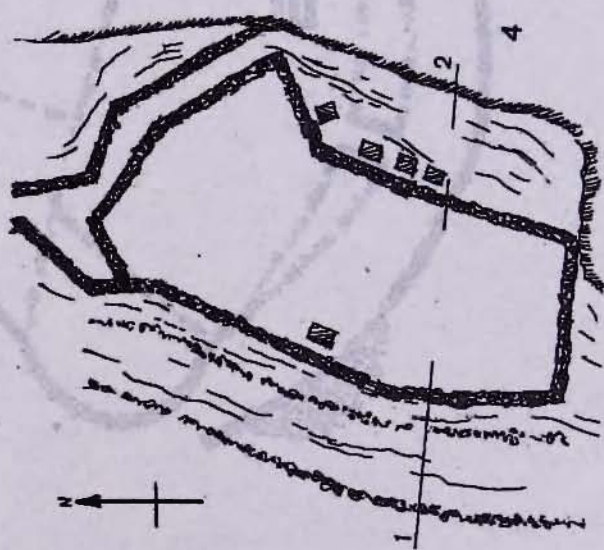

2

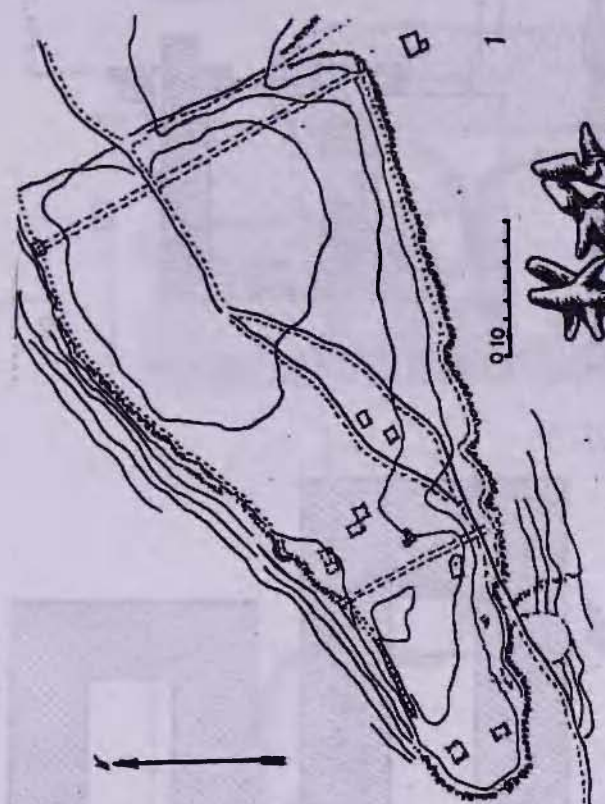
Աղյուսակ 2

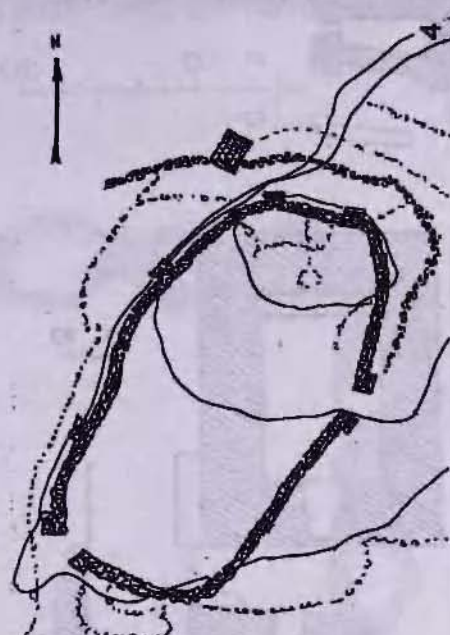
3

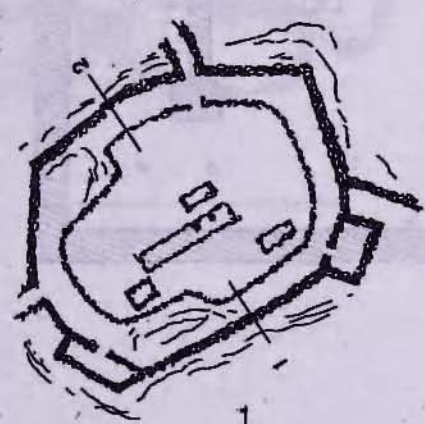
4

1 0 1 3

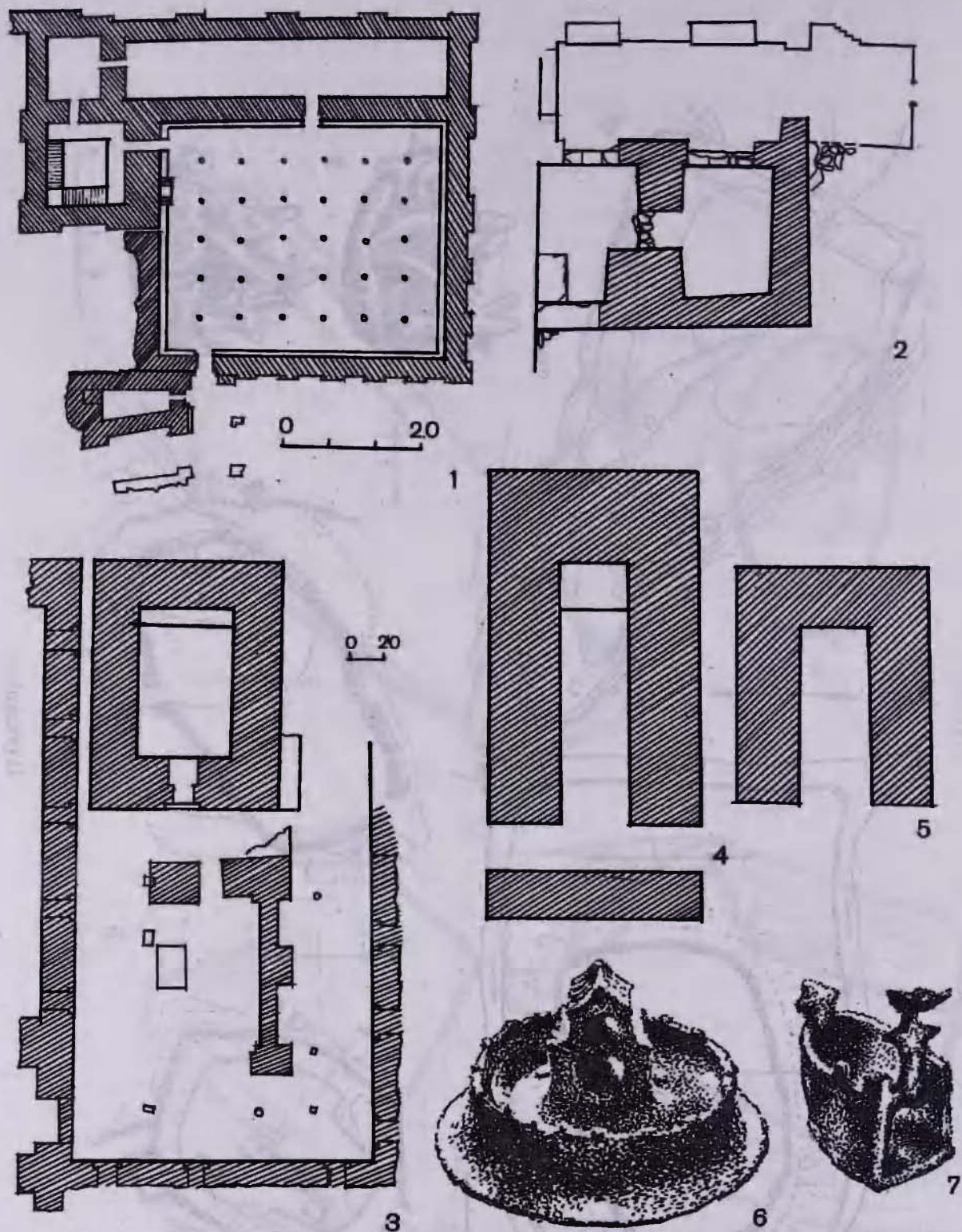

0 10

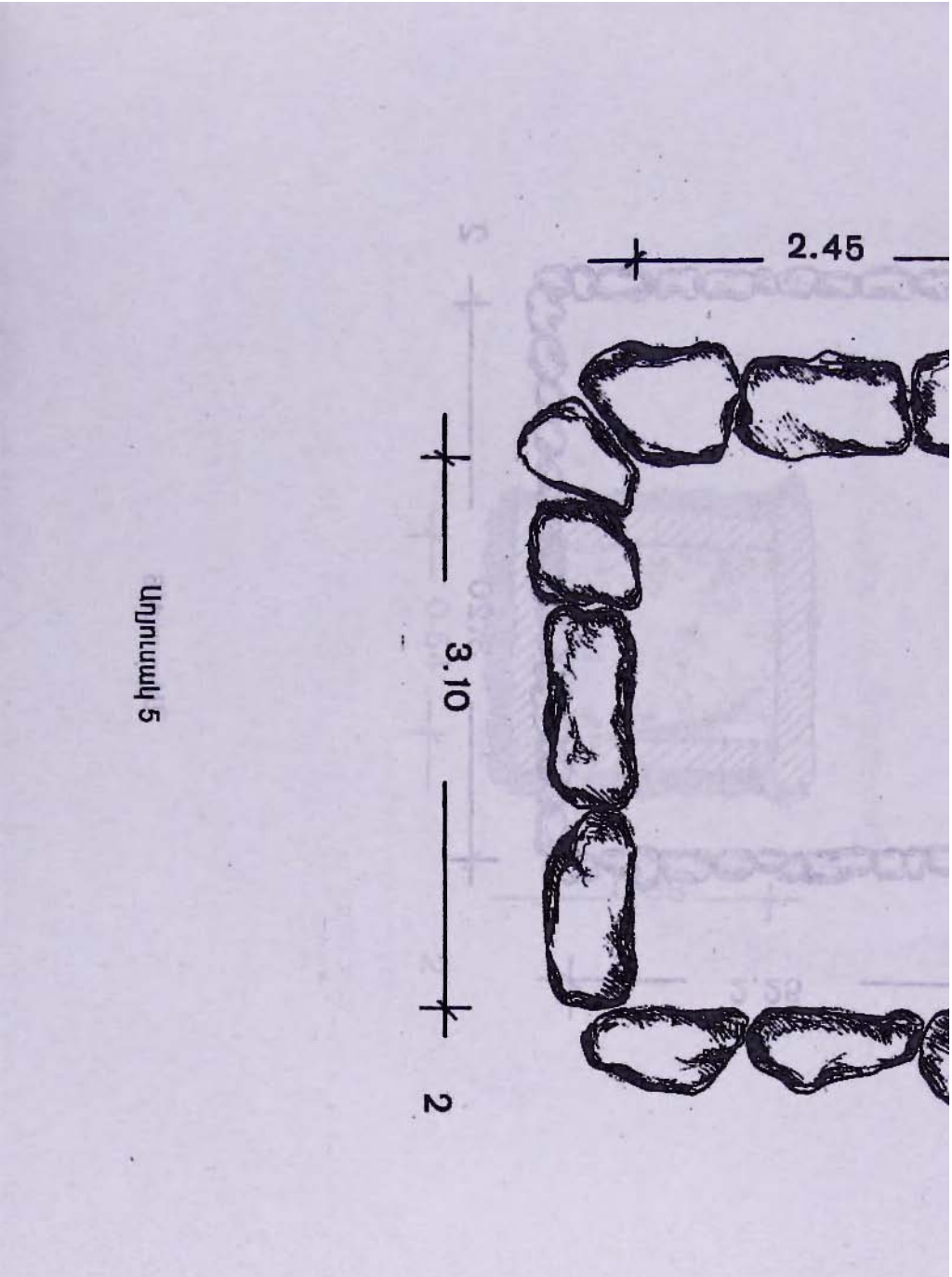

0 10

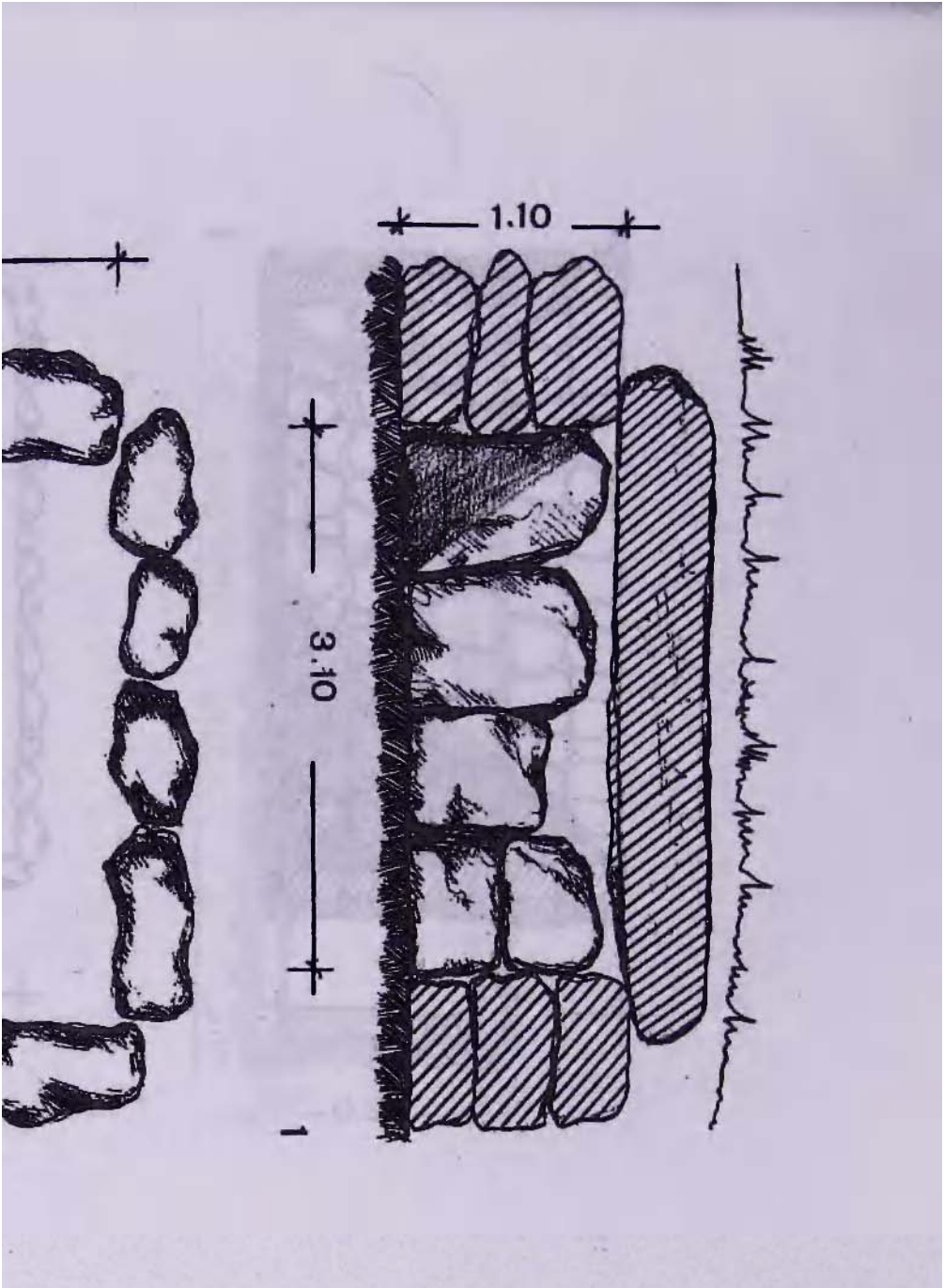
Աղյուսակ 3

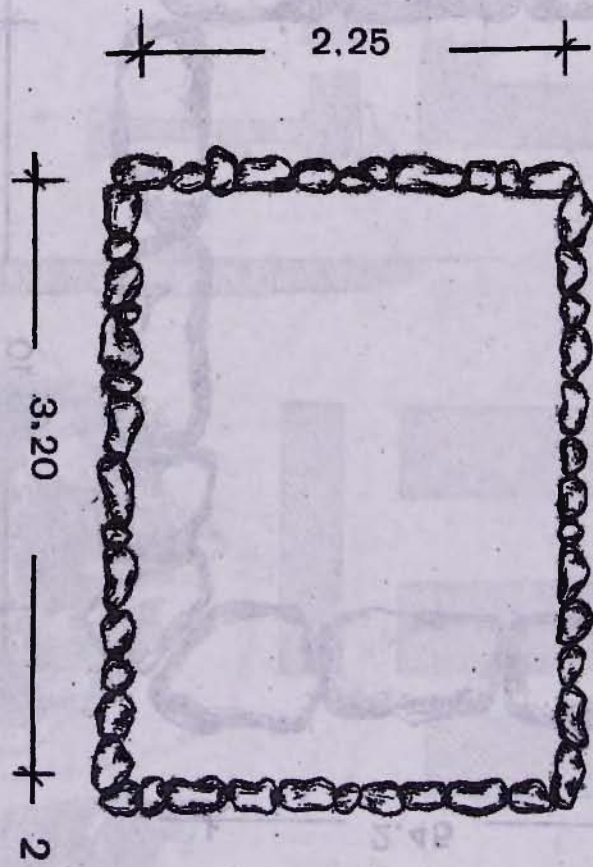
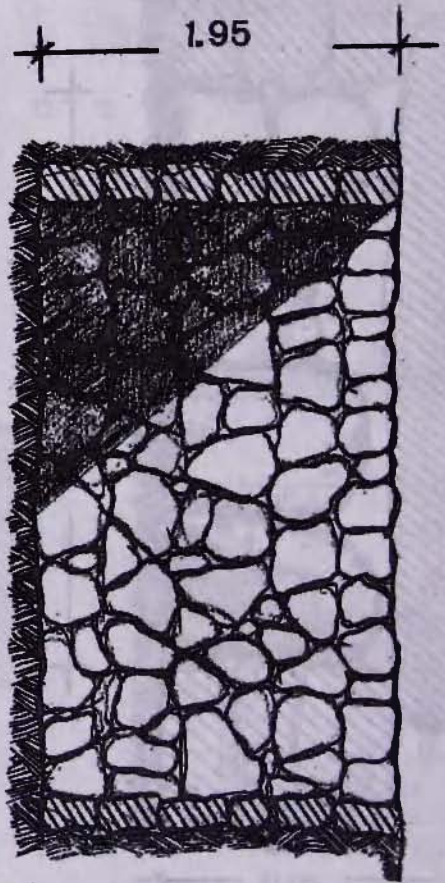

Աղյուսակ 4

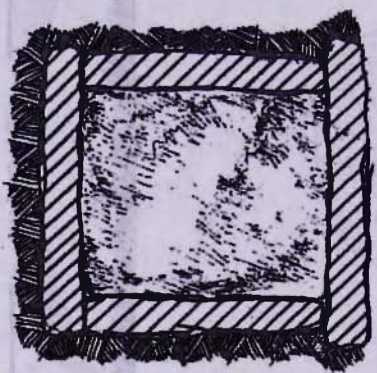

Աղյուսակ 5

Աղյուսակ 6

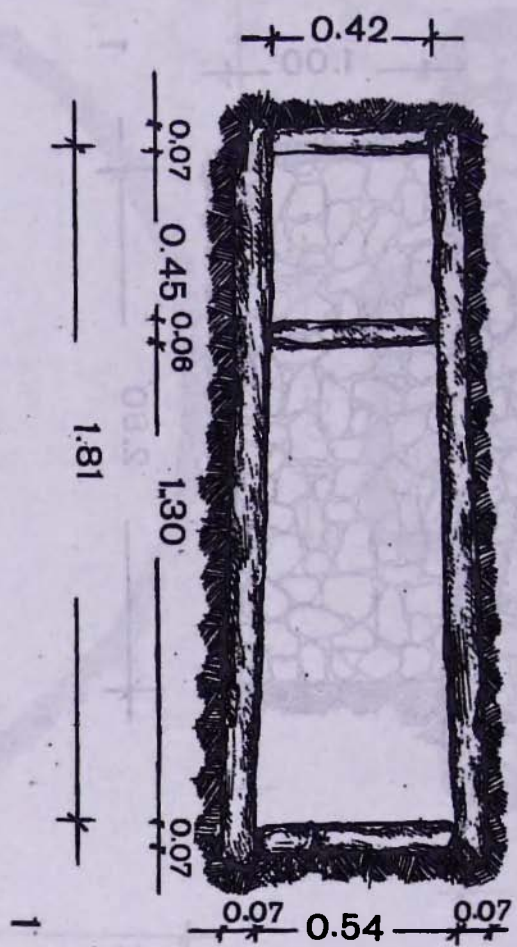

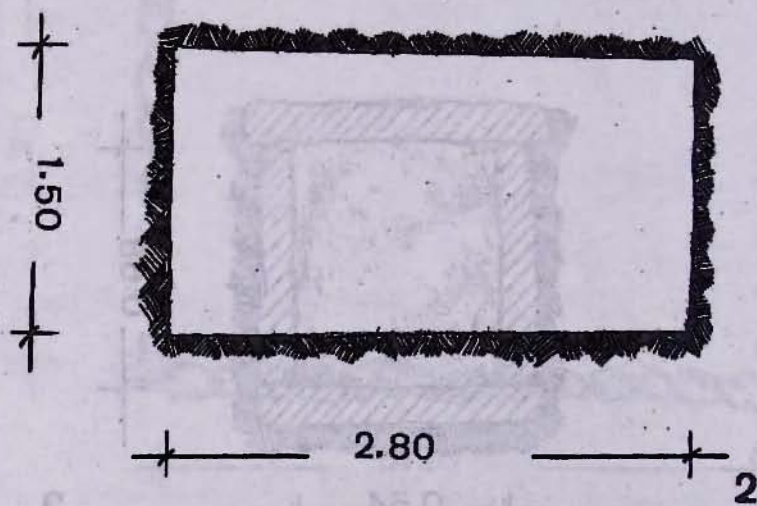
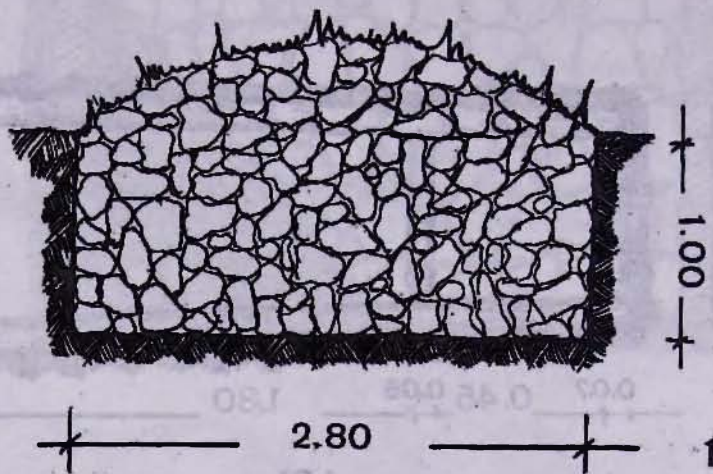
— * — 0.54 — *

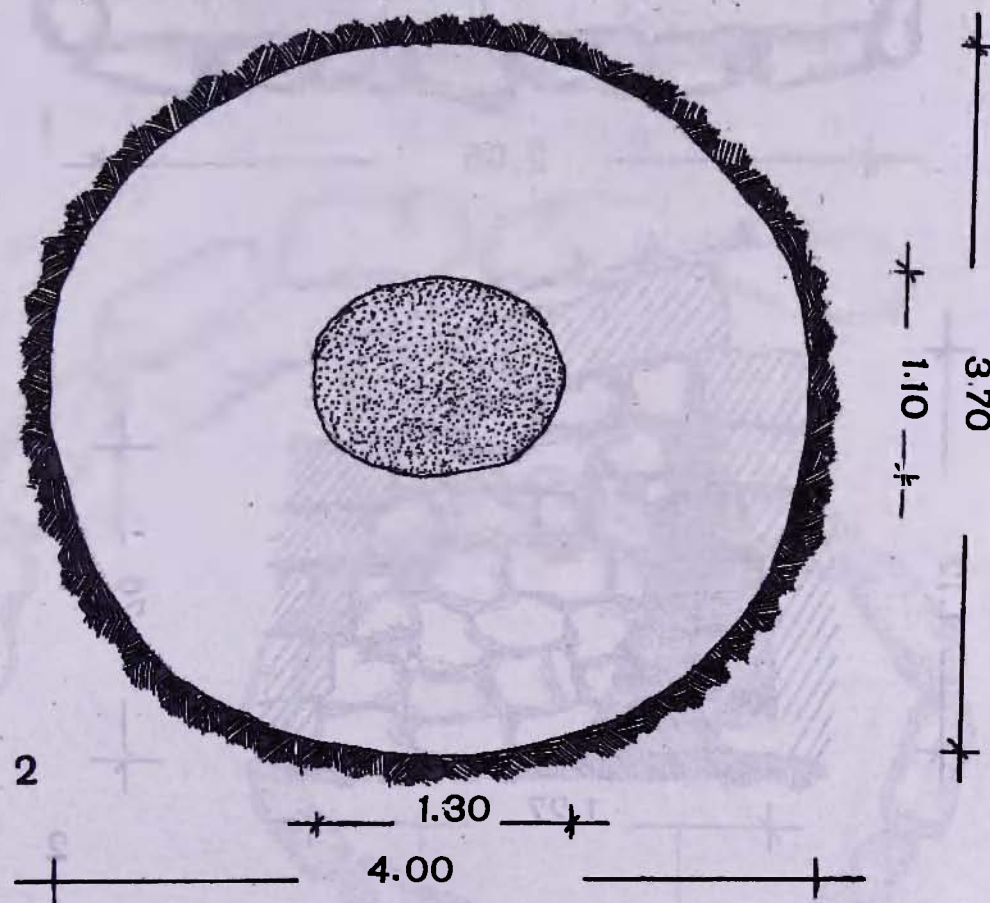
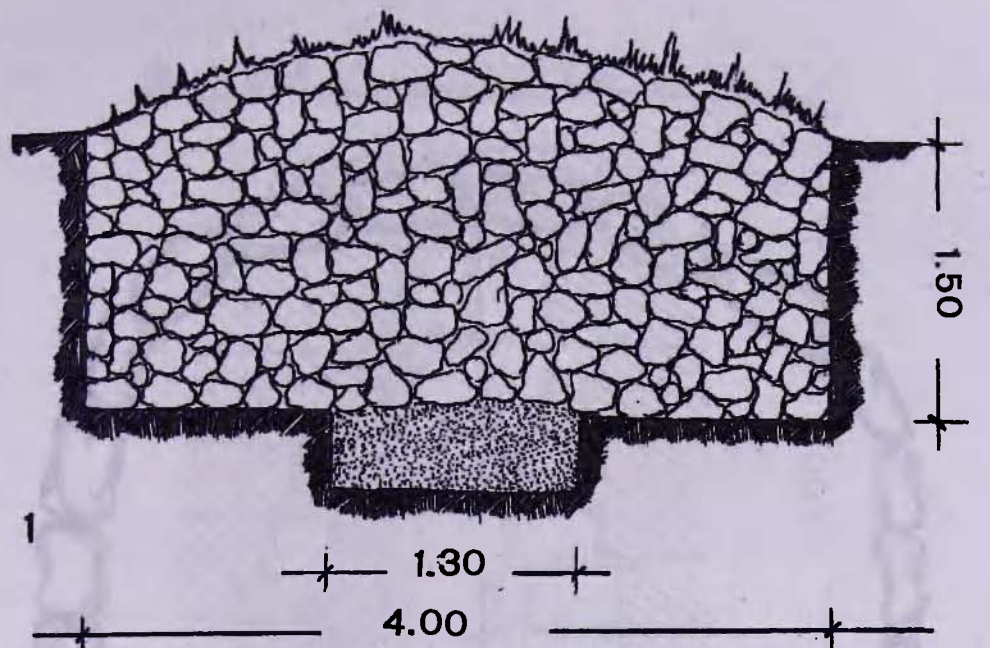
— * — 0.68 — *

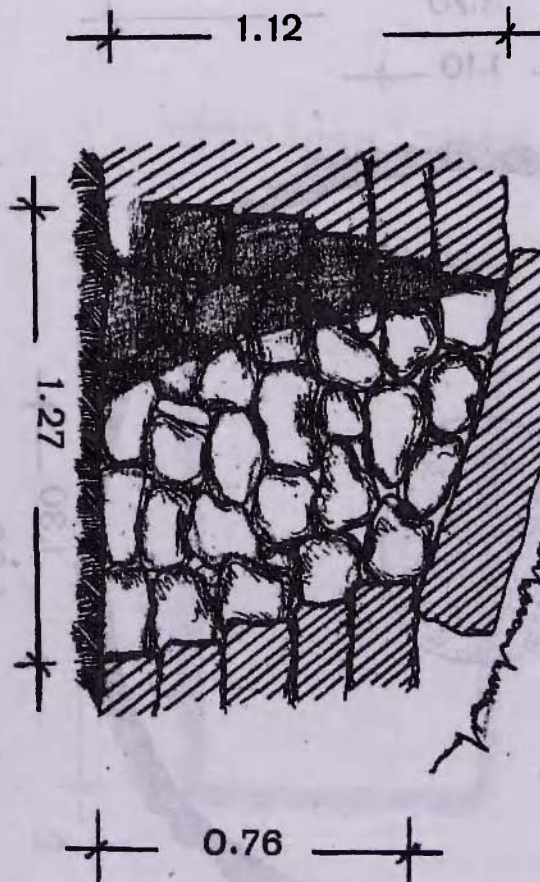
2

Աղյուսակ 7

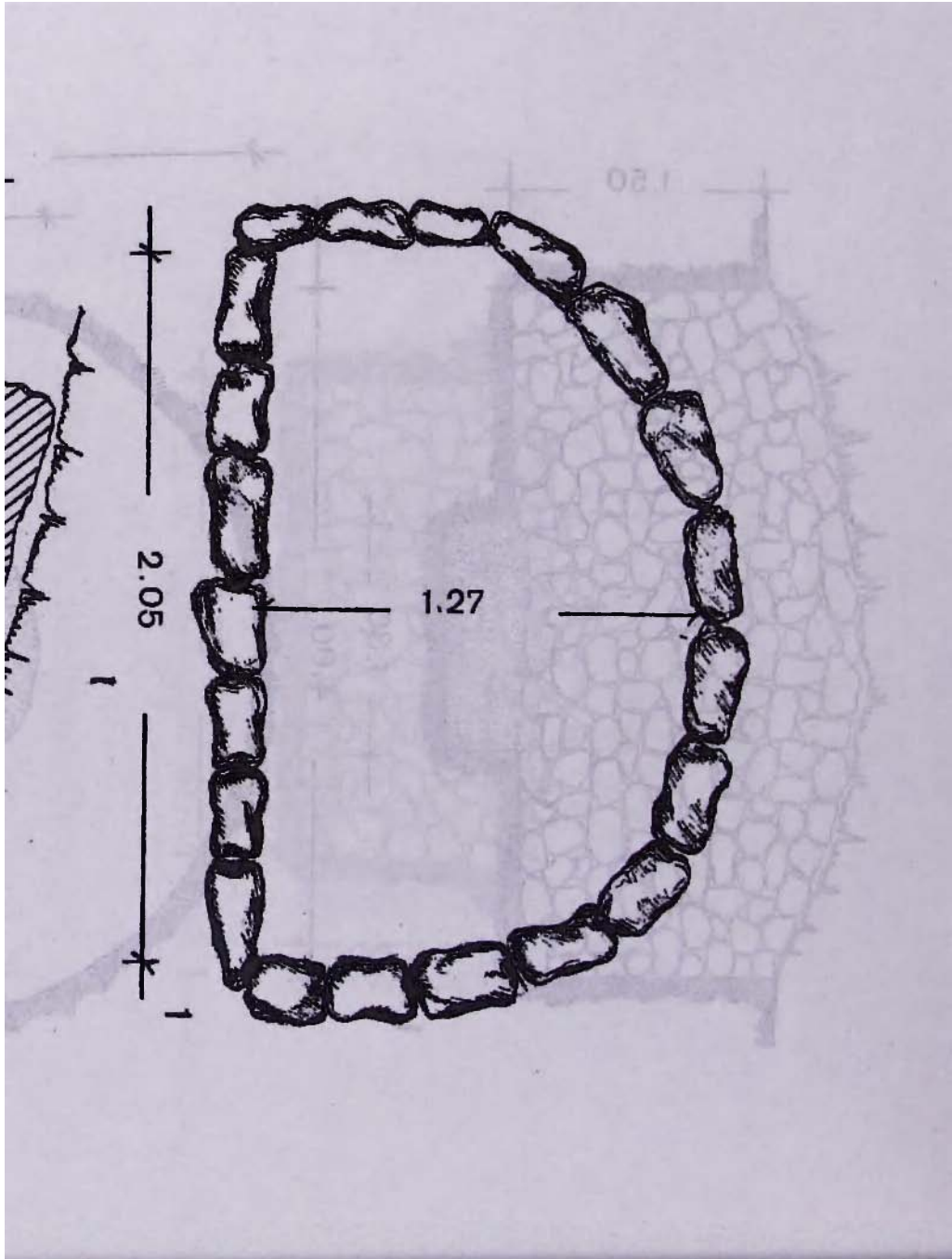

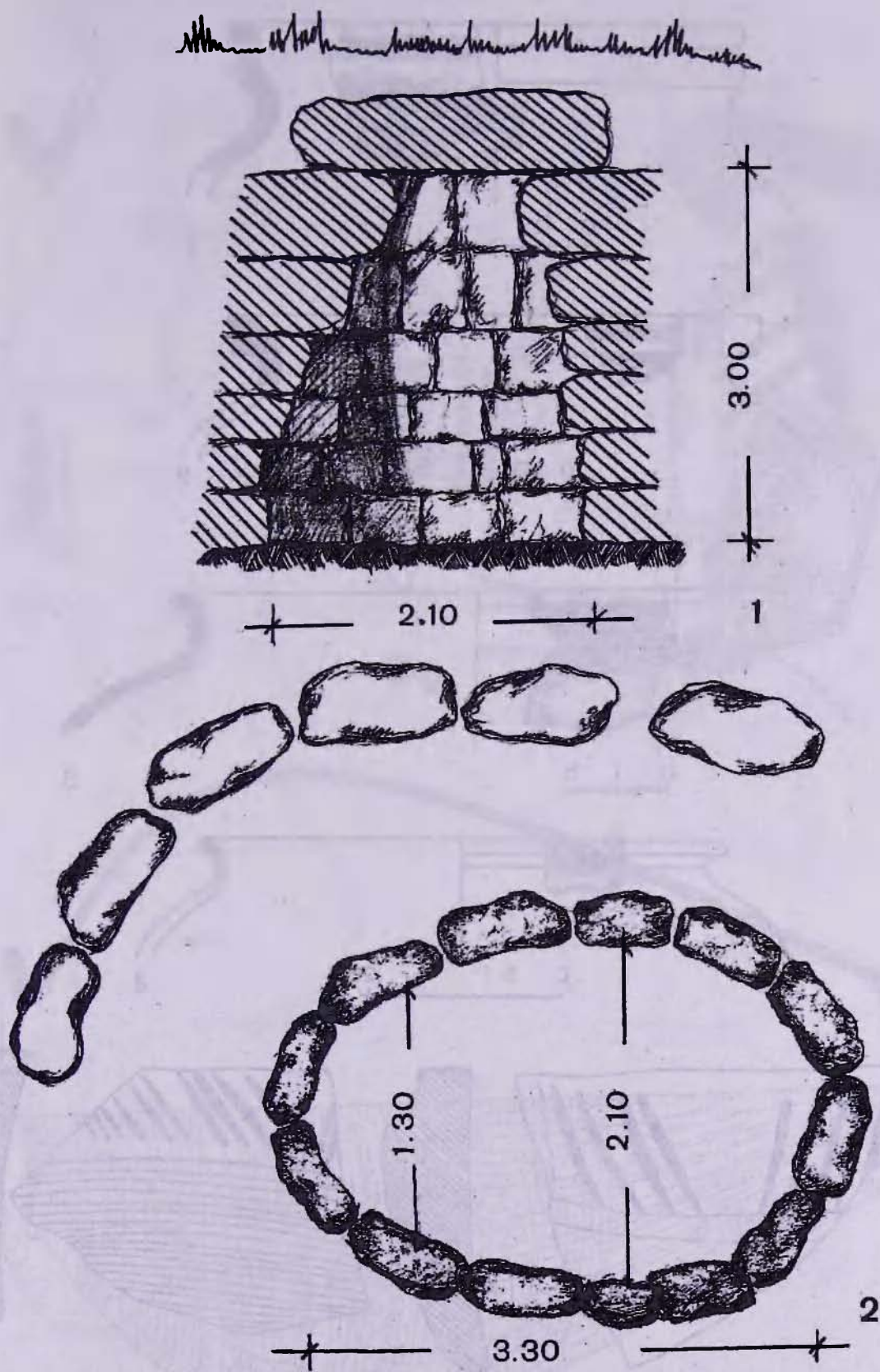

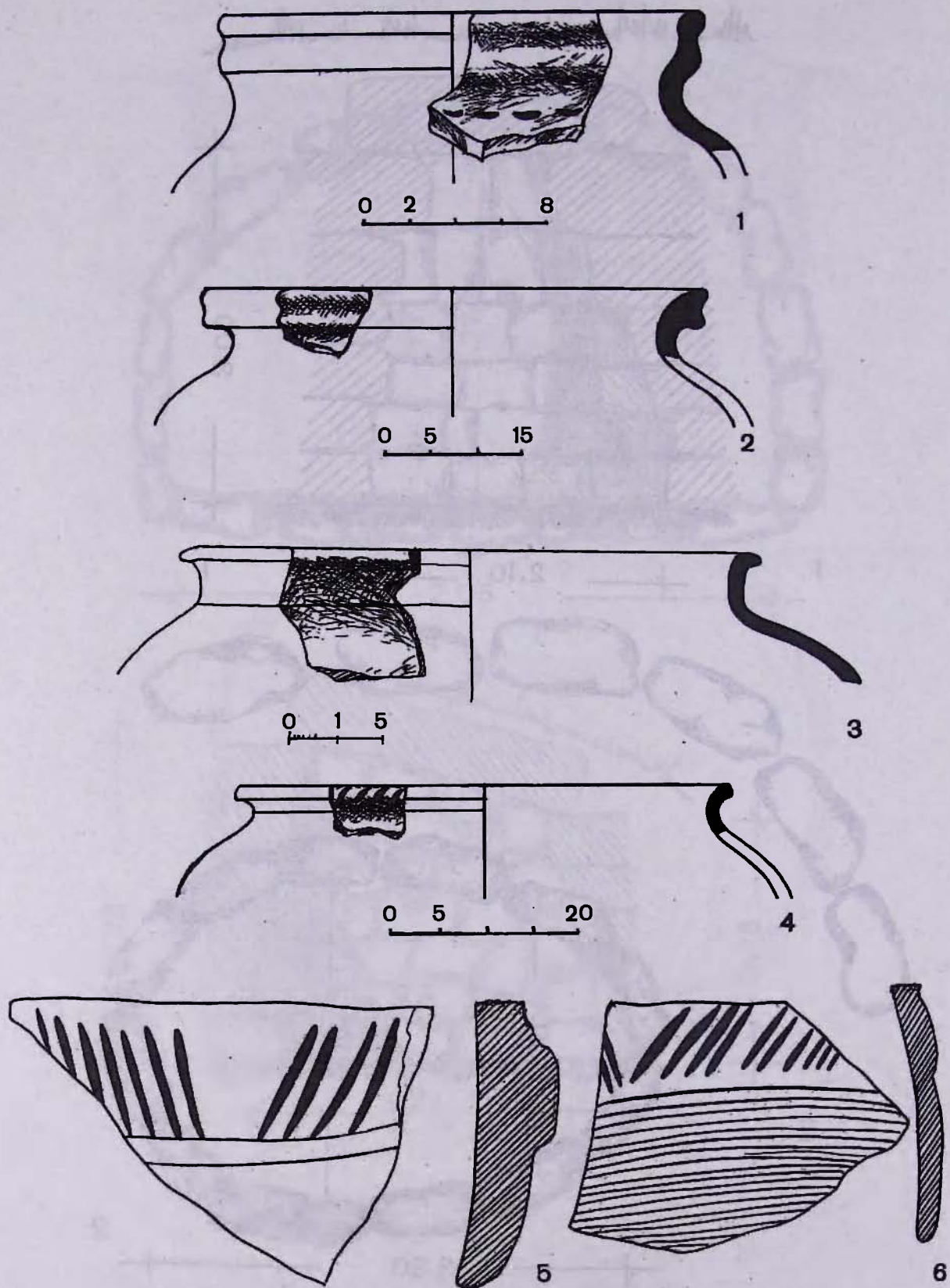
2

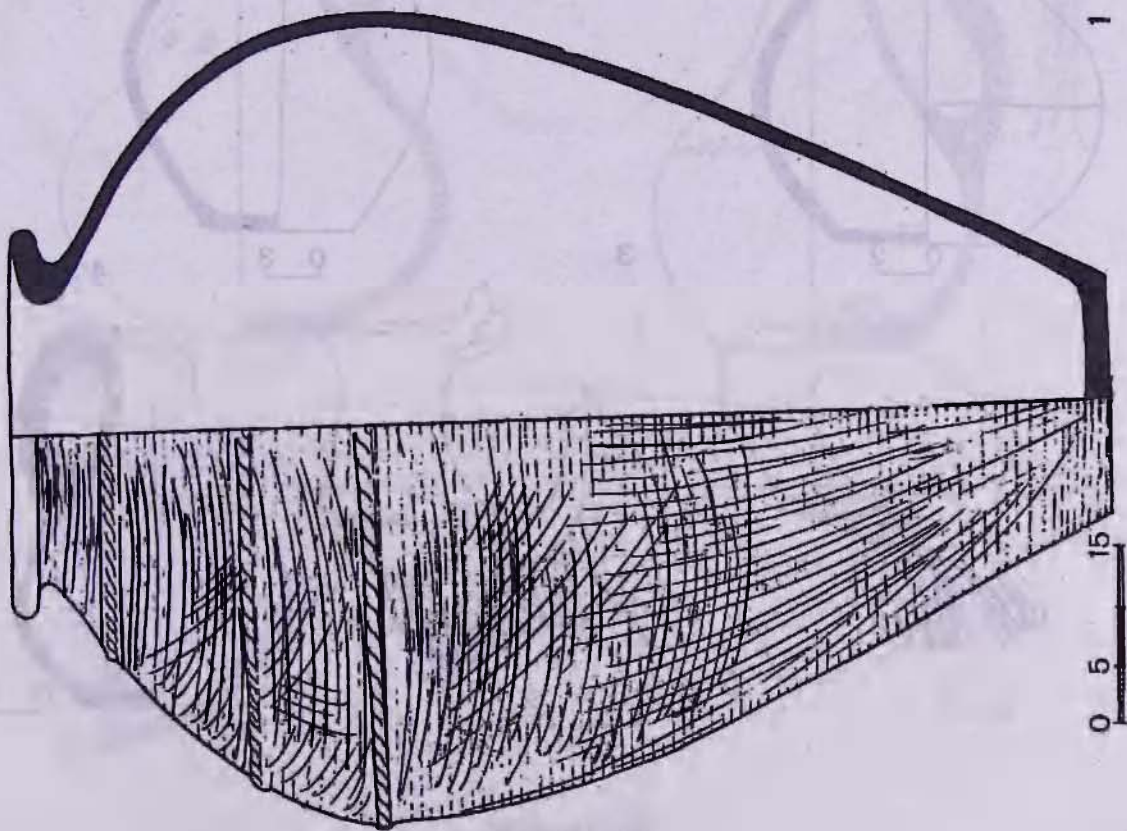
Աղյուսակ 10

Աղյուսակ 11

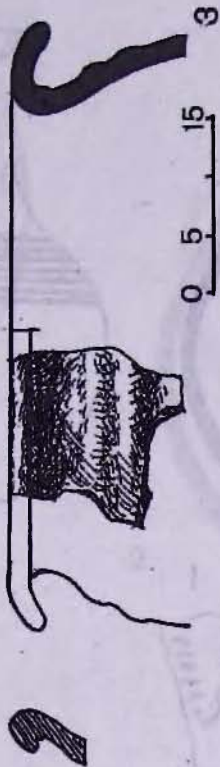

1

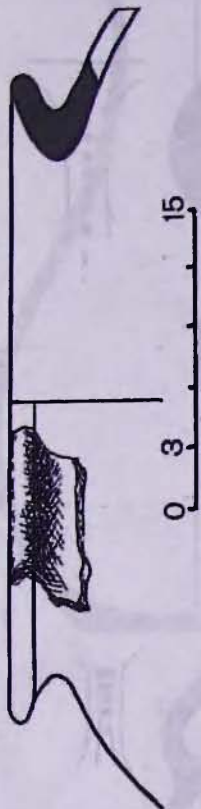
Աղյուսակ 13

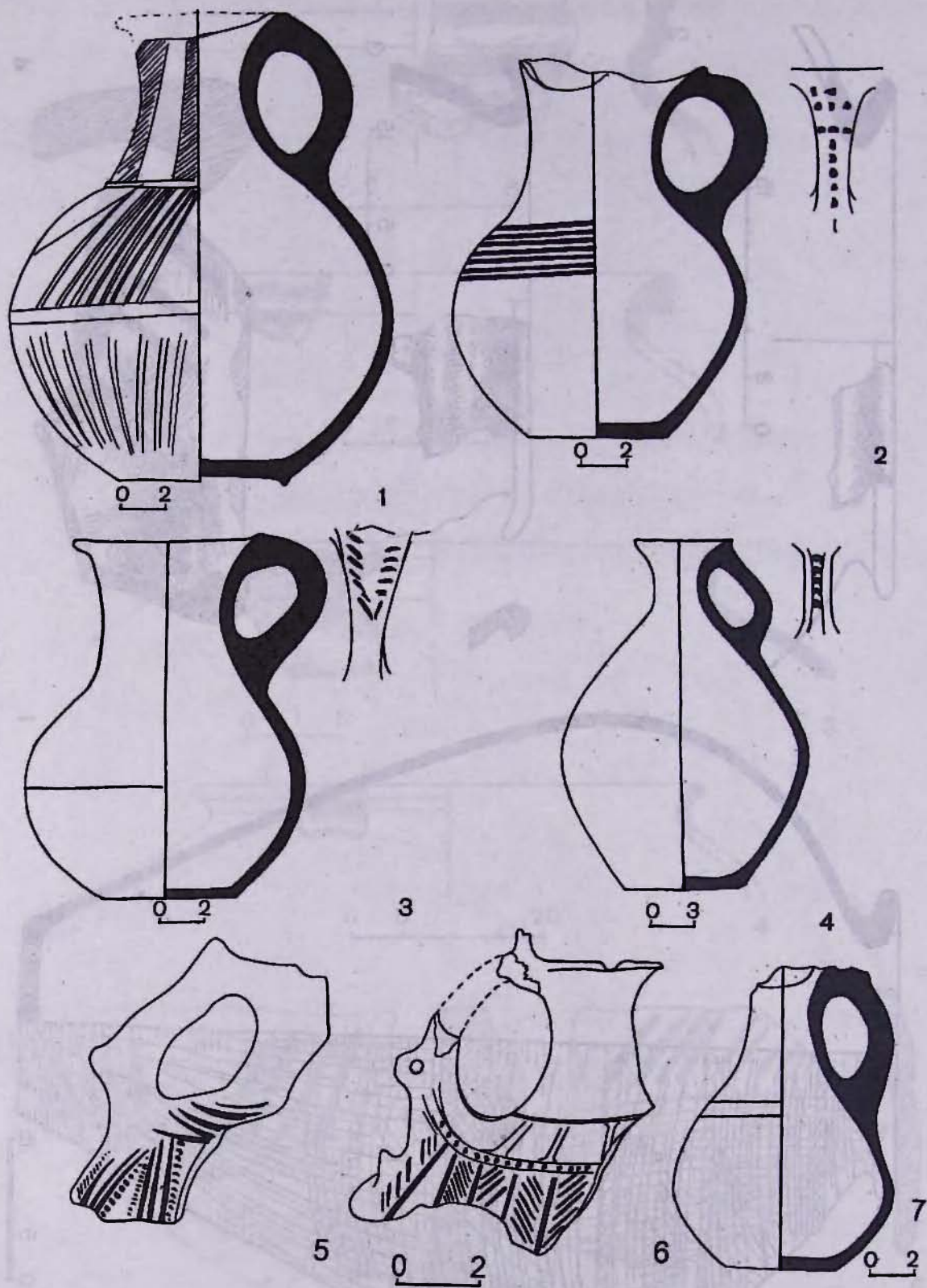
4

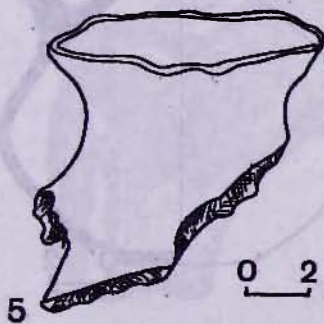
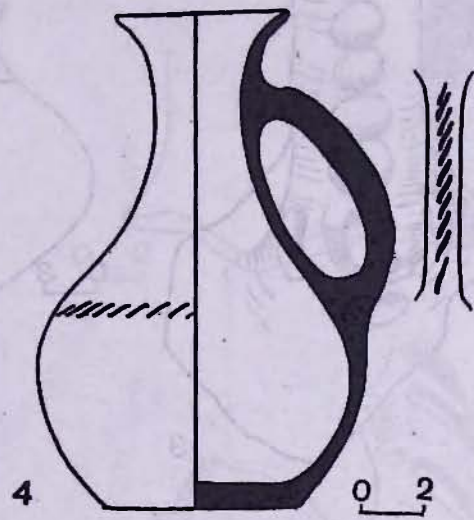
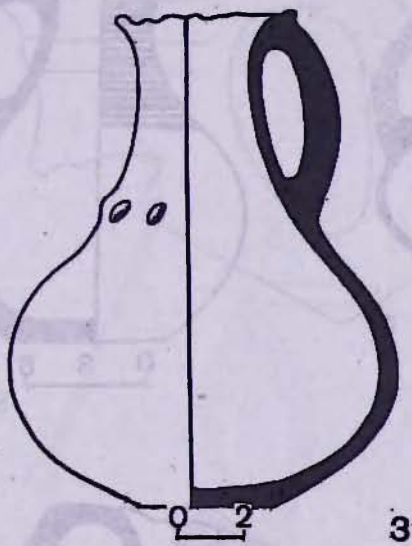
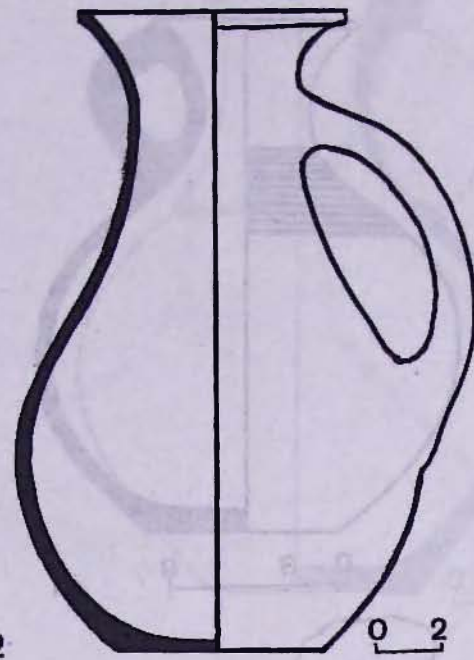

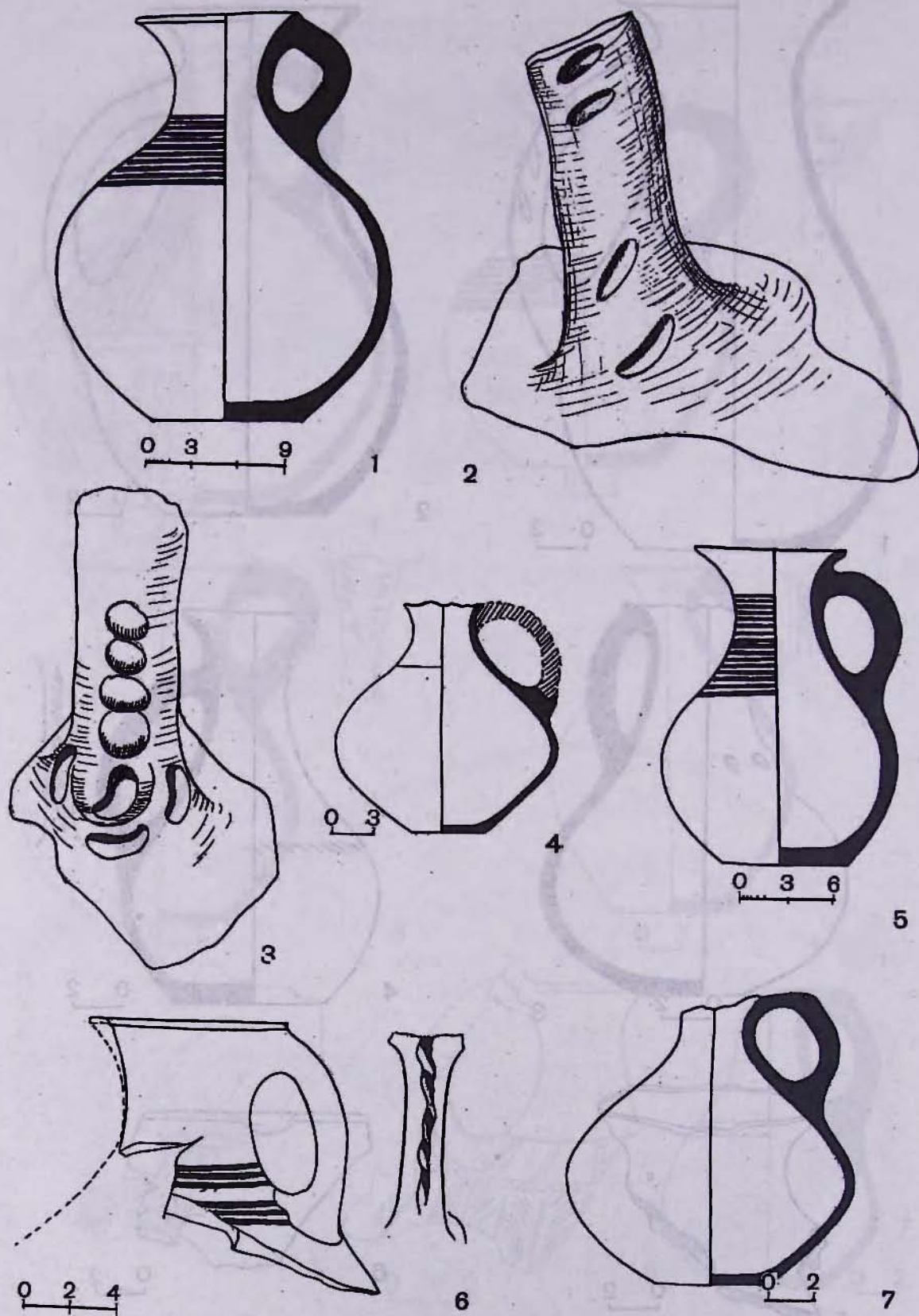
3

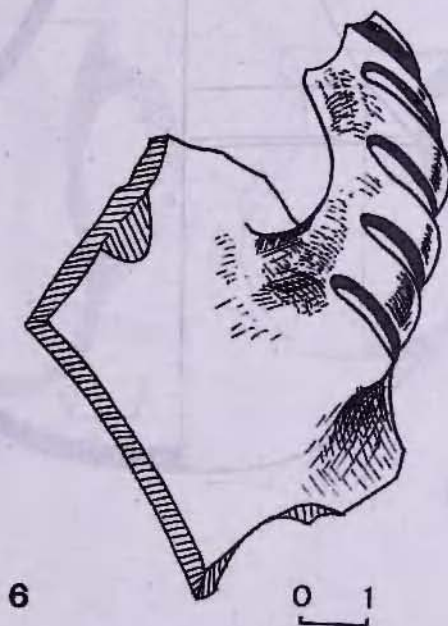
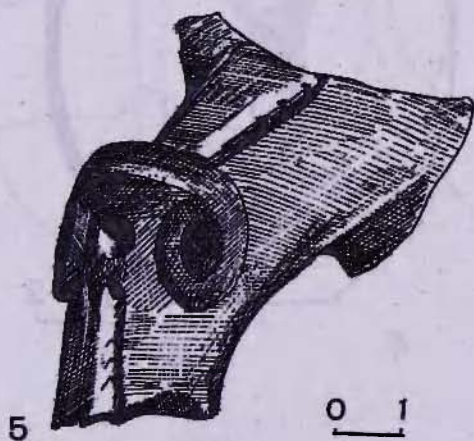
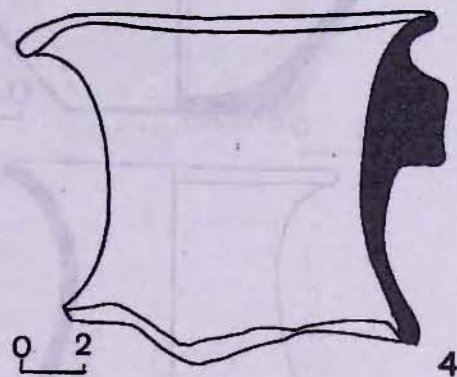
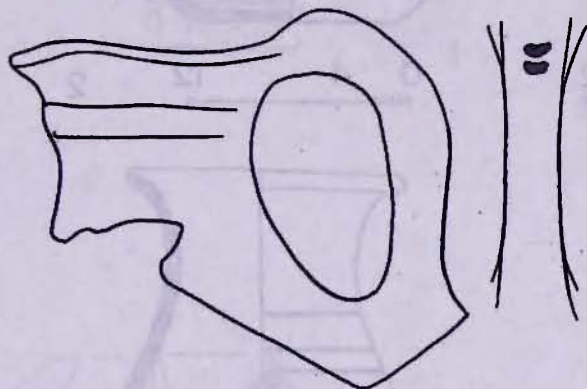
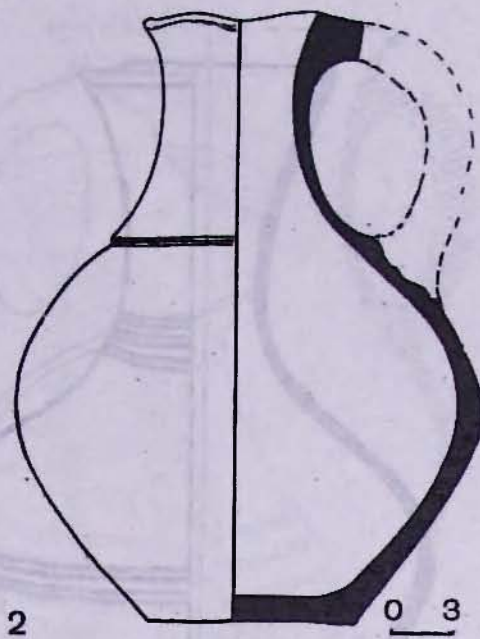
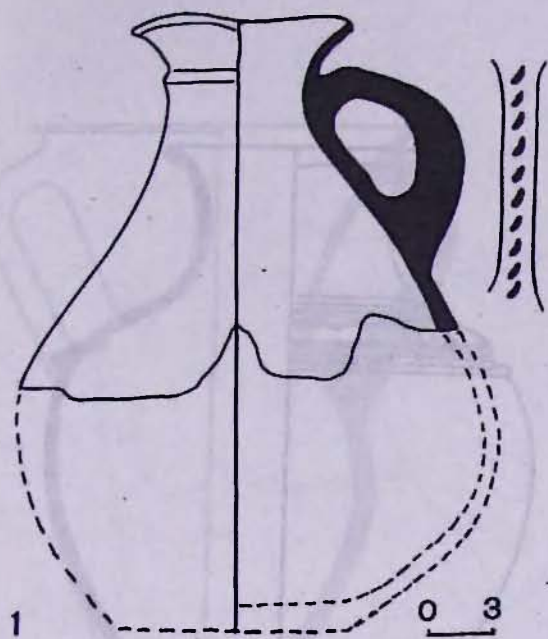

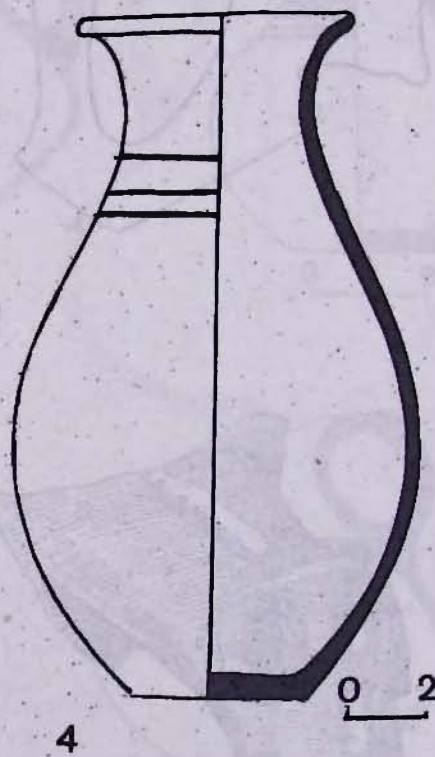
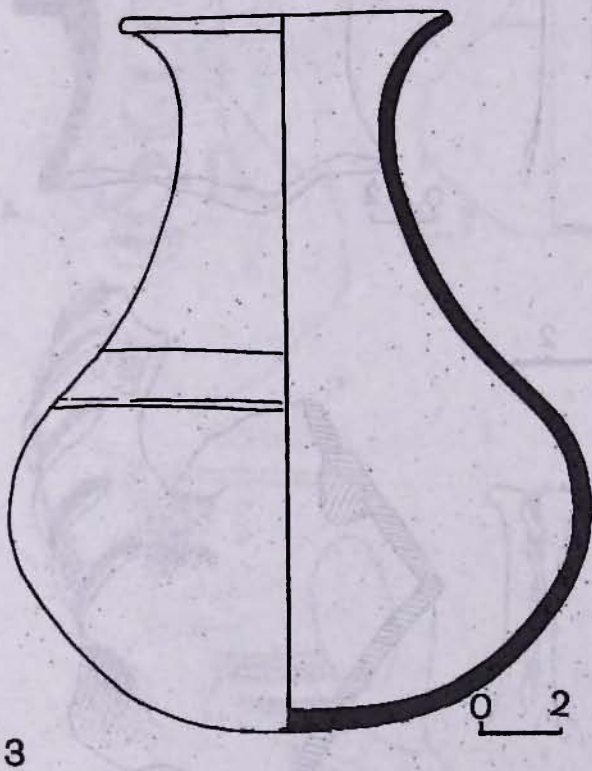
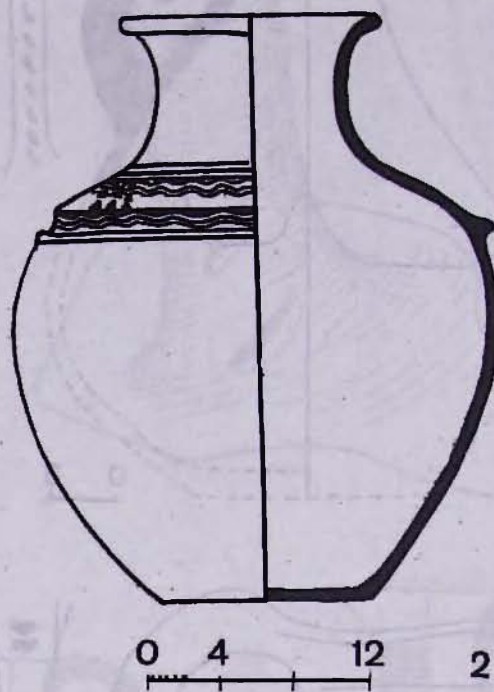
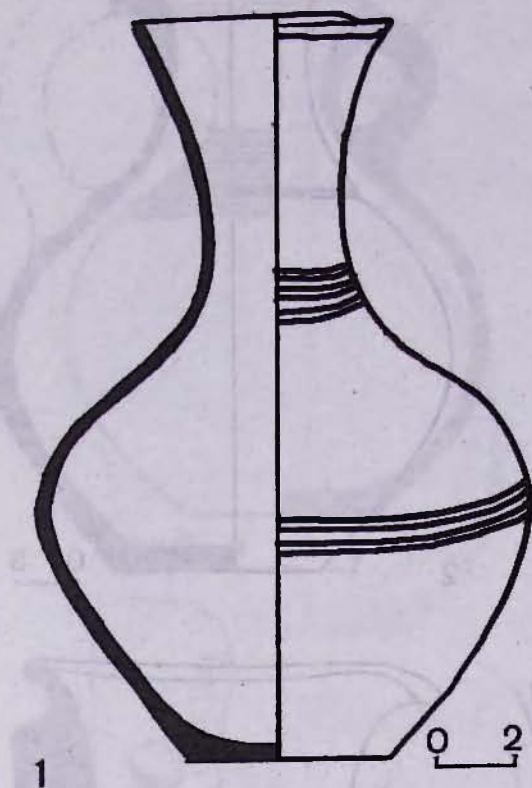
2

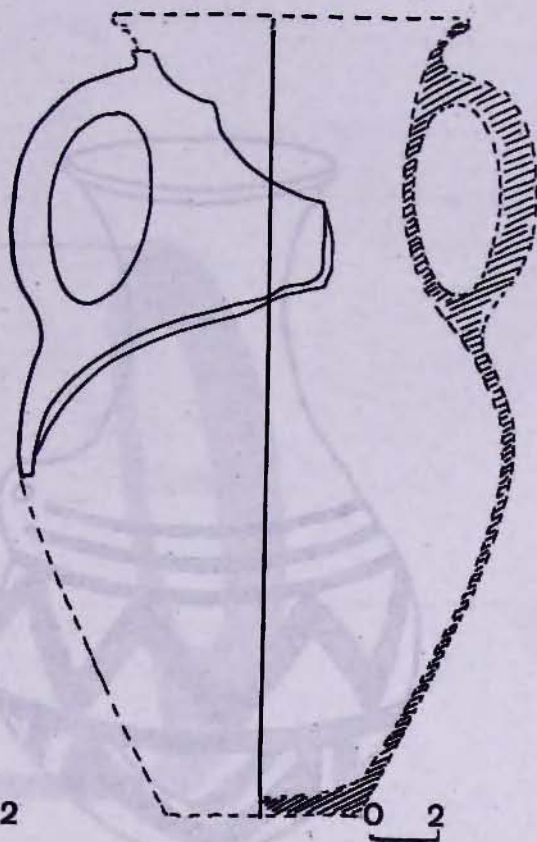

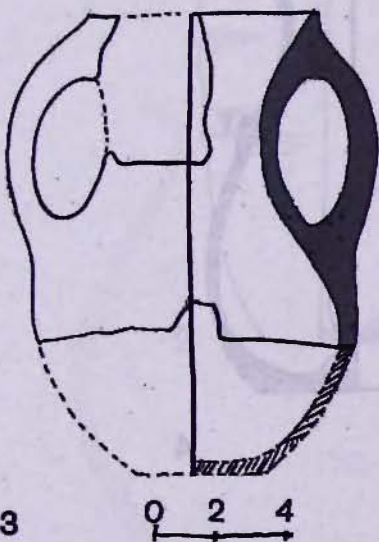

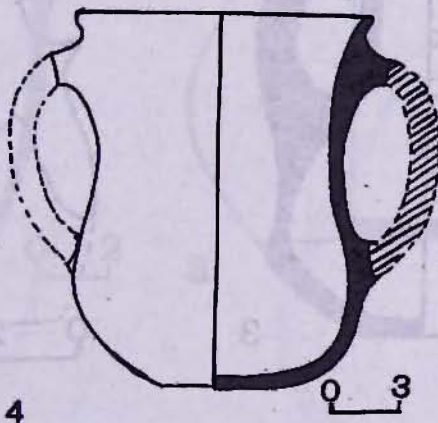
1

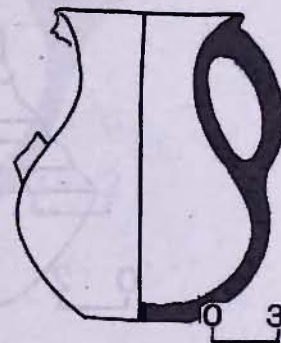
2

3

4

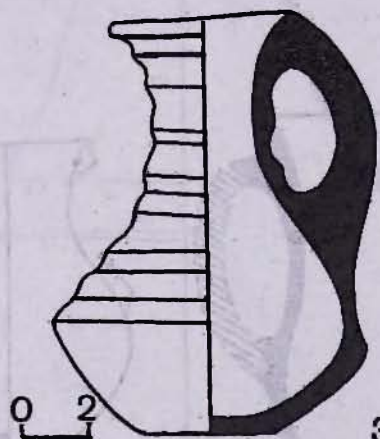
5

1

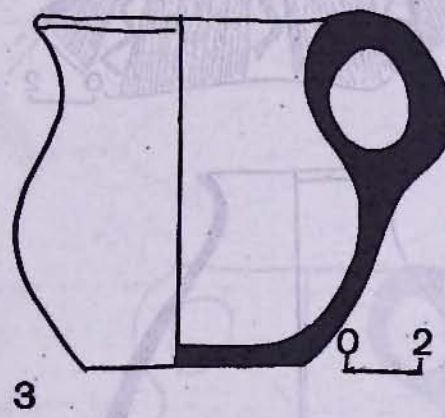
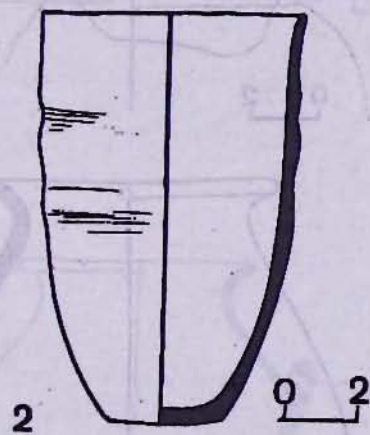
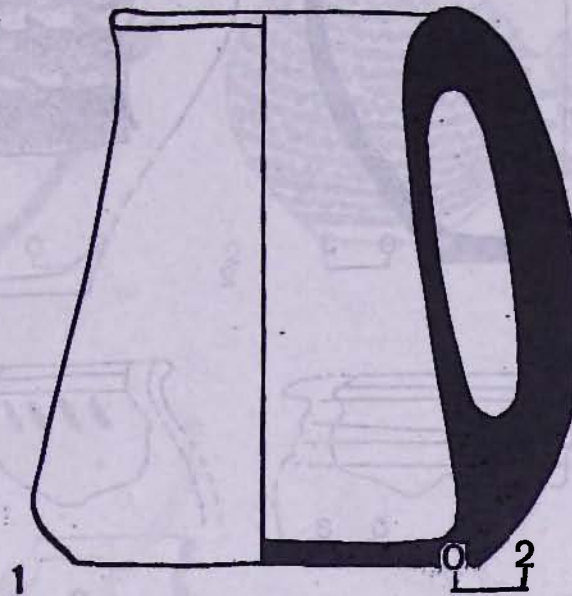
2

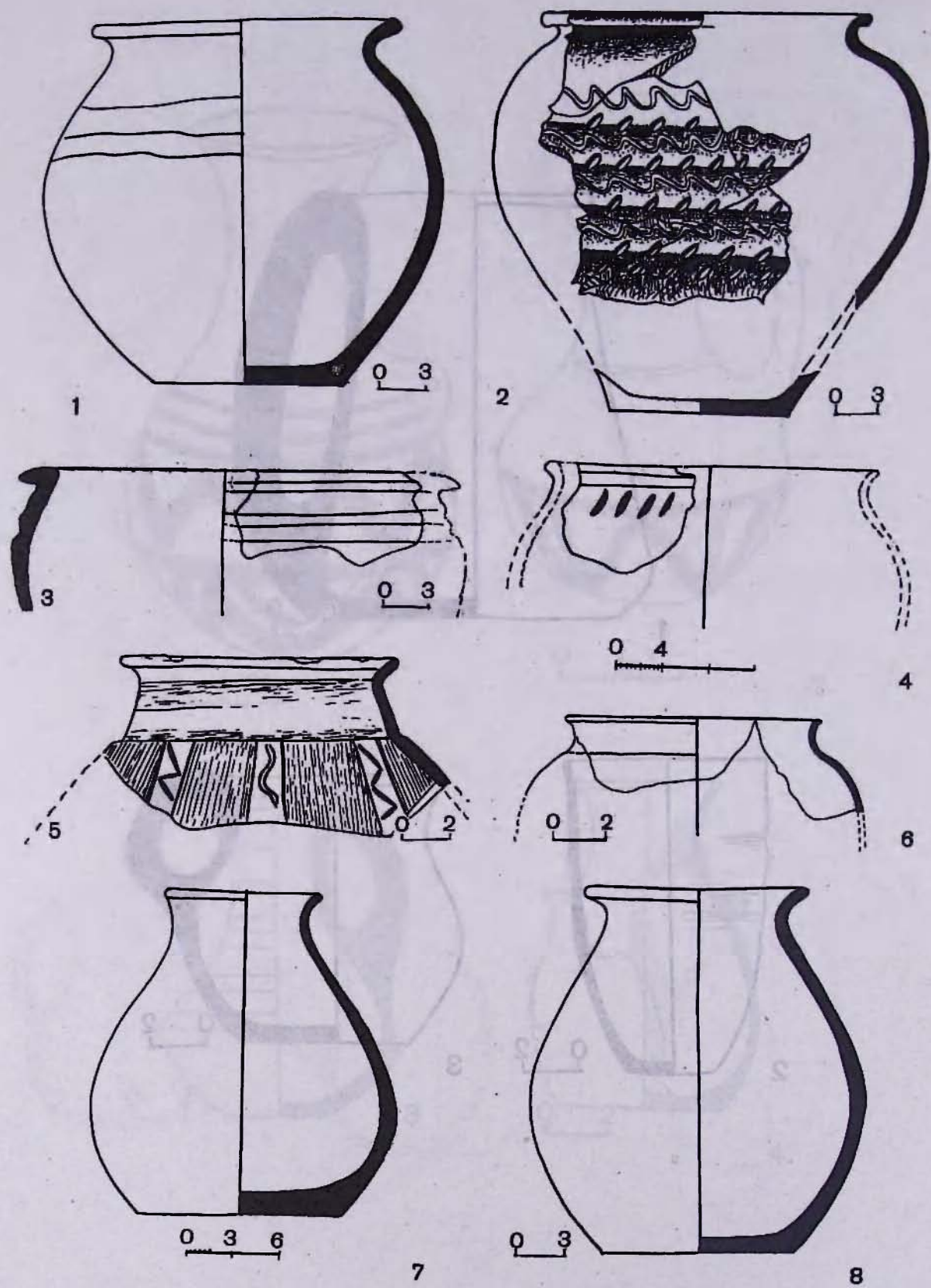

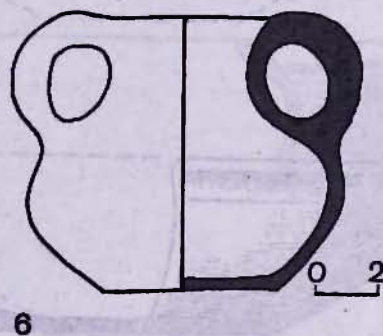
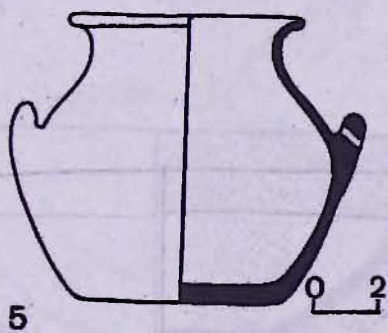
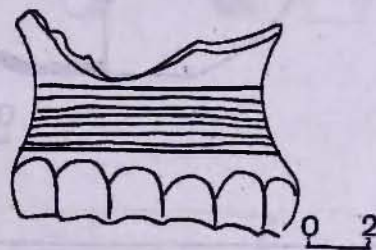
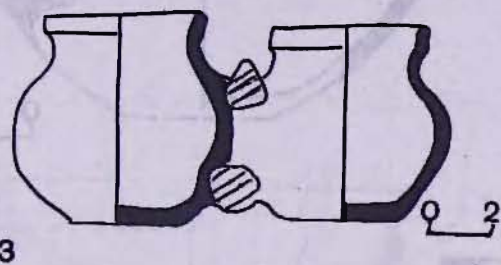
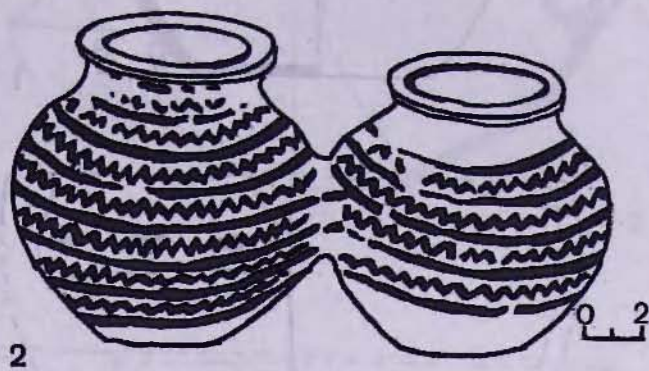
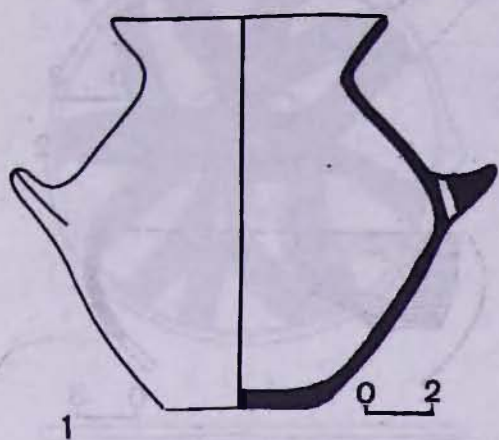
3

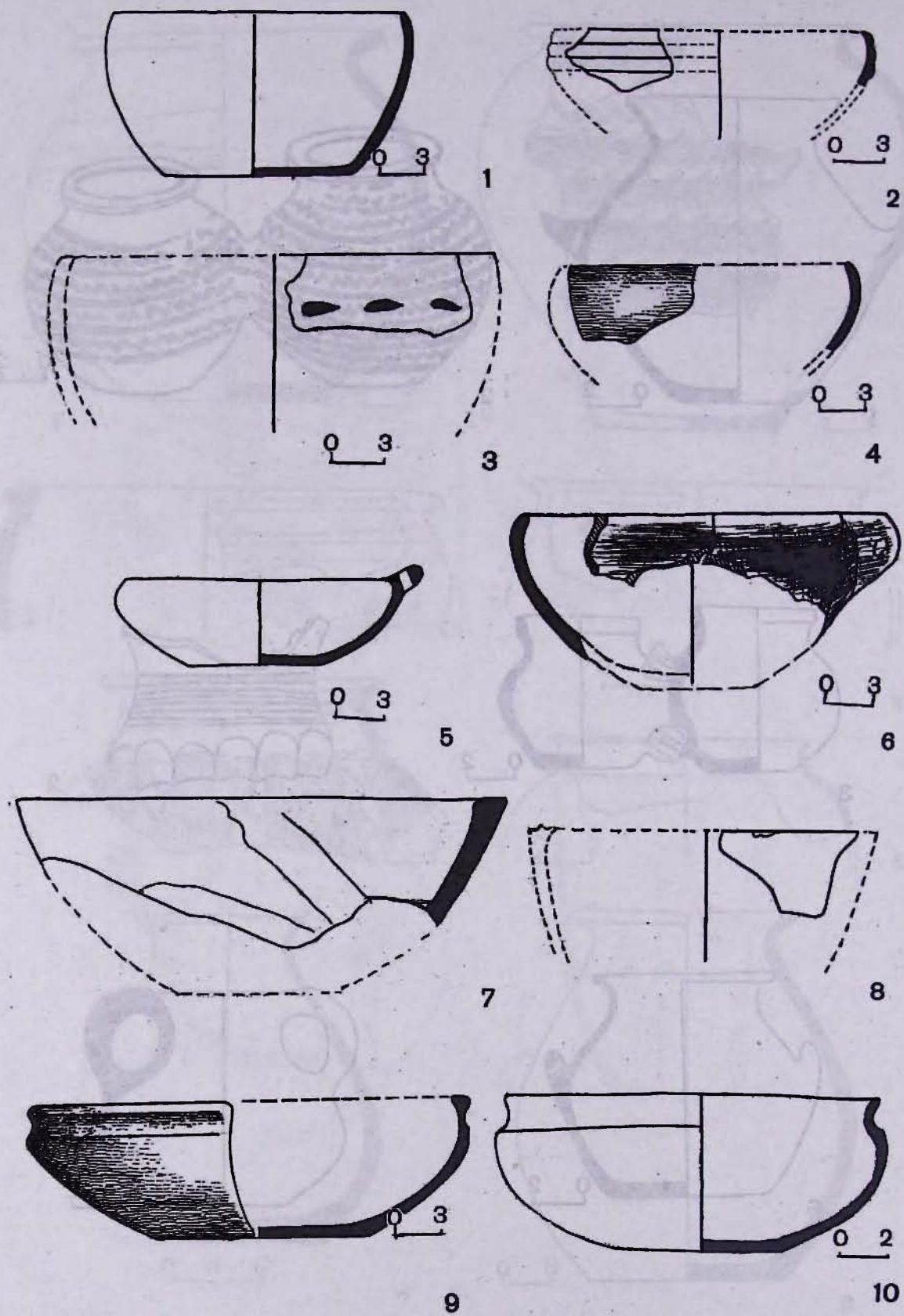

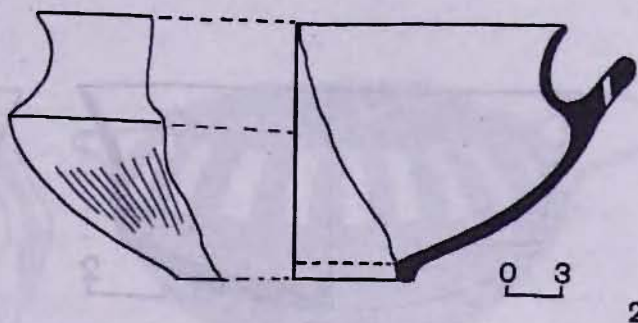
4

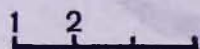

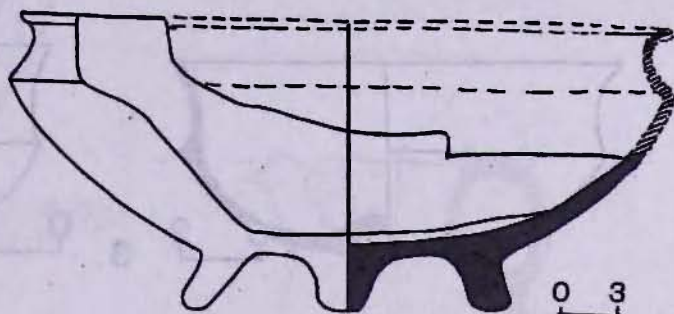

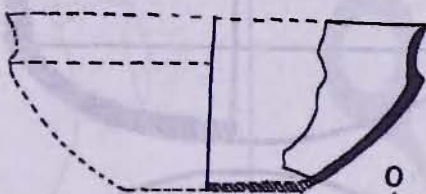
2

1

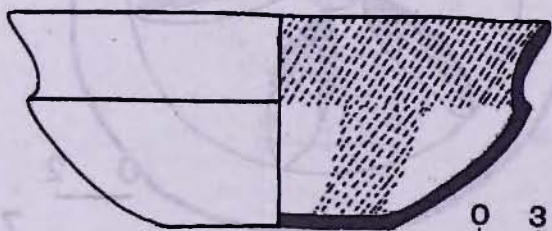
3

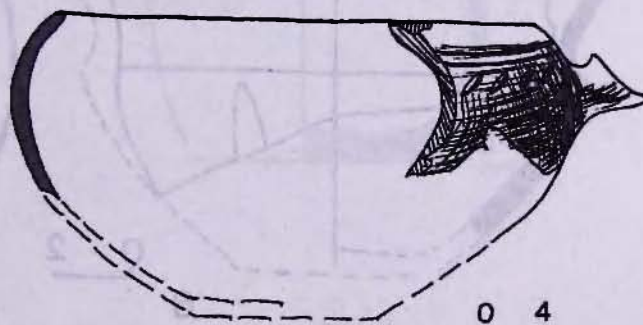
4

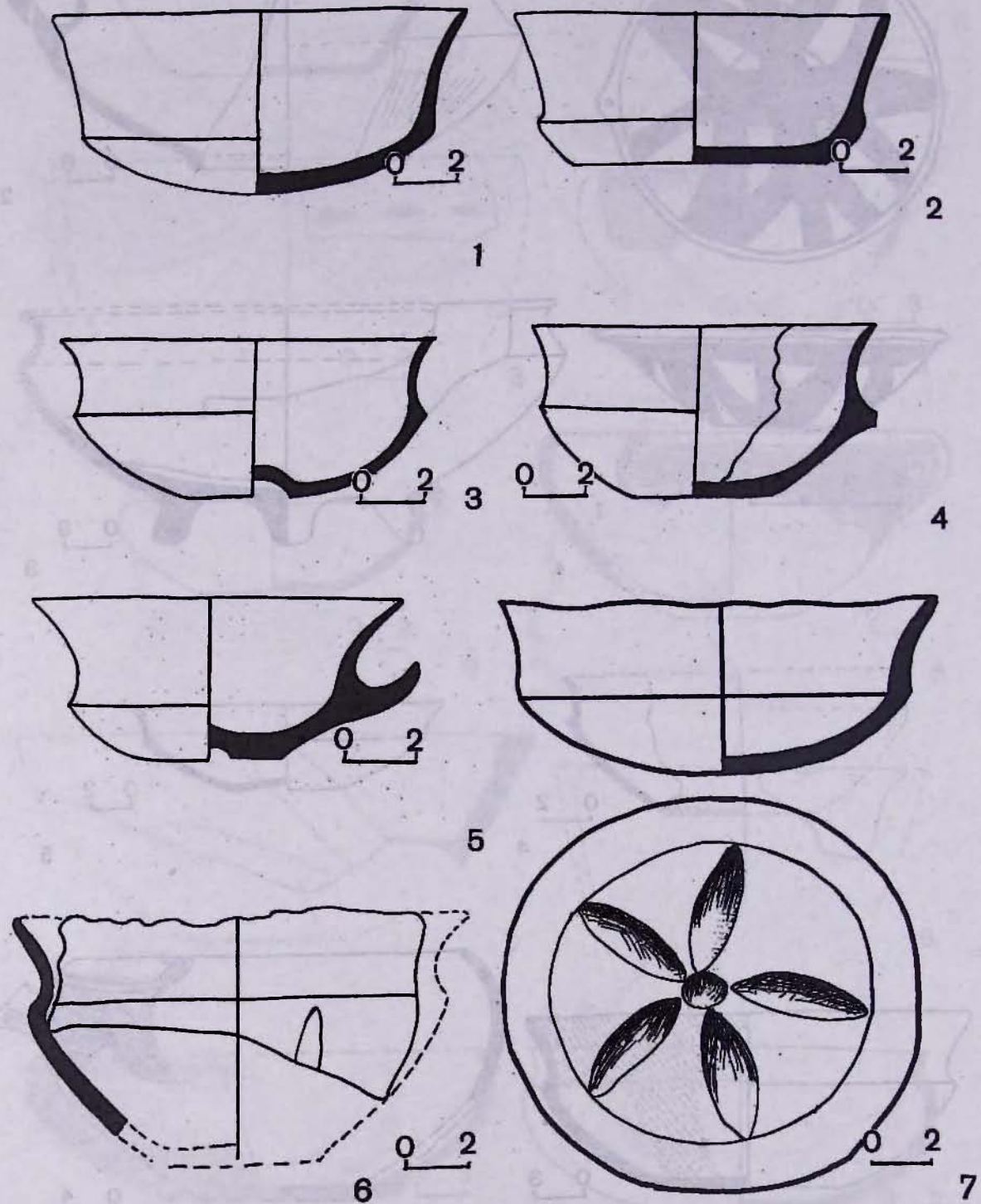
5

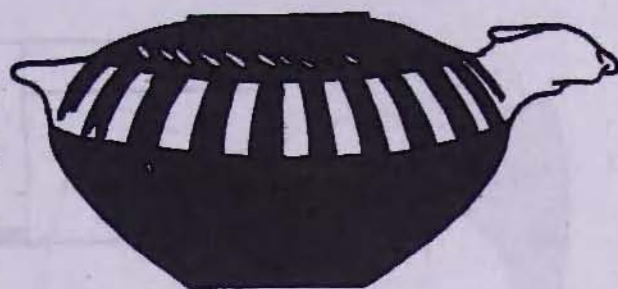
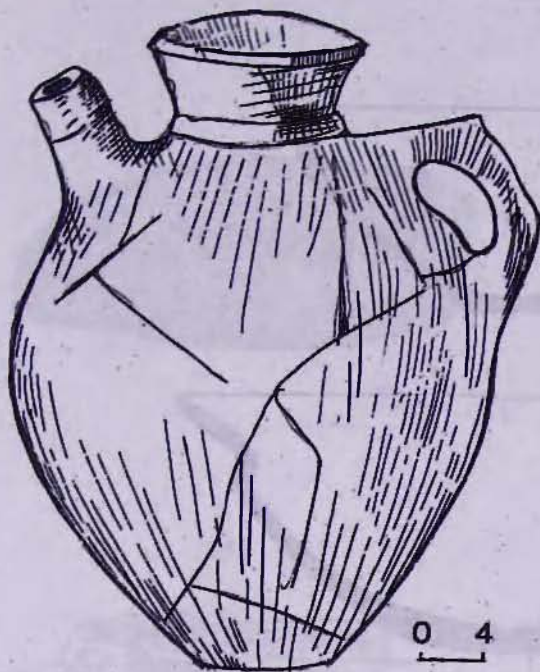

6

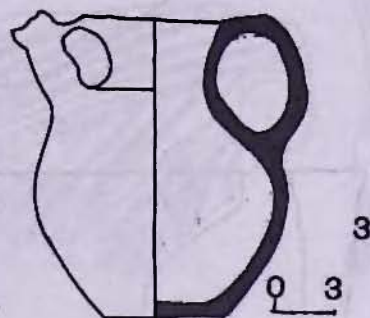
7

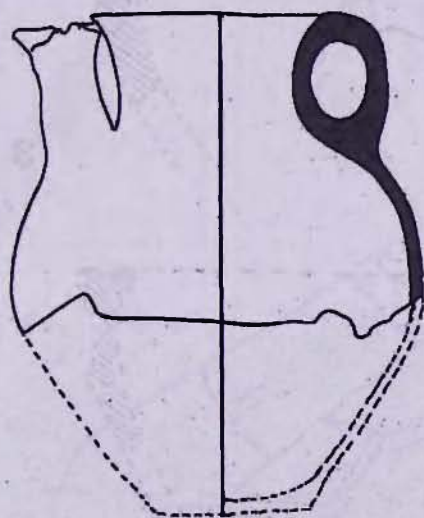

1

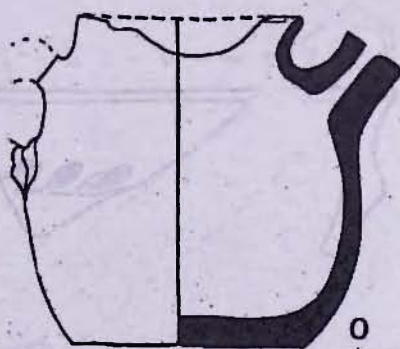
2

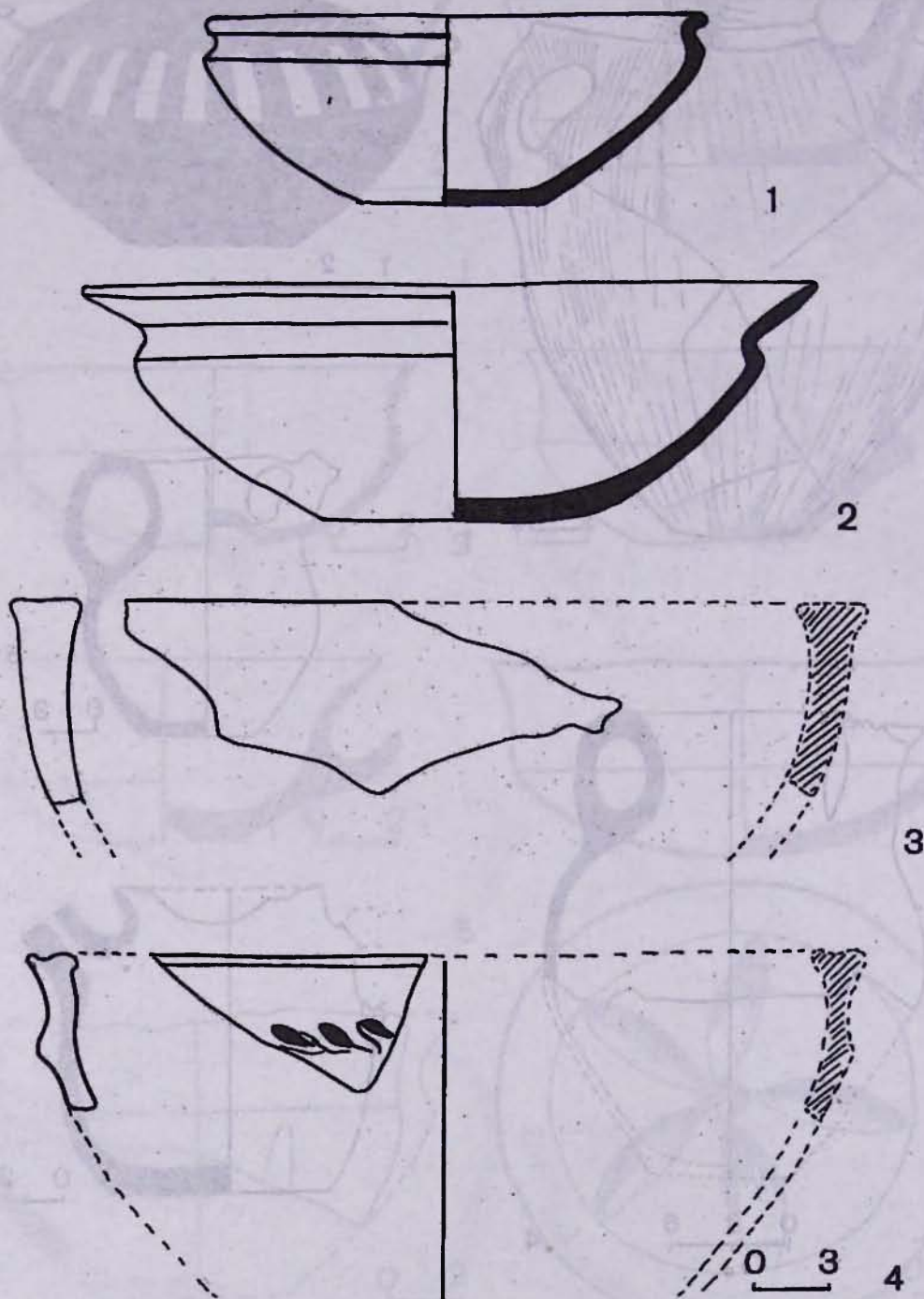
3

4

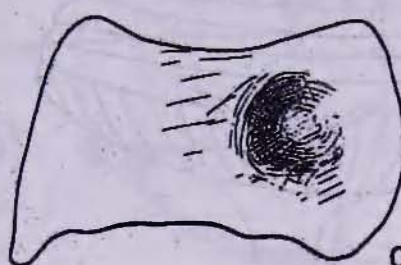
5

0 2

1

0 2

2

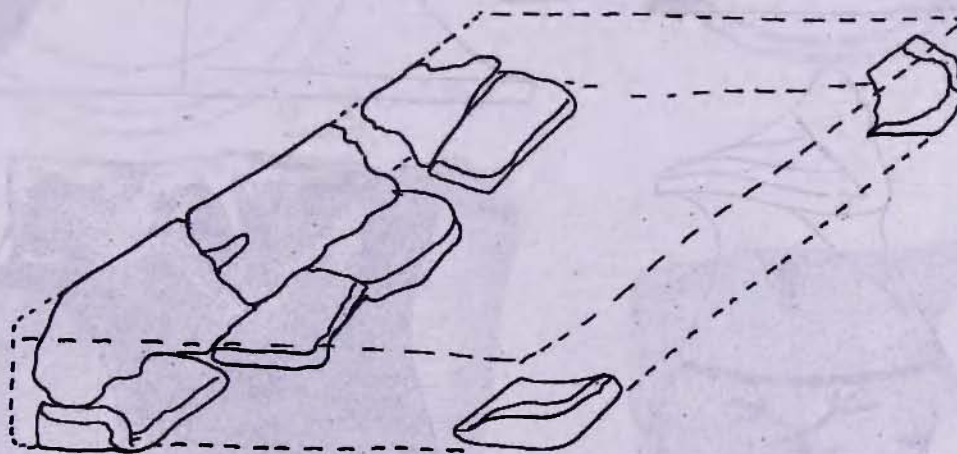

0 2

3

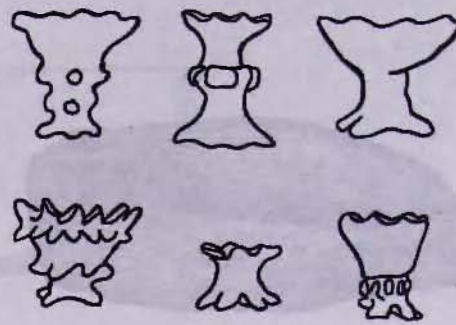
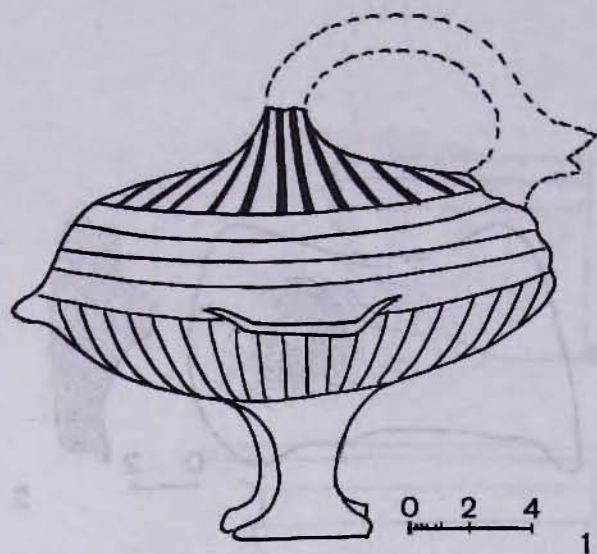

4

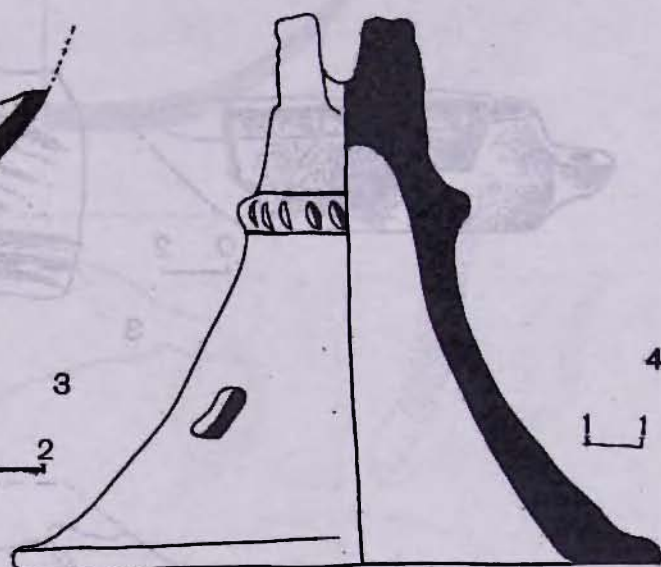
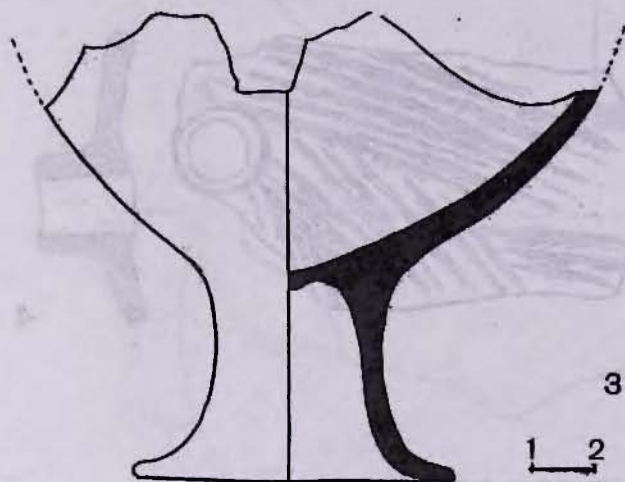
0 4 12

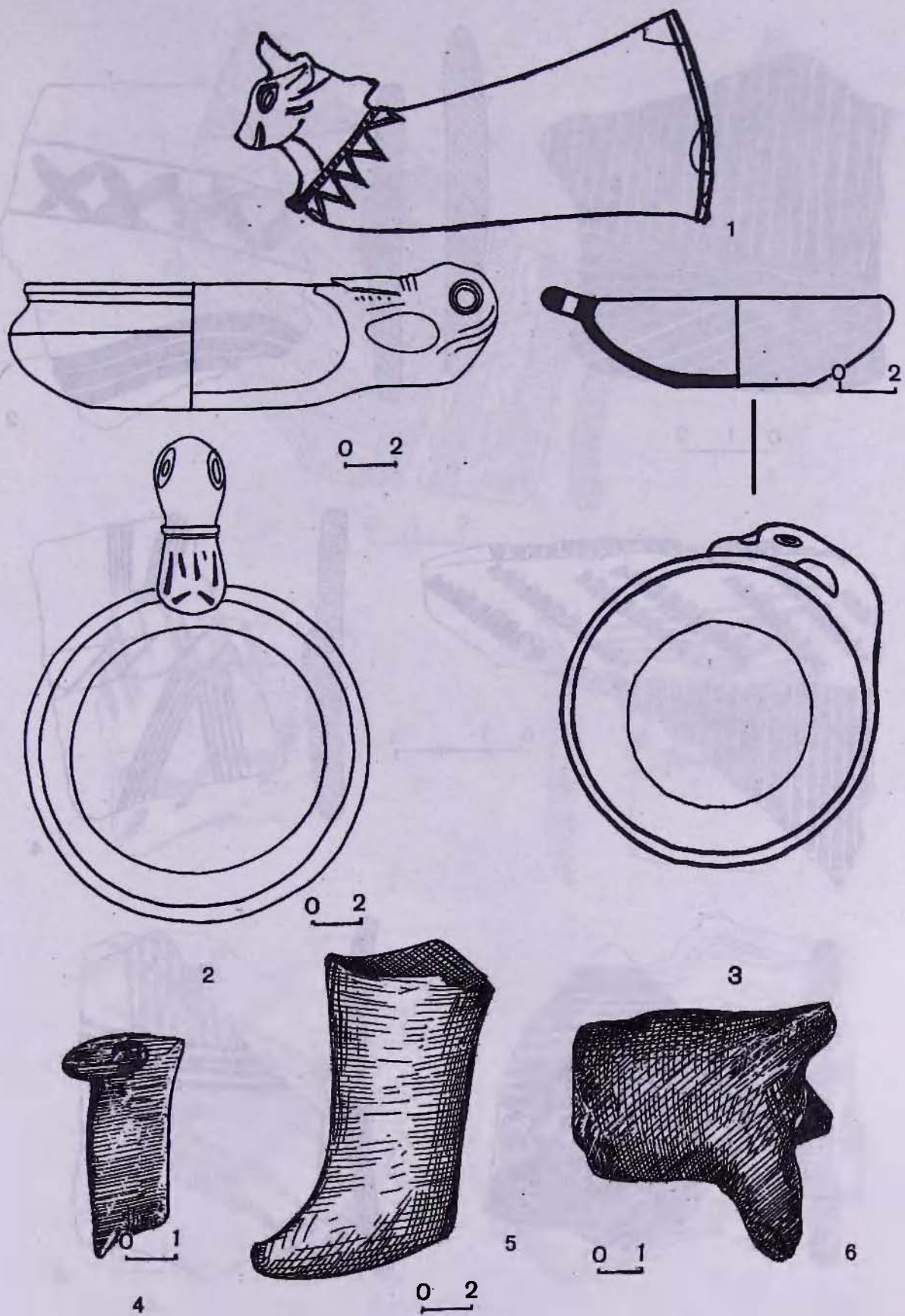
5

0 2 10

2

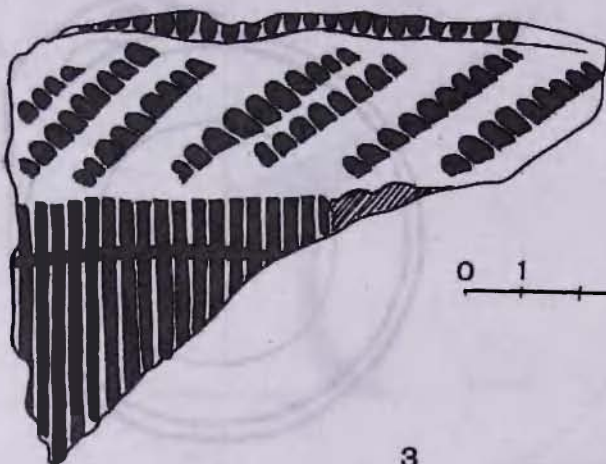
0 1 2

1

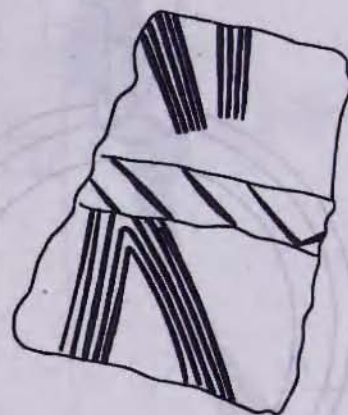

2

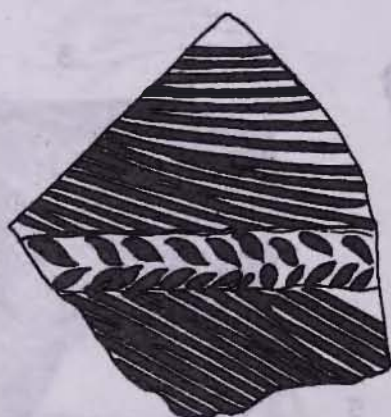

0 1 3

3

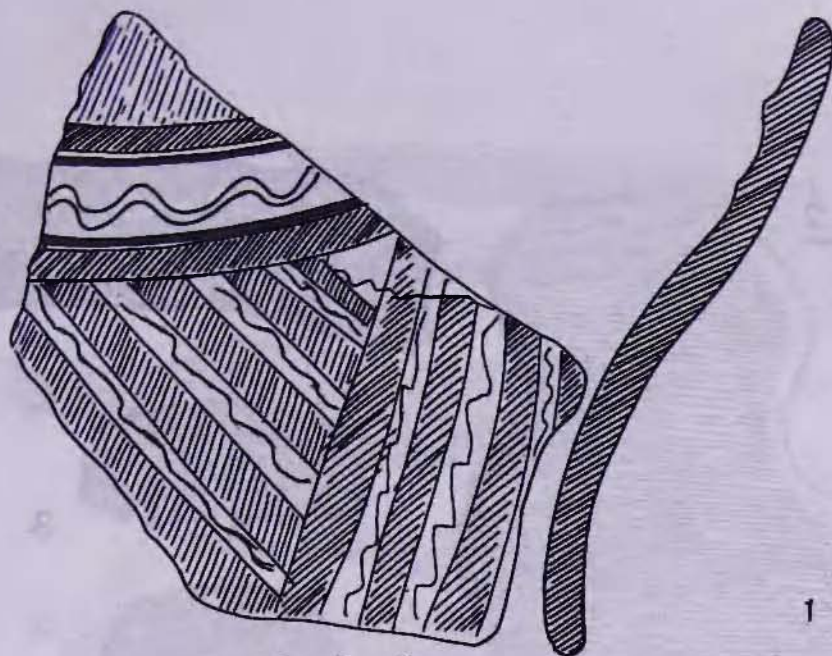
4

5

6

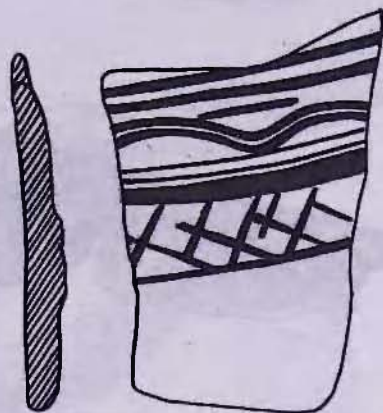

1

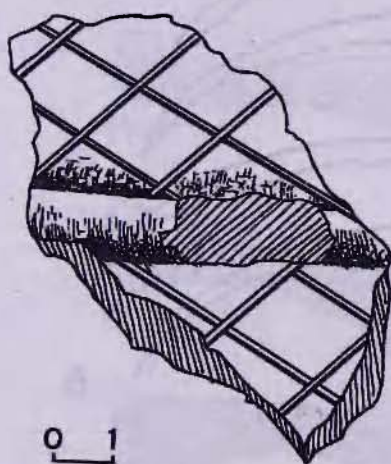
0 1 2

2

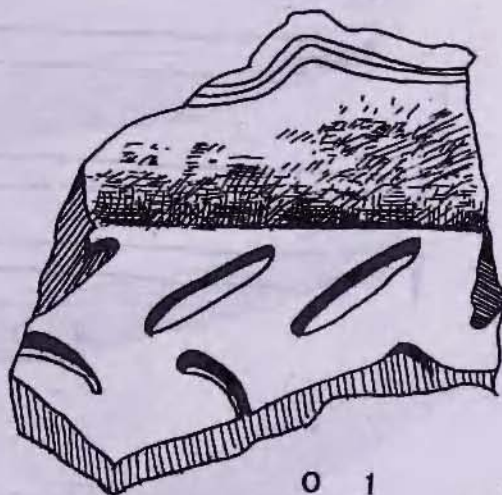

3

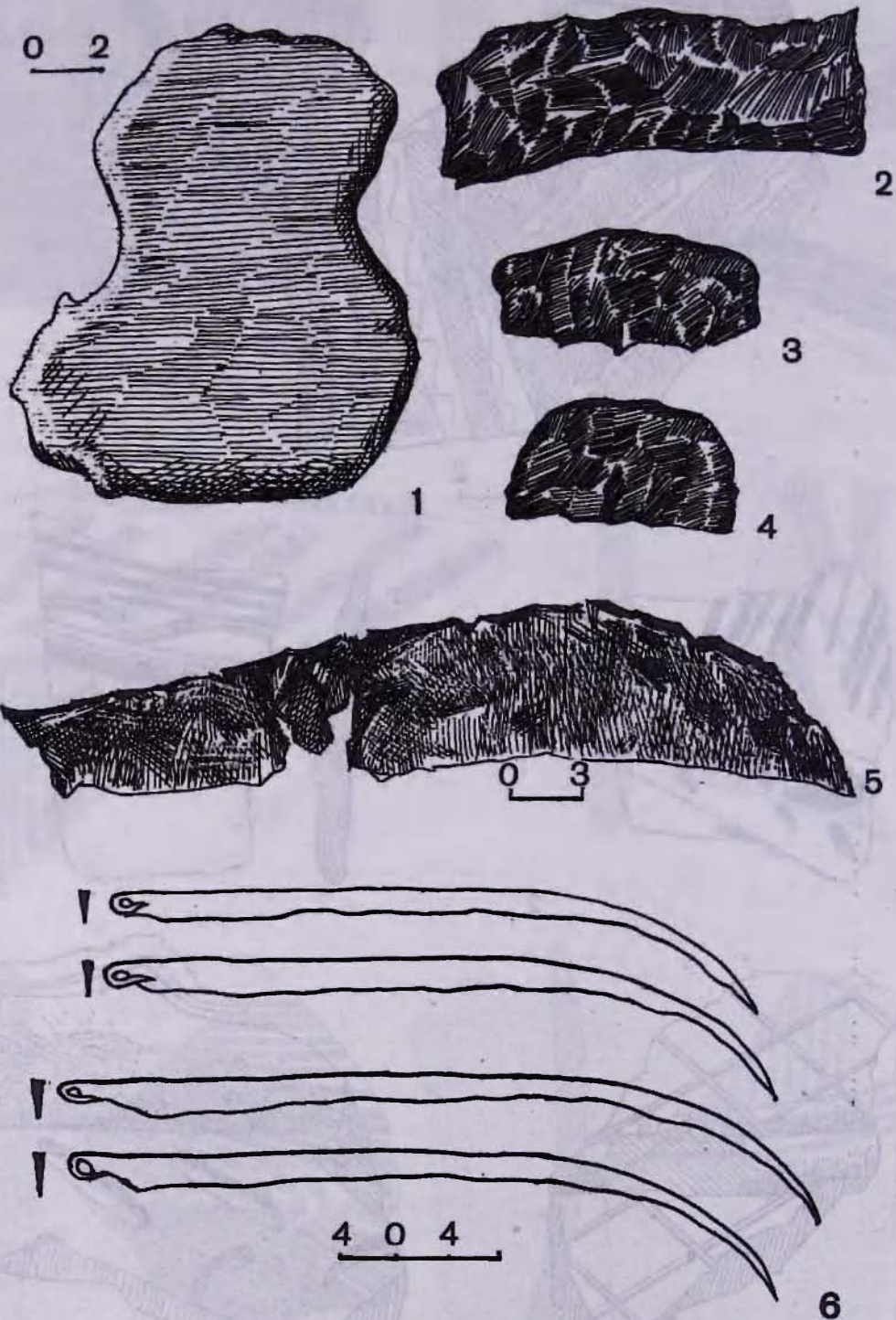
4

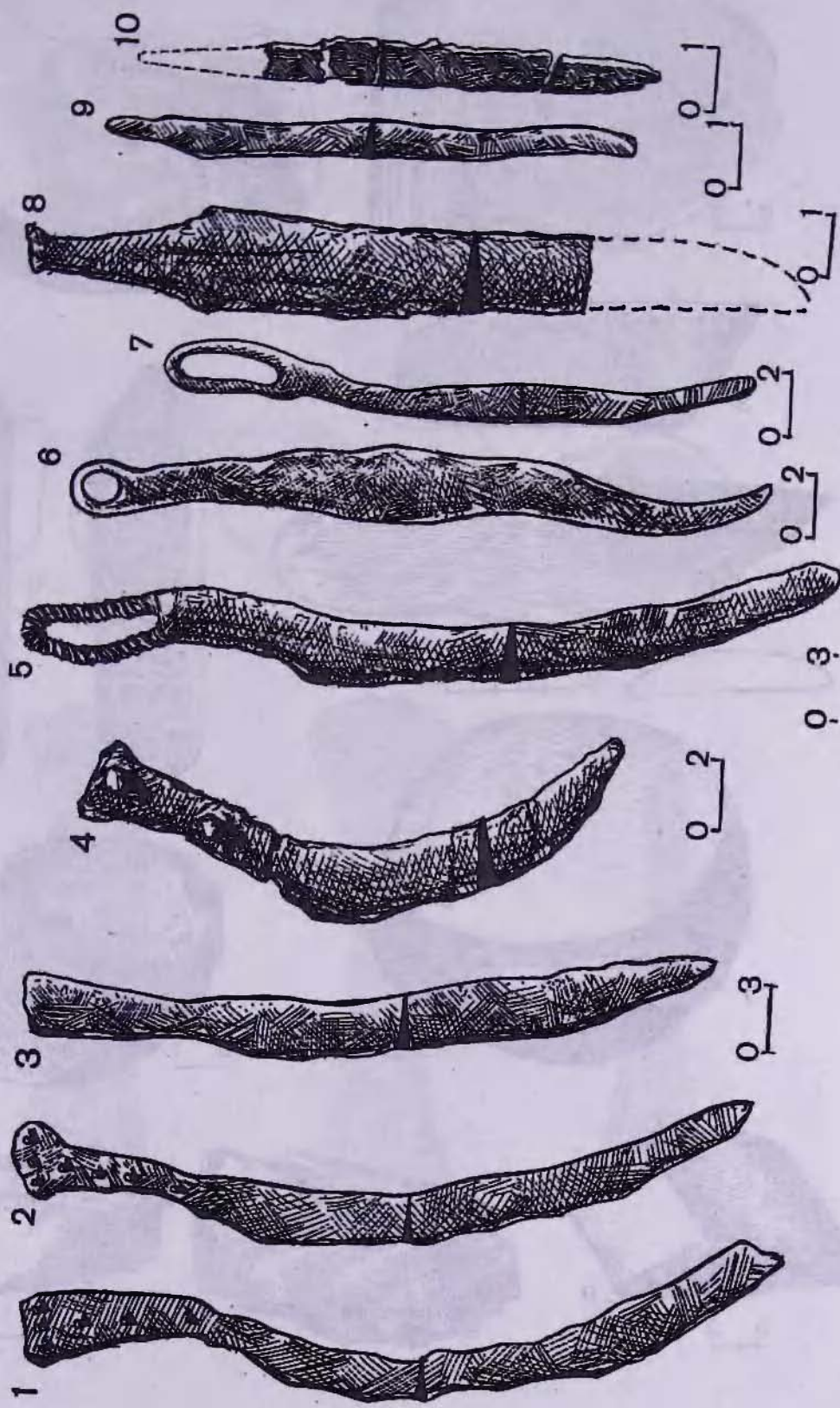
0 1

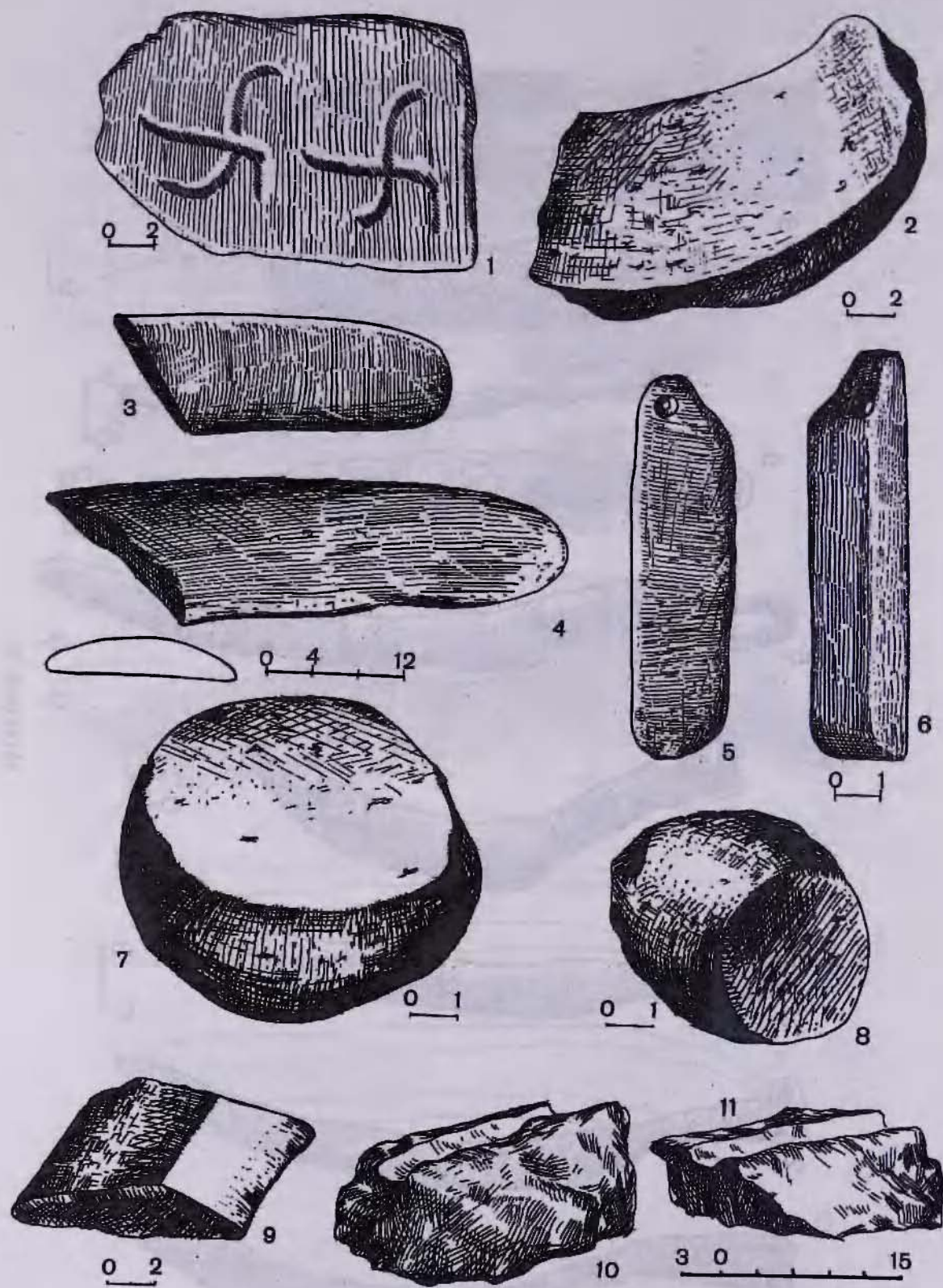

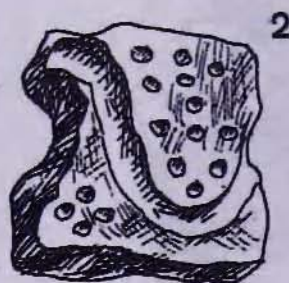
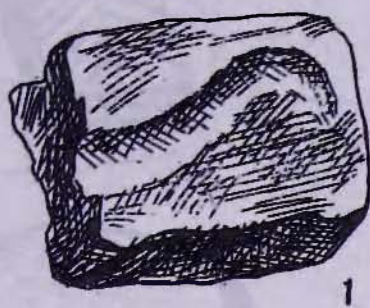
5

0 1

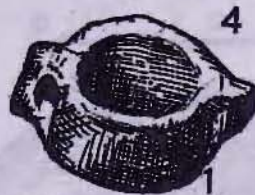

0 1 5

0 2 8

1 1

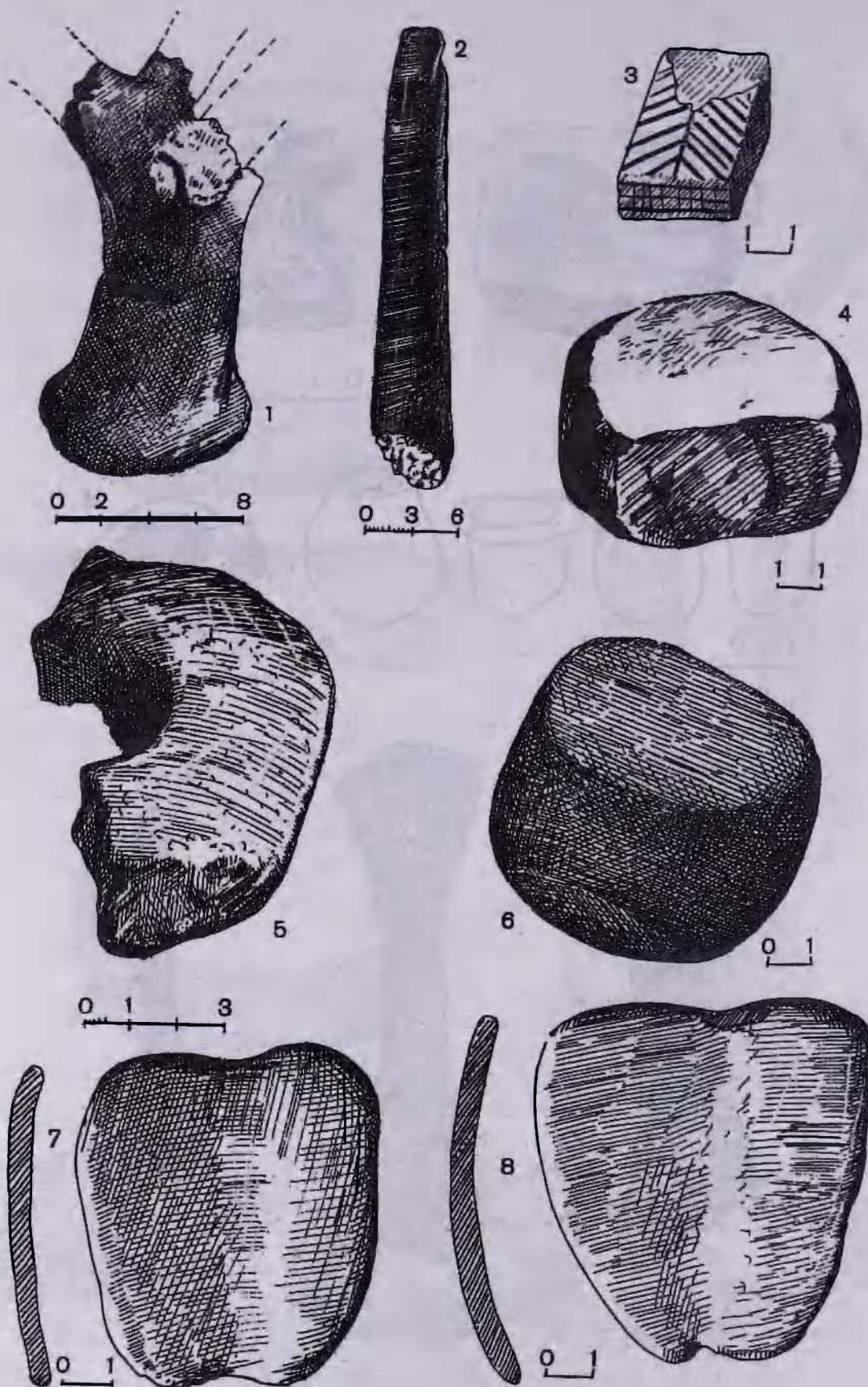
5

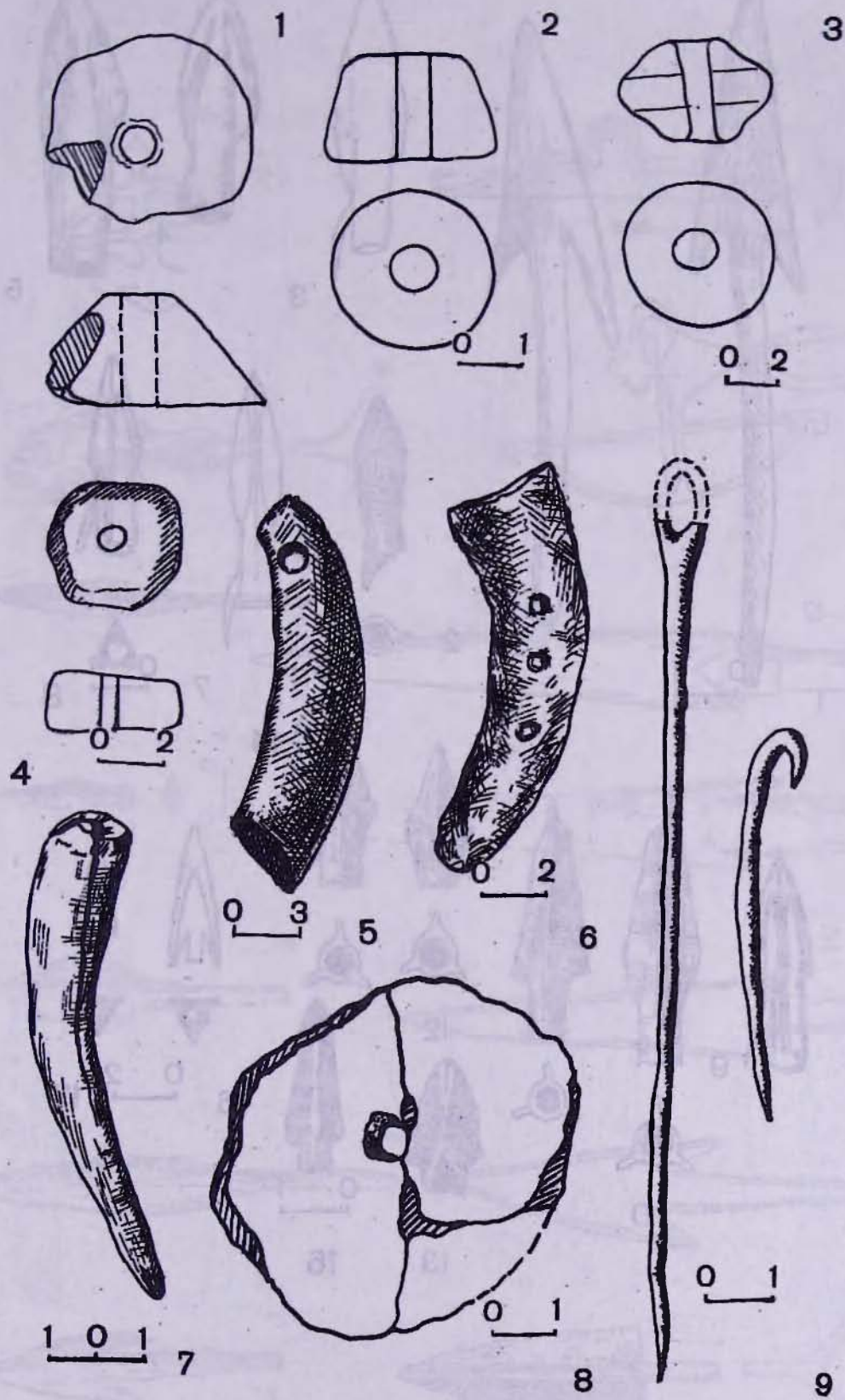

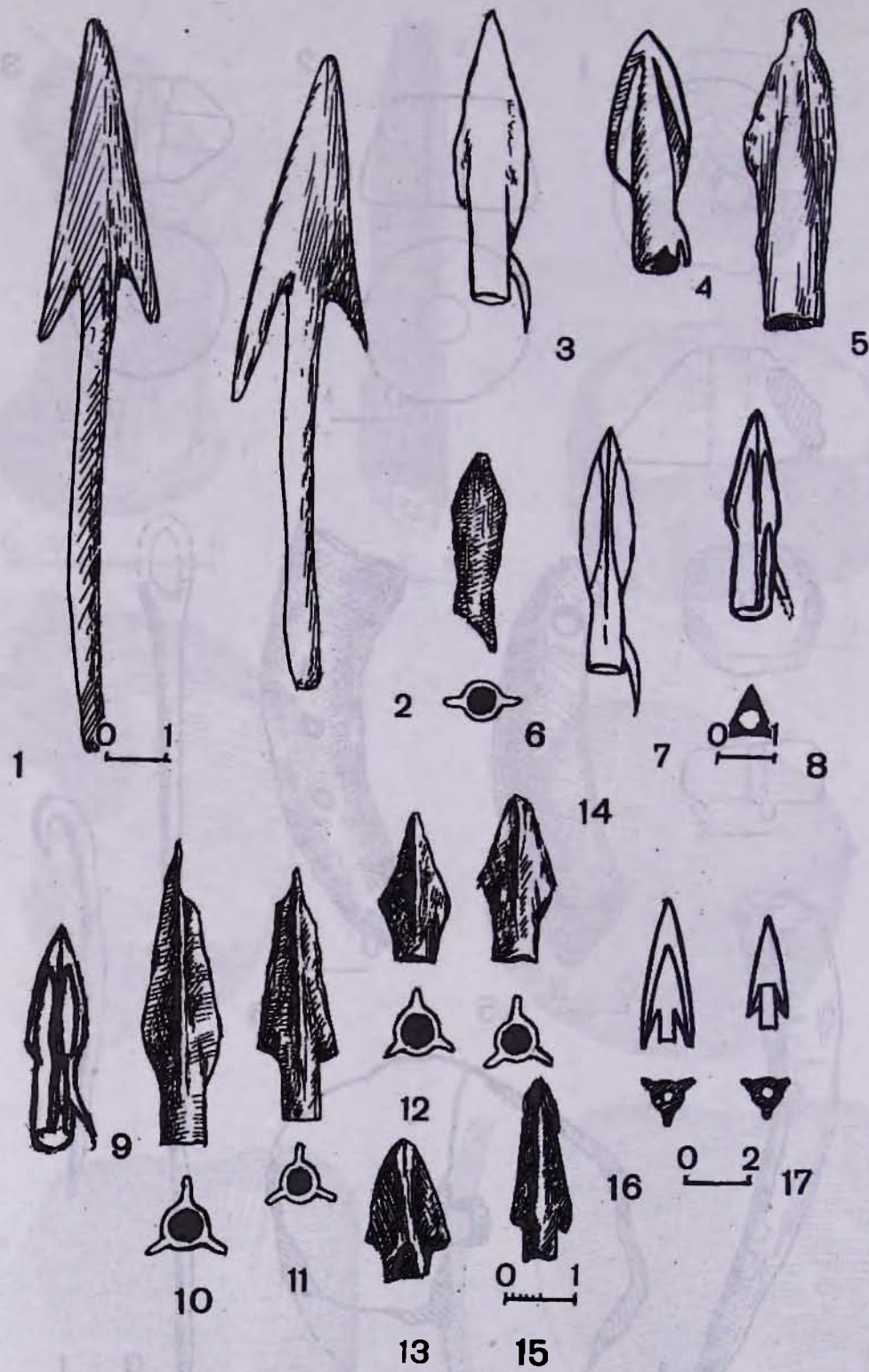
6

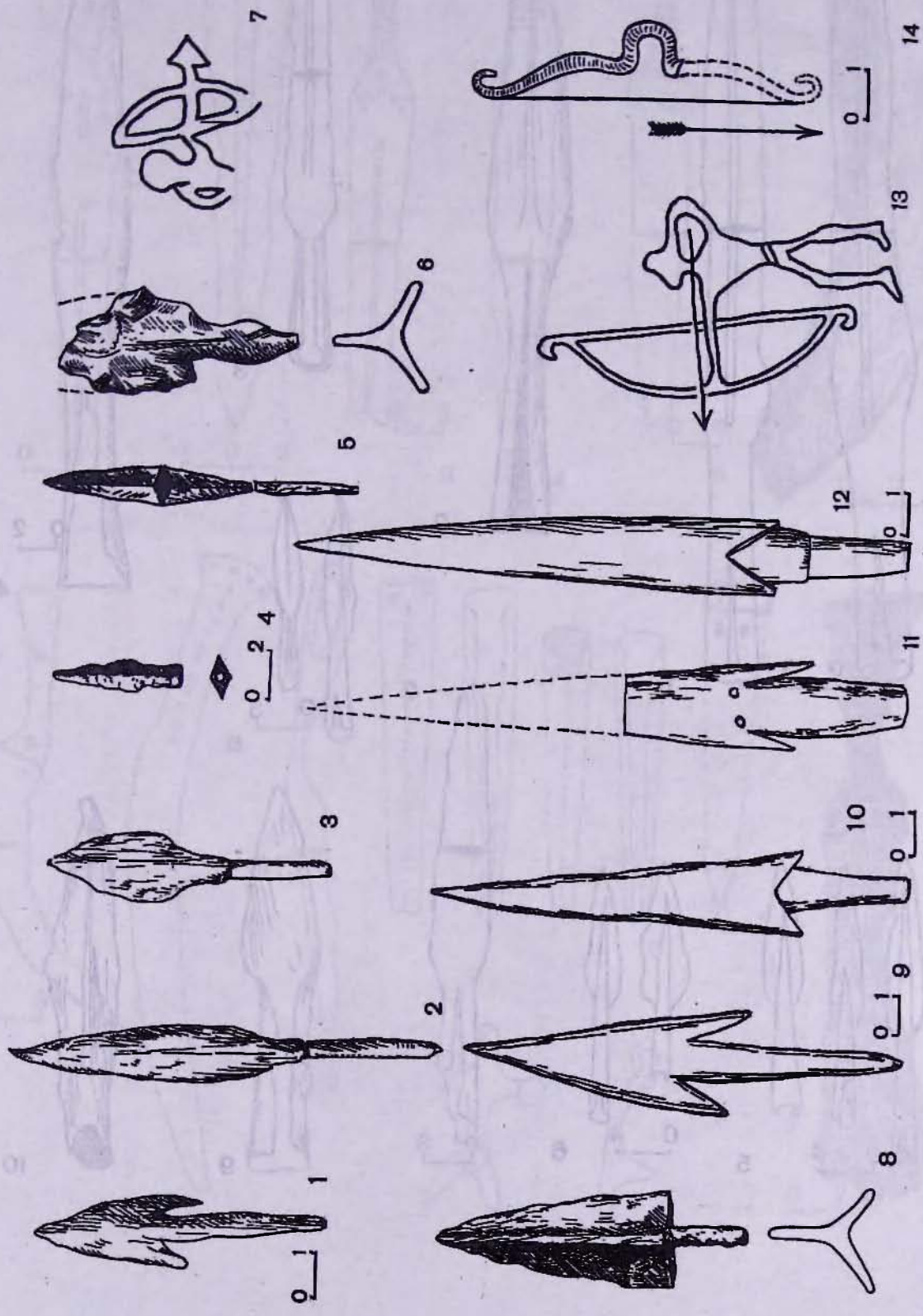

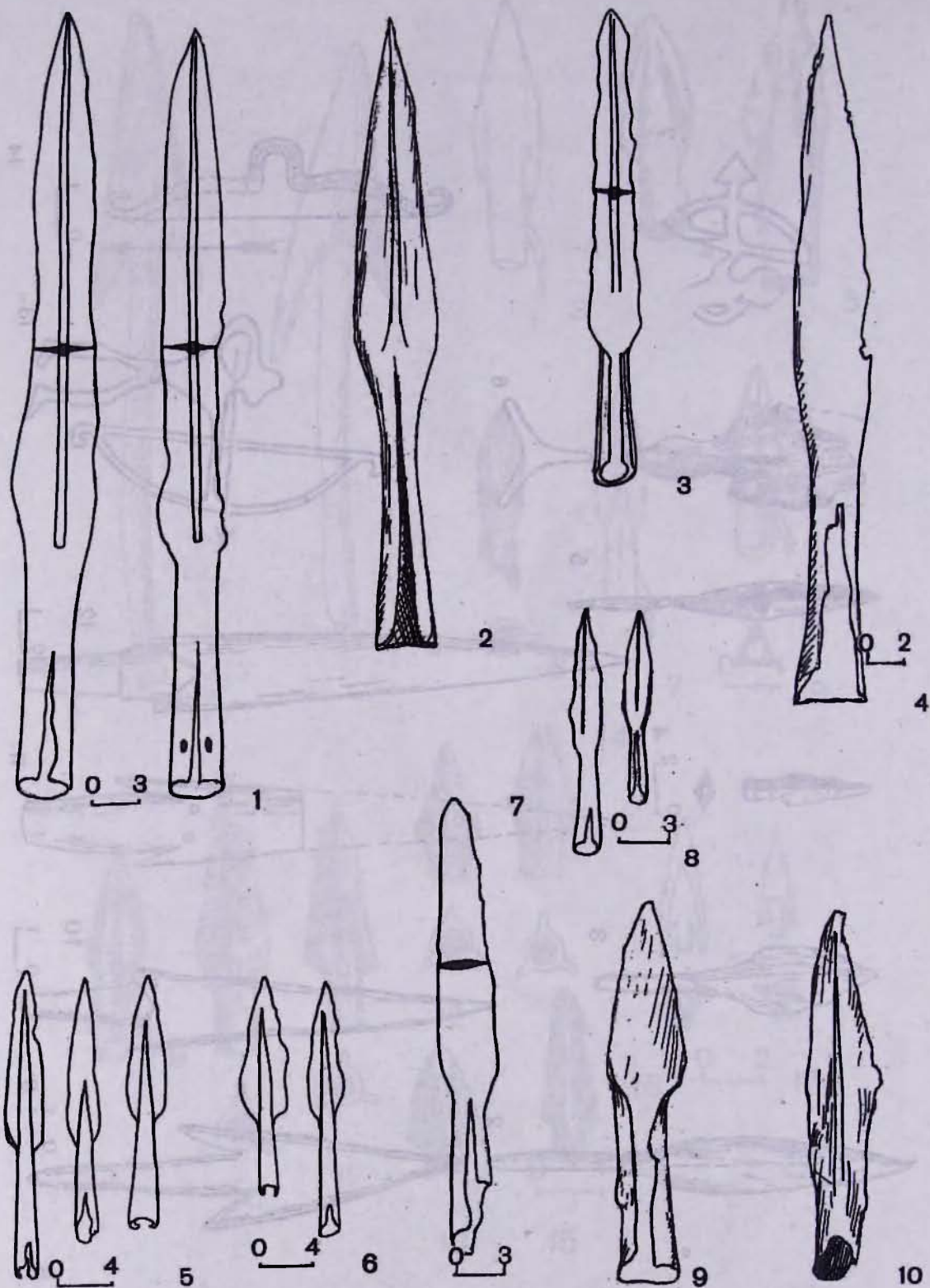
7

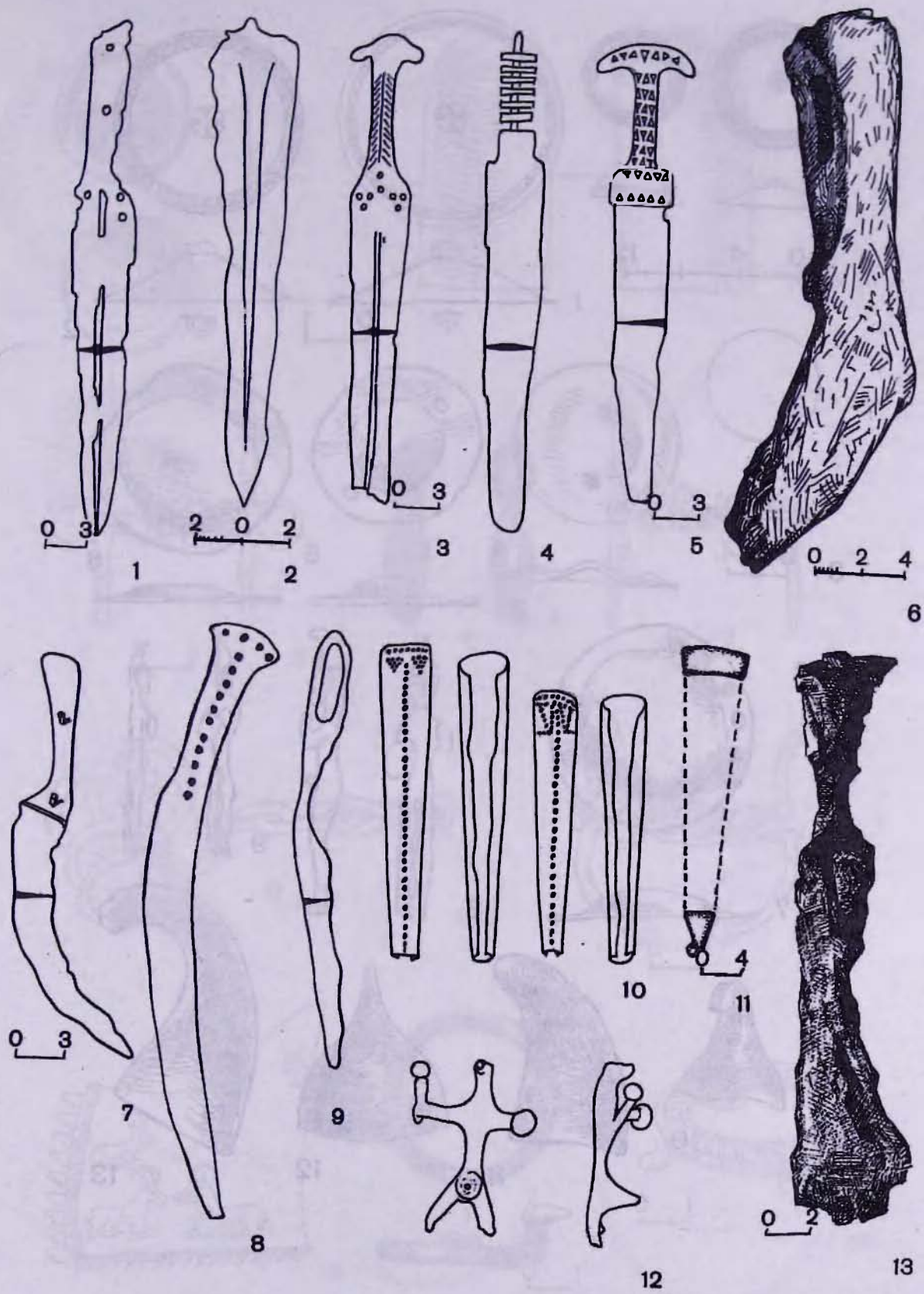

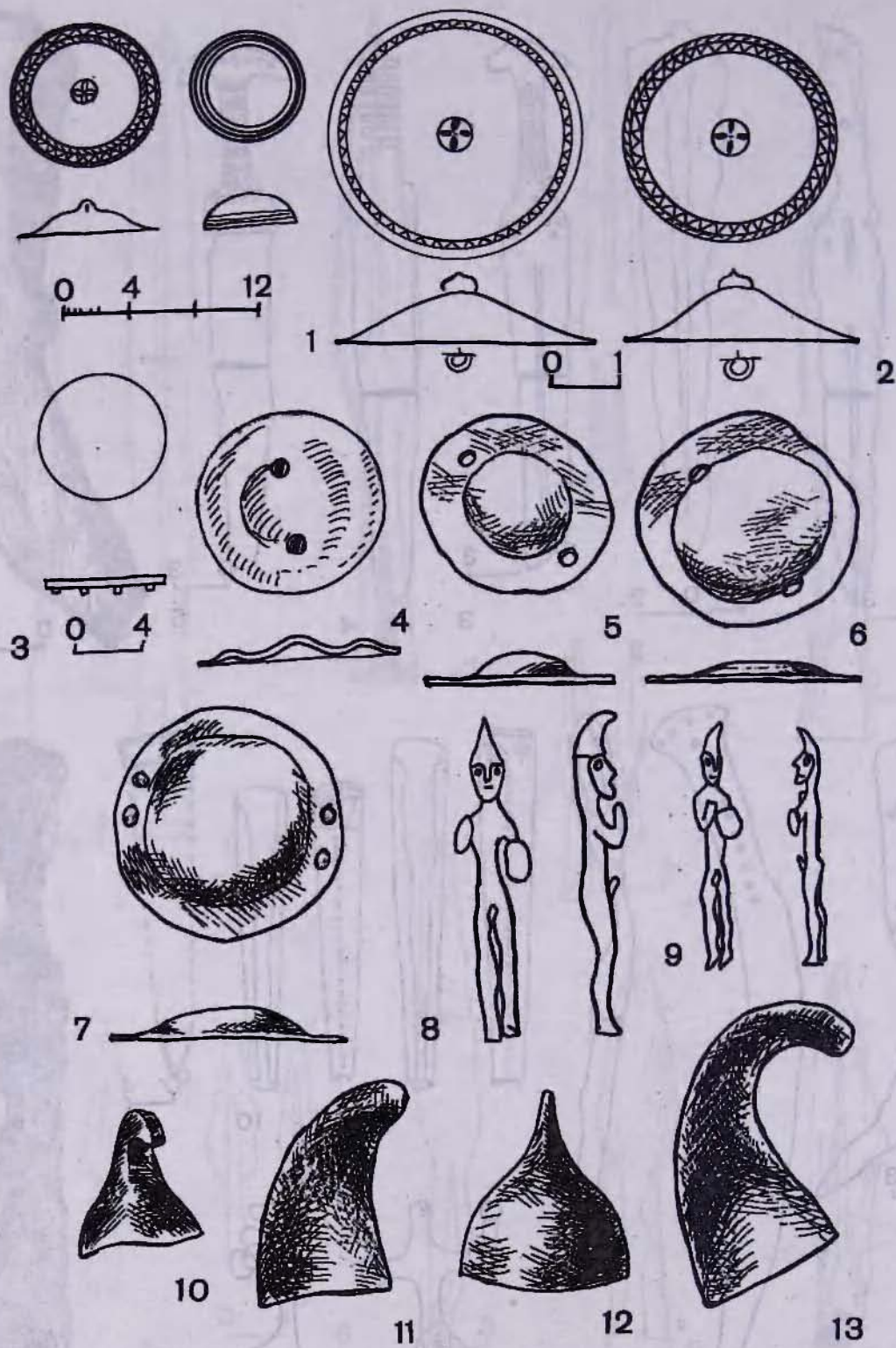

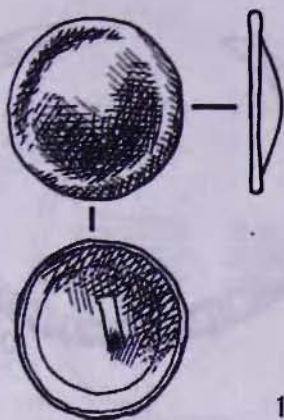

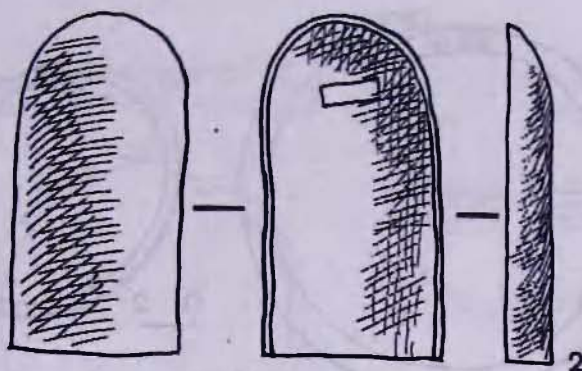

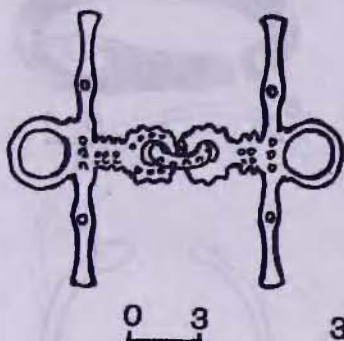

1

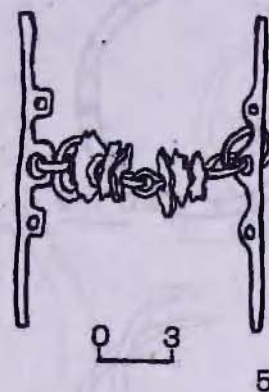
2

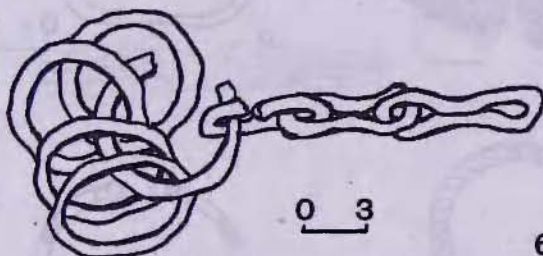
3

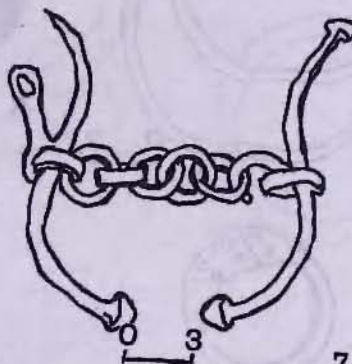
4

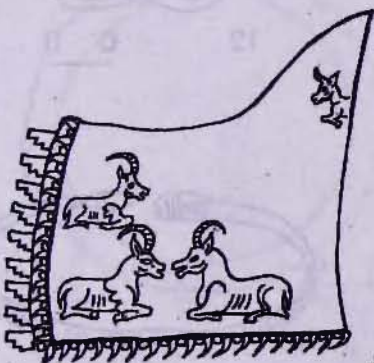
5

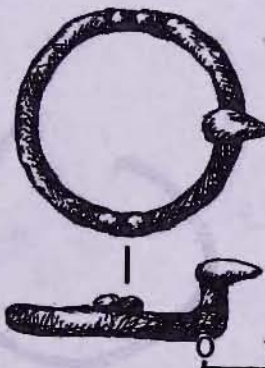
6

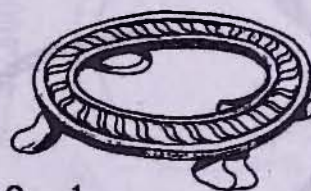
7

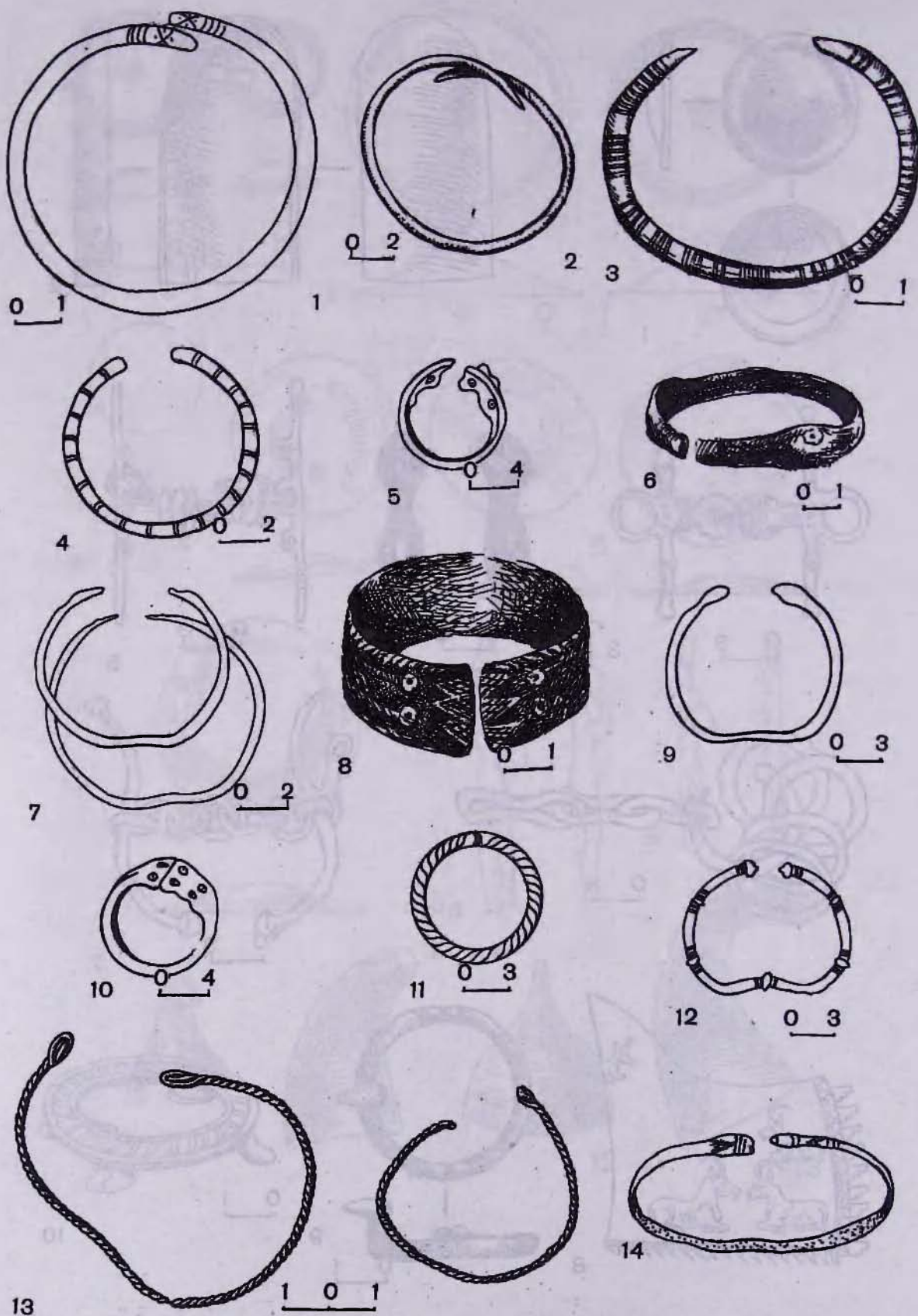
8

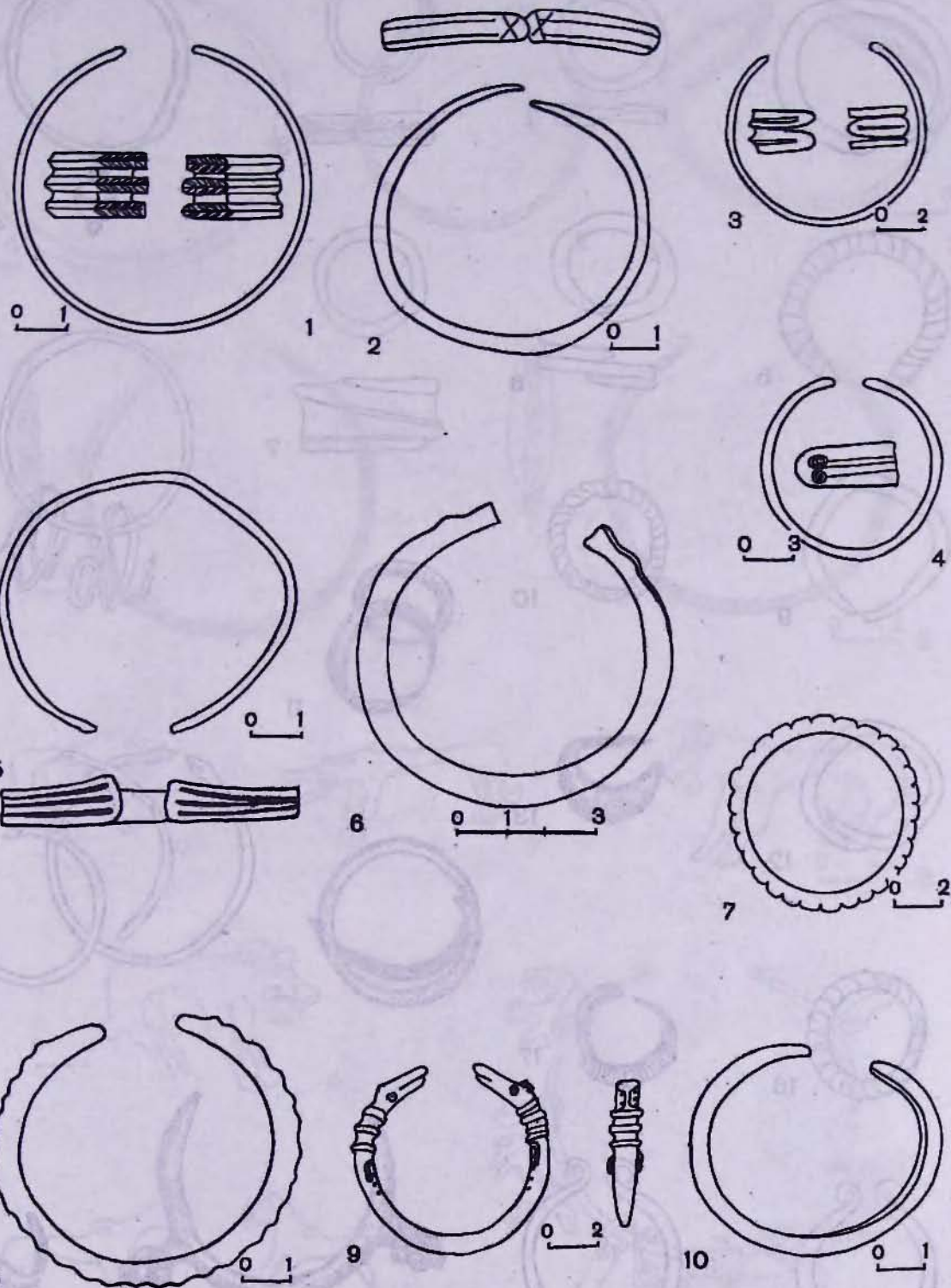

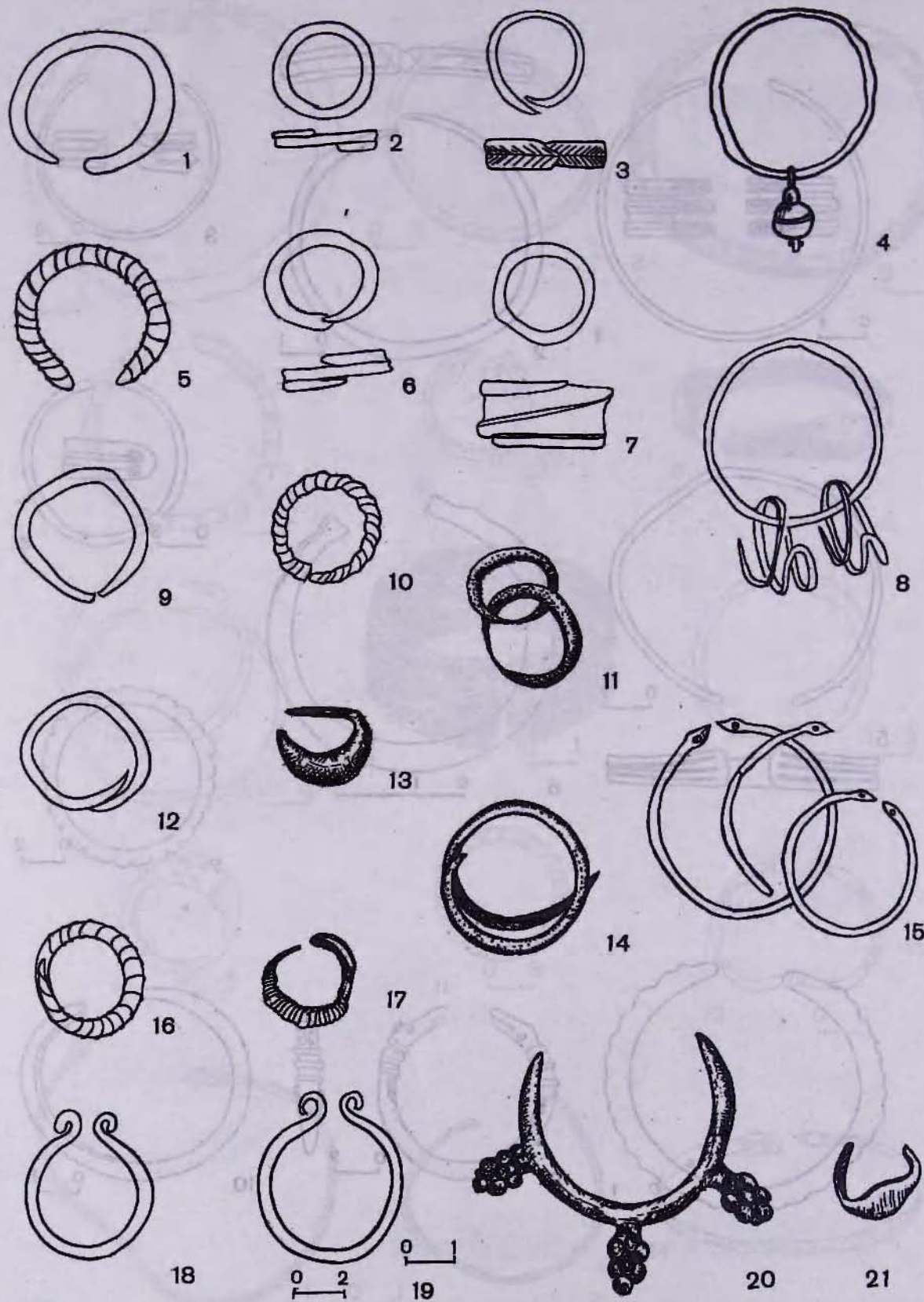
9

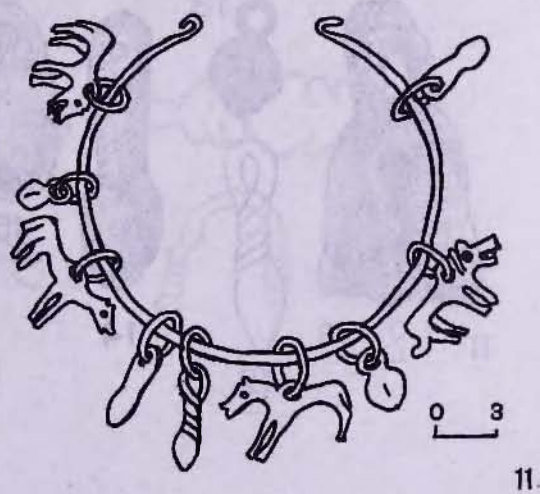
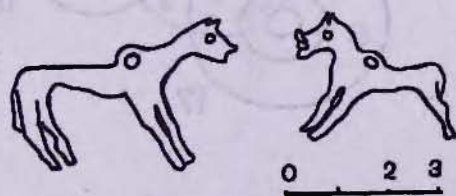
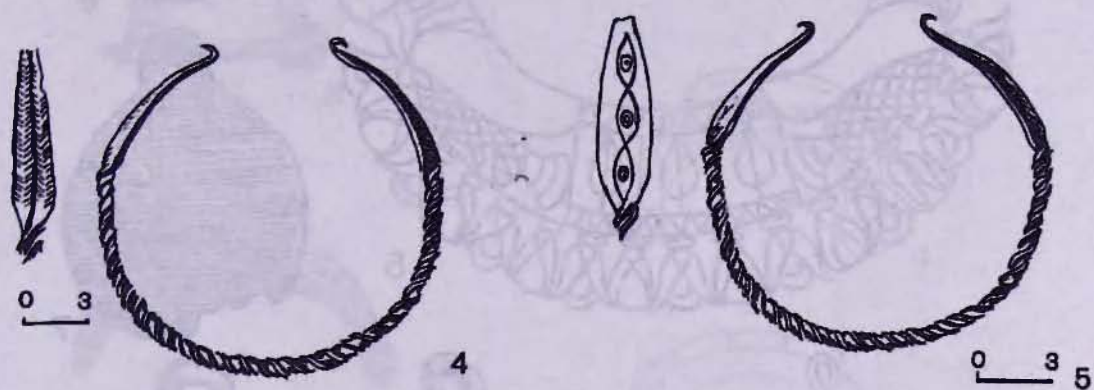
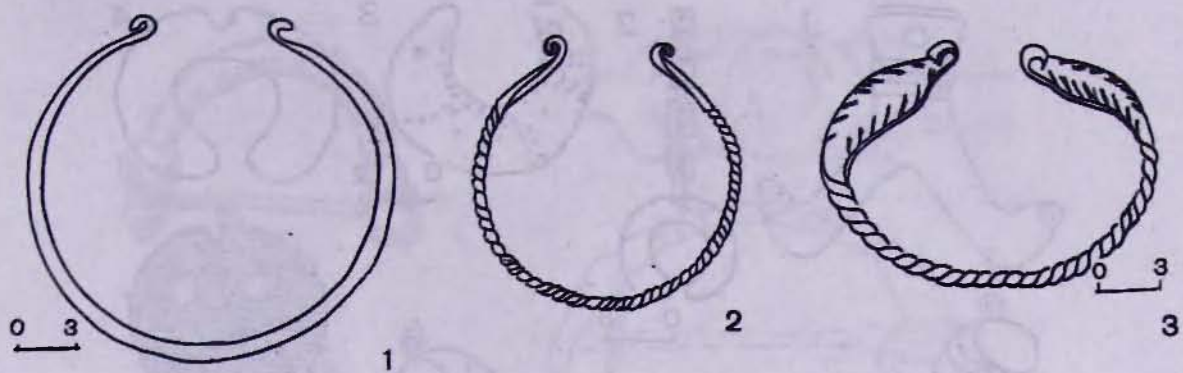

10

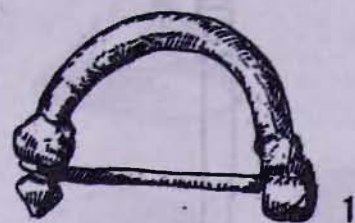

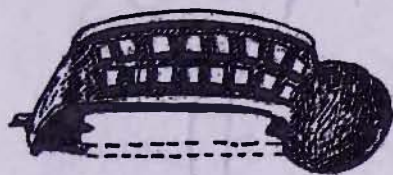
1

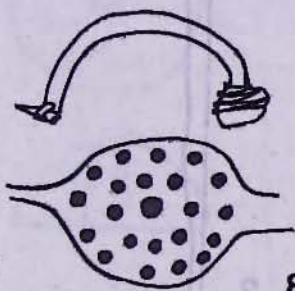
3

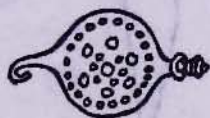
5

6

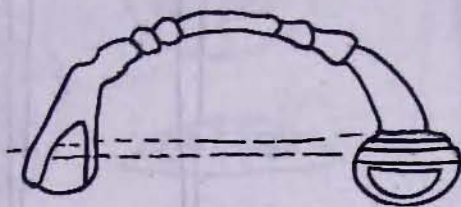
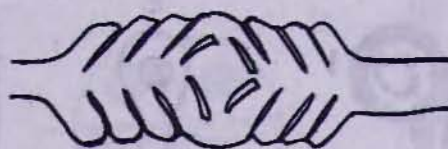
8

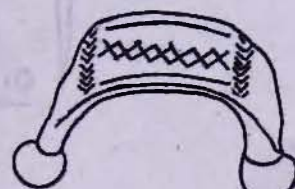
0 1

9

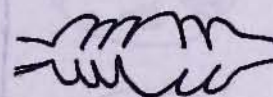
2

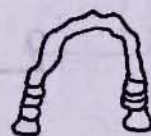
4

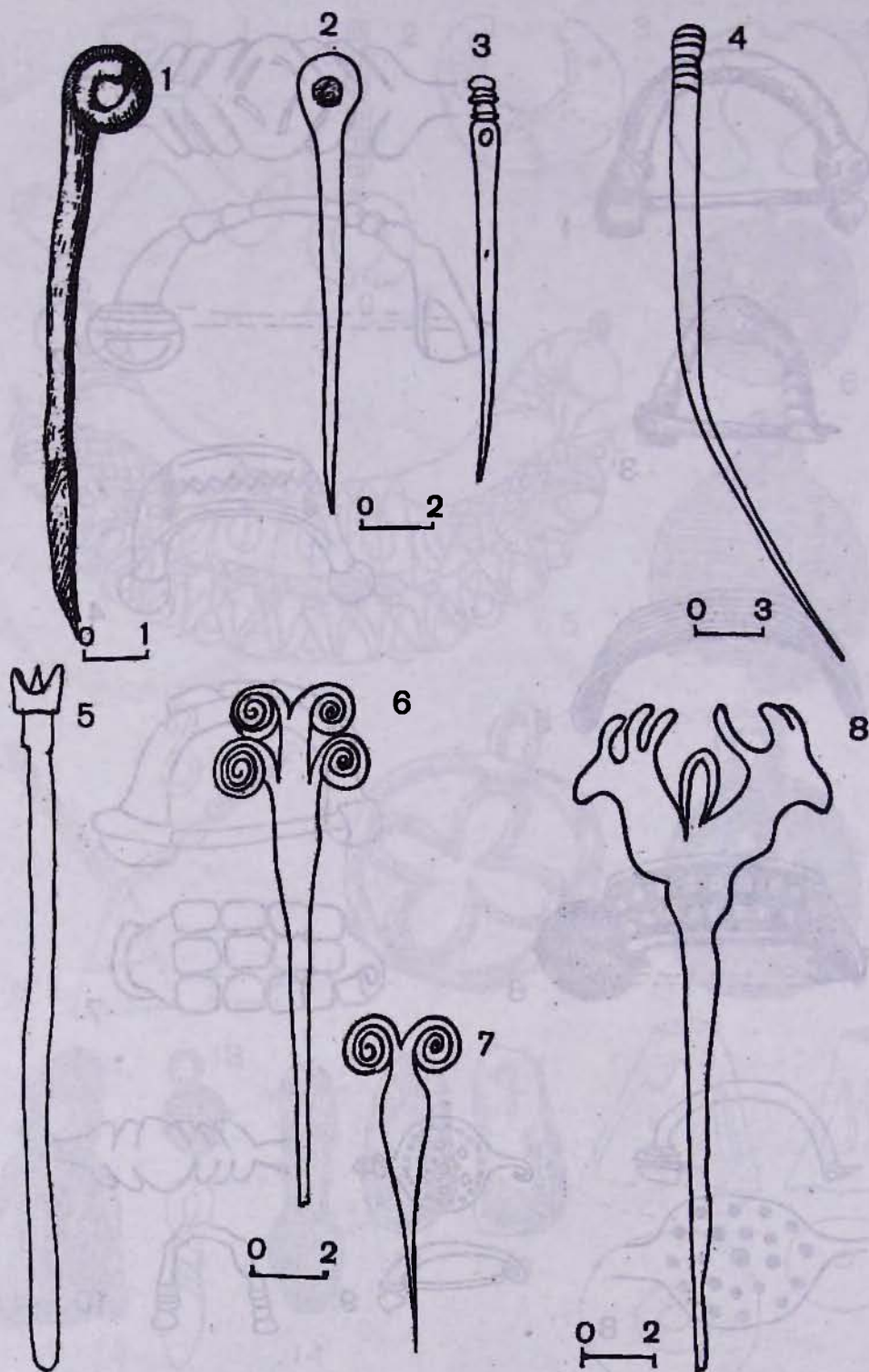

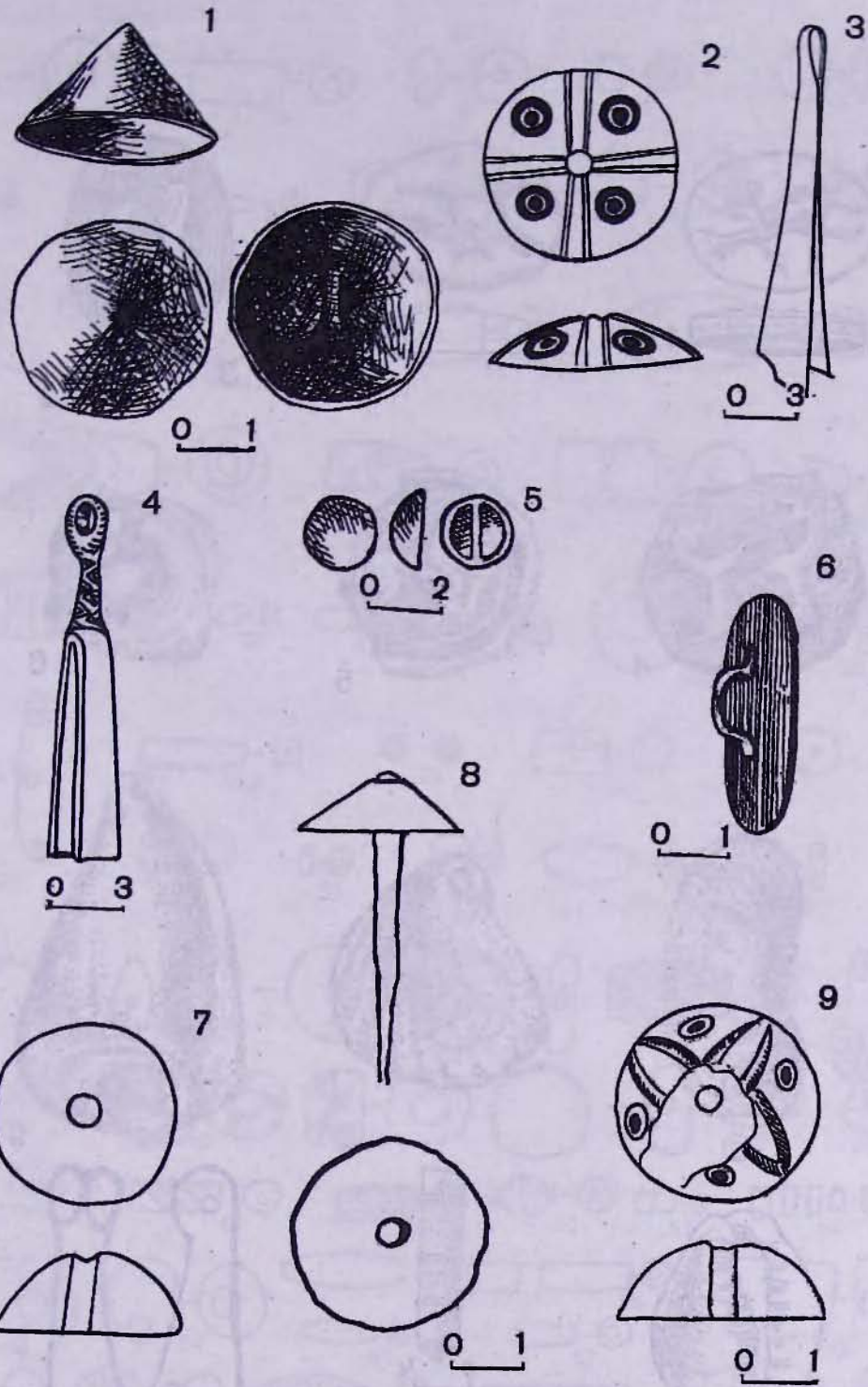
7

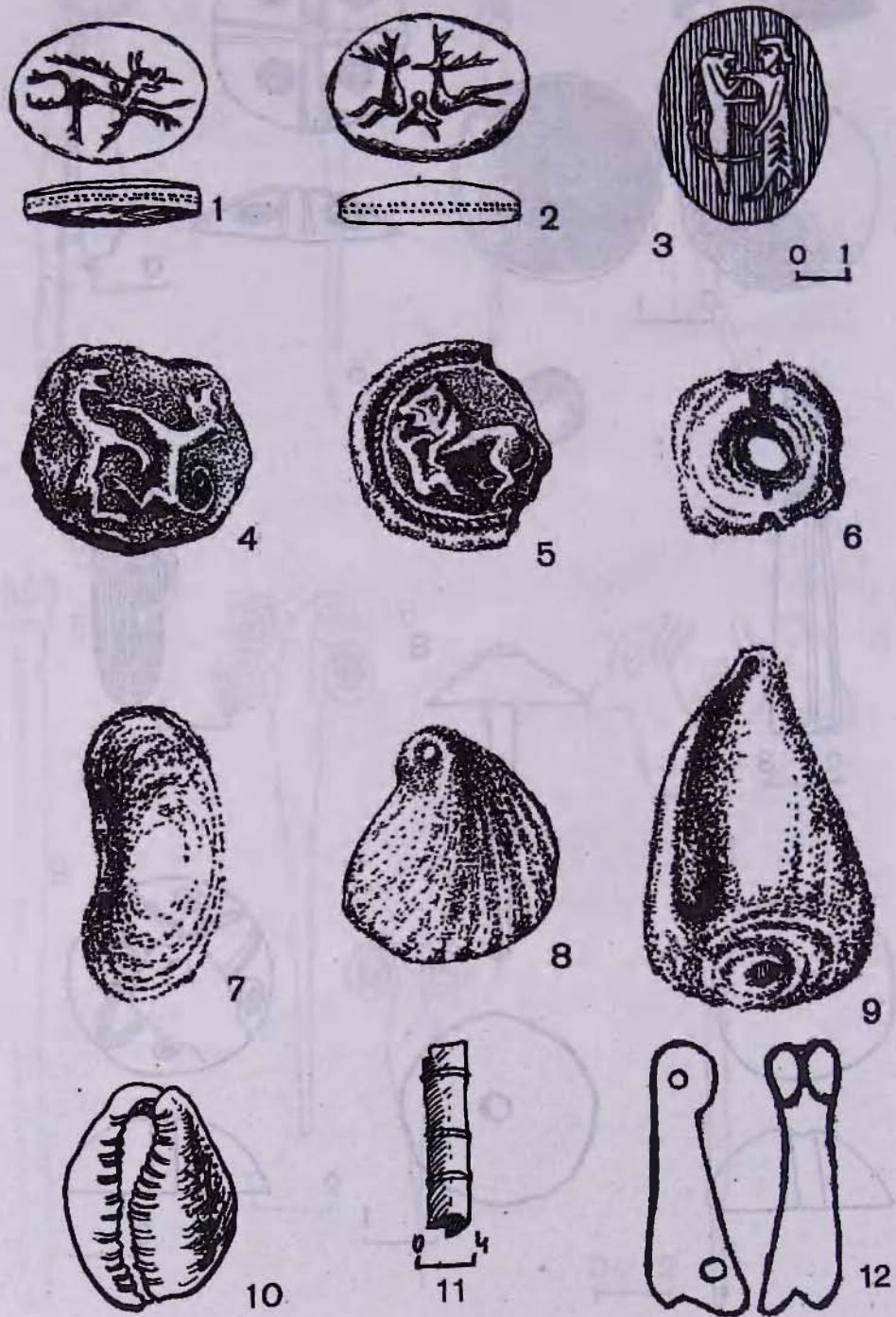

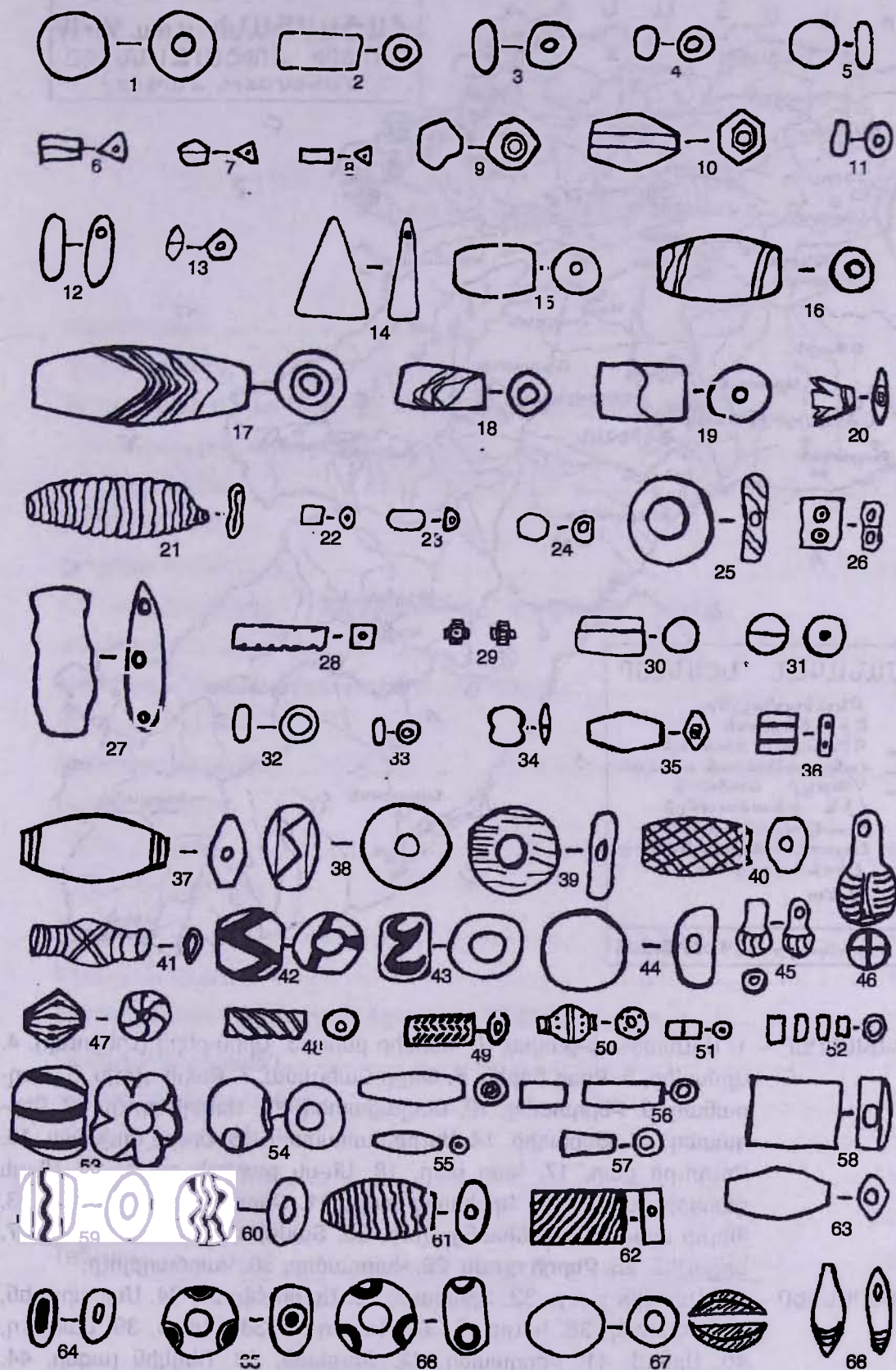
10

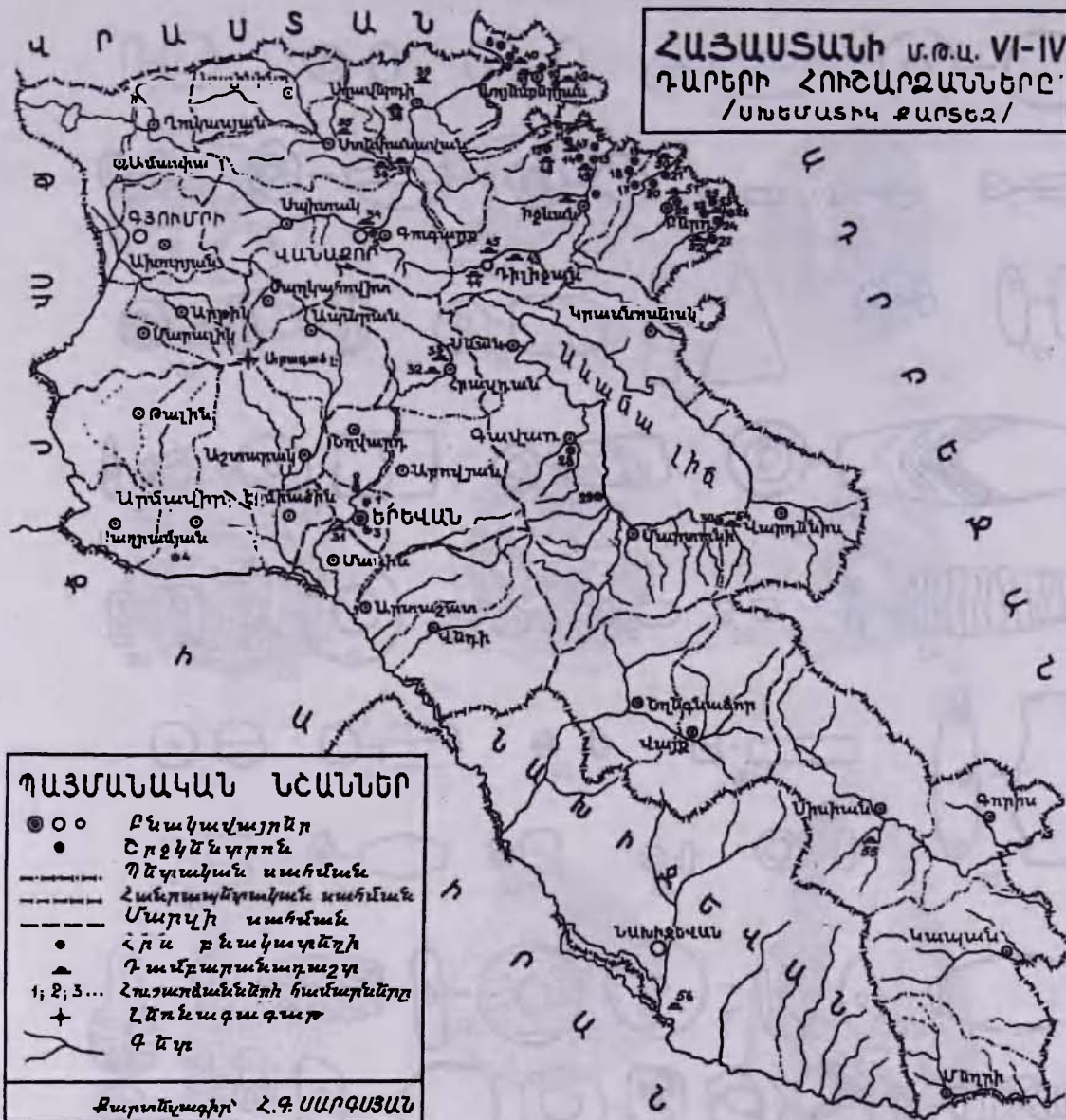

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ – 1. Աուխաննաթ-թափա, 2. Կարմիր լեռ, 3. Արին-լեռ (Երեբունի), 4. Արմավիր, 5. Քուի ճոթեր, 6. Փոքր Շահլամա, 7. Քարի գլուխ, 8. Գաղթանակ, 9. Բերդատեղ, 10. Ճաղացատեղ, 11. Աստղի լուր, 12. Բերդատեղ, 13. Թմրադիր, 14. Սուրբ Մահատակ, 15. Աուր Սրվանես, 16. Բուդուրի քար, 17. Կար քար, 18. Սև-սև քարերի լուր, 19. Սև-սև քարերի թափա, 20. Կրեխանց խաչ, 21. Բերդաքար, 22. Բերդ, 23. Պիլոր պատ, 24. Կրեխանց լուր, 25. Տավրի պաշ, 26. Սալքար, 27. Նորաշեն, 28. Բերդի գլուխ, 29. Վարդաձոր, 30. Կարճաղբյուր:

ԴԱՐՔԱՐԱՆՆԵՐ – 31. Կարմիր լուր, 32. Զրառատ, 33. Աթարեկյան, 34. Մակարաշեն, 35. Ագառակ, 36. Կուրթան, 37. Ղաչաղան, 38. Ակներ, 39. Շամլուր, 40. Այրում, 41. Բերդատեղ, 42. Զուլեան, 43. Ռեդկին լագեր, 44. Թեղուտ, 45. Զարխեջ, 46. Իջևան, 47. Աստղի լուր, 48. Ենոքավան, 49. Աչաջուր, 50. Պառավաքար, 51. Բերդ, 52. Նորաշեն, 53. Ագառավան, 54. Կարճաղբյուր, 55. Ախլաթյան, 56. Կարմիր վանք

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ.	
Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձանների ընդթափիրը	9
1. Բնակավայրեր, ամրոցներ	9
2. Դամբարաններ	23
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ.	
Խեցեգործություն	33
ա) Խեցեգործական արտադրանքի հիմնական խմբերը, տեսակները և ձևերը	33
բ) Խեցեգործության տեխնոլոգիայի որոշ հարցեր	45
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
Արտադրամիջոցներ	51
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
Ձենք և զրահ	60
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
Ձարդեր	74
Եզրակացություն	88
Материальная культура Армении VI-IV вв. до н. э.	91
Գրականության ցանկ	97
Համառոտագրություններ	105
Աղյուսակների ցանկ	106
Список таблиц	108
Աղյուսակներ	1-55
Таблицы	1-55

ԻՆԵՍԱ ԱՇՈՏԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԱՇԱԿՈՒՅԹԸ
մ.թ.ա. VI-IV դդ.

INESA ASHOTI KARAPETYAN

THE MATERIAL CULTURE OF ARMENIA IN IV-IV century B.C.

Հրատ. խմբագիր Ս.Ե.Գուլասարյան
Ձևավորումը՝ Ա.Հակոբյանի

Հրատ. պատվեր № 117: Ստորագրված է տպագրության 20.02.2003թ.:

Չափսը՝ 60 X 84 1/8, թուղթ օֆսեթ № 1: 10,75 տպ. մամուլ:

Տպաքանակ՝ 500 օրինակ: Գինը՝ պայմանագրային:

ԴԴ ԳԱՍ տպարան, 375019, Երևան, Սարգսյան Բաղրամյան պող., 24

